

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE İŞÇİ
HAREKETLERİ**

UĞUR ÖZCAN
2501170815

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA GÖRKEM DOĞAN

İSTANBUL – 2021

ÖZ

1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE İŞÇİ HAREKETLERİ

UĞUR ÖZCAN

İşçilerin yoğun bir sendikal mücadeleyle önemli kazanımlar elde ettikleri 1960-1980 arası dönem ekonomik kriz, politik istikrarsızlıklar ve toplumsal kutuplaşma ortamıyla sona ermekteydi. 1980 yılında ekonomik krize yönelik çözüm olarak sunulan ve 24 Ocak Kararları olarak adlandırılan neoliberal ekonomi programının uygulamaya konulması için gereken politik istikrar ve toplumsal uzlaşma ortamı ise askeri darbe aracılığıyla sağlandı. 12 Eylül Askeri Darbesi ile kurulan otoriter rejim, işçi sınıfının ve sosyalist politikanın aktörlerini ve kurumlarını şiddetli biçimde bastırarak neoliberal programın uygulanması için gereken ortamı yarattı. Neoliberal ekonomik model, çalışma yaşamına getirilen yasal kısıtlamalar ve otoriter kurumsal düzenlemelerle birlikte uygulamaya konuldu. Askeri yönetimin oluşturduğu bu despotik fabrika rejimi, Anavatan Partisi hükümeti boyunca sürdürüldü. Bu nedenle, 1980-1988 yılları arasında grev ve toplu sözleşme haklarını kullanamayan işçilerin reel ücretlerinde önemli bir gerileme meydana geldi. Sınıfsal mücadelenin durgunlaştığı bu yıllarda, sermaye sınıfı işgücü maliyetlerini düşürerek önemli düzeyde büyüme sağladı. Gelir bölüşümünde işçi aleyhine olan dönüşüm 1980 sonrası yıllarda daha fazla neoliberalleşme nedeniyle artmıştır. 1986 yılından itibaren işçi hareketlerinde yerel düzeyde bazı gelişmeler yaşanmaktaydı. Ancak bu gelişmeler işçilerin kazanımlarıyla sonuçlanamadı. 1989 yılının Mart ayında kamu işçilerini kapsayan toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde ortaya çıkan uyuşmazlık nedeniyle başlayan ve Bahar Eylemleri olarak adlandırılan işçi hareketleri, fabrika rejiminin karakterinde dönüşüm sağlayacak düzeyde önemli bir etki yarattı. Yerel seçim sürecini de etkileyen işçi hareketleri, hükümetteki Anavatan Partisi’nin yaşadığı oy kaybı sonrasında popülist ekonomik tercihlere kaymasında etkili oldu. Bu doğrultuda, Bahar Eylemleri sonrasında hem işçi ücretleri önemli düzeyde arttı, hem de işçilere mücadele deneyimi kazandırarak sonraki yıllarda gerçekleşecek işçi hareketlerinin önünü açtı. Bu

Çalışmada, 1989-1995 döneminde gerçekleşen işçi hareketleri ve işçi hareketlerinin askeri rejimin oluşturduğu despotik fabrika rejimine yönelik etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: işçi hareketleri, işçi sınıfı, grev, sendika, neoliberalizm, emek süreci, fabrika rejimi, hegemonik despotizm

ABSTRACT

LABOR MOVEMENTS IN TURKEY DURING 1989-1995

UĞUR ÖZCAN

The period between 1960 and 1980, in which the workers acquired significant gains by putting up a good union fight, resulted with economic crisis, political instability and social polarization. The environment of political stability and social consensus, which was offered as a solution for the economic crisis 1980 and necessary for the application of the neoliberal economy program called the January 24 Decisions, was achieved by a military coup. The authoritarian regime established by the September 12 Military Coup created the necessary environment for the implementation of the neoliberal program by violently suppressing the actors and institutions of the working class and the socialist politics. The neoliberal economic model was put into practice alongside legal restrictions and authoritarian institutional arrangements on working life. This despotic factory regime created by the military rule was maintained throughout the Motherland Party government. Therefore, between 1980 and 1988, a significant decline occurred in the real wages of workers who could not exercise their rights to strike and to collective bargaining. In these years when the class struggle was stagnating, the capitalist class achieved a significant growth by reducing labor costs. The transformation which was against the workers in the distribution of income increased after 1980 due to intensification of neoliberalization. After 1986, there were some developments in the labor movements at the local level. However, these developments did not result with workers' gains. The labor movements, which started in March 1989 due to the conflict in the collective agreement negotiation involving public employees and were called the Spring Actions, had a significant impact that would transform the character of the factory regime. The labor movements, which also affected the local election process, led the ruling Motherland Party to turn to populist economic choices after the loss of votes. As a result, after the Spring Actions, both workers' wages increased significantly and these actions gave the workers the experience of struggle, paving the way for the labor movements that were going to

follow in the upcoming years. In this study, the labor movements that happened in the period of 1989-1995 and their effects on the despotic factory regime created after 1980 will be examined.

Keywords: labor movements, working class, strike, trade union, neoliberalism, labor process, factory regime, hegemonic despotism

ÖNSÖZ

Bu çalışma 1989-1995 dönemi Türkiye işçi hareketlerinin, 12 Eylül 1980 sonrasında kurulan askeri rejim tarafından neoliberal birikim modeline uygun olarak yeniden şekillendirilen fabrika rejiminin karakterine yönelik etkisini anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Türkiye’de 1989-1995 yılları arasında yoğunlaşan işçi hareketleri, tarihsel süreç içerisindeki ekonomik ve politik dönüşümler dikkate alınarak incelenmiştir.

Tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Görkem Doğan’a danışman seçiminden tez teslimine kadar geçen sürede gösterdiği destek, özen ve sabırdan dolayı teşekkürlerimi sunarım. Araştırma sürecinde kaynaklara ulaşmama yardım etmesinin yanı sıra, ilgisini ve desteğini benden esirgemeyen Dr. Funda Karapehlivan’a ve lisansüstüne başladığımdan bu yana arkadaşlığını ve değerli fikirlerini benimle paylaşan Emre Biçen’e gösterdikleri dostluk için çok teşekkür ederim.

Bütün eğitim sürecim boyunca benden hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen ve lisansüstü eğitim sürecinde yaşadığım tüm sıkıntılara karşı sarsılmaz bir inançla yanımda durarak geleceğe dair umutlarımı diri tutmamı sağlayan, annem Lale ve babam Hasan Özcan’a ve biricik kardeşim Alev’e şükranlarımı sunarım. Bu tezin tamamlanmasını onlara borçluyum.

İstanbul, 2021

Uğur ÖZCAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ	İİ
ABSTRACT.....	İV
ÖNSÖZ	VI
GRAFİKLER LİSTESİ	İX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAREKET YAKLAŞIMLARI VE FABRİKA REJİMİ KAVRAMI

I. TOPLUMSAL HAREKET KURAMLARI	4
A. Kaynak Mobilizasyonu Kuramı	5
B. Politik Süreç Modeli	6
C. Yeni Sosyal Hareketler Kuramı.....	8
II. TARİHSEL SÜREÇTE İŞÇİ HAREKETLERİ.....	10
A. Dünyada İşçi Hareketleri.....	10
B. Türkiye’de İşçi Hareketleri	11
III. EMEK SÜRECİ KURAMI VE FABRİKA REJİMİ KAVRAMI	20
A. Emek Sürecinden Fabrika Rejimine	24
B. Fabrika Rejimi Kavramı.....	25
1. Despotik Fabrika Rejimi	26
2. Hegemonik Fabrika Rejimi	27
3. Hegemonik Despotizm	28

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST BİRİKİM REJİMLERİ VE EMEK DENETİM BİÇİMLERİ

I. FORDİST BİRİKİM MODELİ.....	30
II. FORDİZMİN KRİZİ, NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ.....	35
III. NEOLİBERAL KAPİTALİZM DÖNEMİ	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1988 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE EKONOMİK DÖNÜŞÜM VE İŞÇİ HAREKETLERİ

I.	1980 ÖNCESİNDE TÜRKİYE’NİN EKONOMİ POLİTİĞİ	44
A.	İthal İkameci Birikim Modeline Geçiş ve Fabrika Rejimi.....	45
1.	İthal İkameci Birikim Modeline Geçiş Sürecinde Türkiye	45
2.	1960 Darbesi Sonrasında İthal İkameci Birikim Modeli	48
3.	İthal İkameci Dönemde Fabrika Modeli.....	52
B.	İthal İkameci Birikim Modelinin Krizi	58
1.	Çoklu Kriz Yılları: Ekonomik Bunalım, Politik İstikrarsızlık ve Toplumsal Kutuplaşma.....	58
2.	Kriz Yıllarında Fabrika Rejimi.....	60
II.	1980 SONRASI DÖNEMDE NEOLİBERAL KAPİTALİZMİN TESİSİ	65
A.	24 Ocak Kararları ve Askeri Rejim Dönemi.....	65
B.	Askeri Rejim Sonrası Yeniden Yapılanma Dönemi	69
C.	1980-1988 Yılları Arasında Fabrika Rejimi.....	72

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİ VE FABRİKA REJİMİ

I.	1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE İKİ EVRE.....	80
A.	Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi	81
B.	1994 Krizi ve 5 Nisan Kararları	83
II.	POLİTİK İSTİKRARSIZLIK DÖNEMİ	87
III.	KRİZ VE POLİTİK İSTİKRARSIZLIK YILLARINDA İŞÇİ SINIFININ DURUMU	92
IV.	1989-1995 YILLARI ARASINDA İŞÇİ HAREKETLERİ	94
V.	GENEL BİR DEĞERLENDİRME: EKONOMİK KRİZ, POLİTİK İSTİKRARSIZLIK VE İŞÇİ HAREKETLERİ KISKACINDA FABRİKA REJİMİ	108
	SONUÇ	113
	KAYNAKÇA	116

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik-1: Türkiye'de Kent ve Kır Nüfusu Oranları.....	74
Grafik-2: İmalat Sanayiinde İşgücü Maliyeti Reel Endeksi.....	78
Grafik-3: 1986-200 Yılları Arasında Grevde Kaybolan Toplam İşgünü Sayısı	99

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYP	: Doğru Yol Partisi
FOSATU	: Güney Afrika Sendikalar Konfederasyonu
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülleri
MESS	: Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası
MGK	: Milli Güvenlik Komitesi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK	: Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MSP	: Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
RP	: Refah Partisi
SHP	: Sosyaldemokrat Halkçı Parti
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği
TTK	: Türkiye Taşkömürü Kurumu

GİRİŞ

Kapitalist sistemin korunması için çözüme ulaştırılması gereken iki sorun alanı vardır: fiyat istikrarı için piyasaların anarşik doğası ve kâr maksimizasyonunu güvence altına almak için kontrol altına alınması gereken emek gücünün kullanımı.¹ Kapitalist emek süreci içinde emek gücünün denetimi, temelde zor ve rıza unsurlarına dayalı çeşitli yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Kapitalistin zor ve rızayı ne ölçüde uygulayacağı ise sınıf mücadelesinin yoğunluğuna göre değişmektedir. Emek gücünün kontrol altına alınmasında zor ve rıza ölçüsündeki bu değişim, fabrika rejiminin karakteristiğini belirlemektedir. Bu çalışma, Türkiye’de 1989-1995 arası dönemde yoğunlaşan işçi hareketlerini, politik süreç analizi çerçevesinde ve Michael Burawoy’un fabrika rejimi kavramını temel alarak incelemektedir. Bu çalışmada işçi hareketlerinin fabrika rejiminin yapısından kaynaklanmasının yanı sıra, aynı zamanda fabrika rejiminin karakterine etkileri araştırılmaktadır.

Türkiye’de 1960 ve 1980 darbeleriyle dönüşen ekonomik modele uygun olarak, anayasal ve yasal düzenlemelerle farklı karakteristik özellikler gösteren fabrika rejimleri oluşturulmuştur. Fabrika rejiminin karakterine yön veren bu yasal düzenlemeler, çoğunlukla sendika, grev, toplu sözleşme ve diğer sosyal hakları ile ilgilidir. Sermaye birikiminin biçimi 1960 sonrasında yüksek ücret politikası çerçevesinde işçilere kolektif hakların verilmesini gerektirirken, 1980 sonrasında ise tam tersine düşük ücret politikasını gerektirmektedir.² Dolayısıyla, 1960 sonrasında emek gücünün denetiminde rızanın baskın olduğu hegemonik fabrika rejimi, 1980 sonrasında ise zorun baskın olduğu despotik fabrika rejimi tesis edilmiştir. Ancak 1989-1995 yılları arasında zaman zaman yoğunlaşan işçi hareketleri, bölüşüm ilişkilerinde ortaya çıkan işçi aleyhine yapının sona ermesini sağlamış ve önemli kazanımlar elde edebilmiştir. Bu bağlamda, despotik fabrika rejiminin dönüşümünde de etkili olmuştur. Ancak bu etki, işçi hareketlerinin örgütlü kesimiyle sınırlı olarak ele alınmaktadır.

1989-1995 dönemini kapsayan işçi hareketleriyle ilgili az sayıda çalışma olmakla birlikte, bu çalışmayı diğerlerinden ayıran özgün yanı kuramsal ve kavramsal

¹ David Harvey, **Postmoderliğin Durumu**, ed. Çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s. 144.

² Yüksel Akkaya, "1980’den günümüze Türkiye’de işçi sınıfı", **Birikim**, Sayı: 152/153, 2002, s. 92-93.

farklılığıdır. Çalışma, politik süreç analiziyle birlikte araştırmayı kapsayan dönemi daha uzun bir tarihsel süreç içerisinde ele alma ve dönemleştirme yapmaya uygun bir kuramsal ve kavramsal çerçeveye sahiptir. Bunun yanı sıra, işçi hareketlerinin yalnızca emek süreci içerisinde gelişen sınıf mücadelelerinden ibaret olmadığını, aynı zamanda hem emek sürecine hem de politik süreçlere etki ettiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, 1980 sonrasında küresel kapitalizmdeki dönüşümle birlikte merkez ve çevre ülkelerin çoğunda sınıf mücadelesinin ortadan kalktığına ilişkin ana akım görüşlerin aksine, bu çalışma Türkiye gibi askeri yöntemlerle tesis edilmiş despotik fabrika rejimi içinden bile sınıf mücadelelerinin ortaya çıkabileceğini ve fabrika rejiminin yapısını değiştirebileceğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, işçi hareketlerini analiz etmek amacıyla toplumsal hareket literatüründeki yaklaşımlar incelenmektedir. Bu bölümde, Türkiye işçi hareketlerinin yalnızca belirli bir dönemin ürünü değil, bir tarihsel sürecin ürünü olduğunu ortaya koymak ve bu hareketlerin ekonomik ve politik süreçlerle etkileşimini analiz etmek amacıyla politik süreç yaklaşımının gerekli araçları sağladığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, işçi hareketlerinin tarihsel seyrine ilişkin kısa bir özet yapılmıştır. Son olarak ise bu araştırmada kapitalist üretim sürecinin ve politik aygıtların işçi hareketlerine nasıl etki ettiğini kavramak ve işçi hareketlerini anlamlandırmak amacıyla Burawoy'un fabrika rejimi kavramına başvurulacaktır. Bu bağlamda, bu bölümün önemli bir kısmını Burawoy'un emek süreci kuramına yaklaşımı ve fabrika rejimi kavramının içeriği oluşturmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, kapitalizmin merkez ülkeler başta olmak üzere dünyada geçirdiği dönüşüm ele alınmaktadır. Türkiye'de gerçekleşen ekonomik dönüşümler, uluslararası finansal kuruluşların verdiği tavsiyeler çerçevesinde küresel kapitalizmdeki hâkim modele uygun olarak gerçekleşmektedir. Bu dönüşümler, aynı zamanda sınıf mücadelelerinin doğduğu emek süreçlerine doğrudan etki etmektedir. Dolayısıyla, araştırmanın temel konusunu oluşturan işçi hareketlerini ekonomik dönüşüm süreçlerinden ayırarak incelemek mümkün görünmemektedir. Bu bölümde kapitalist birikim rejimleri fordizm, fordizmin krizi ve neoliberalizm bağlamında dönemleştirme yapılarak ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise kapitalizmdeki dönüşümlerin Türkiye ekonomisindeki yansımaları incelenmektedir. Dolayısıyla bu bölümde, 1960-1980 yılları arasında Türkiye'nin geçirdiği ekonomik ve politik dönüşümler ve bu

dönüşümlerle etkileşim içerisinde bulunan işçi hareketleri incelenmiştir. 1960'ta gerçekleşen askeri darbe sonrasında ekonomik bunalımlara çözüm olarak uygulamaya konulan ithal ikameci birikim modeli, işçi hareketlerinin güçlenmesine zemin hazırlayan anayasal ve yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Sanayi sermayesinin ihtiyacı olan iç talebi yaratmak amacıyla işçilere verilen sendika, grev ve toplu iş sözleşmesi hakları, sık sık devletin ve sanayi sermayesinin müdahale alanı olmuştur. İşçi sınıfının örgütlü kesimi ise bu müdahale girişimlerine karşı sınıf mücadelesini yükseltmiş ve bu mücadelelerden önemli deneyimler kazanmıştır. 1960-1980 arası süreçte işçi sınıfının elde ettiği bu deneyimler, 1989-1995 yıllarında gerçekleşen işçi hareketlerinin de temelini oluşturmaktadır.

Dördüncü ve son bölümde ise öncelikle 1989-1995 yılları arasındaki ekonomik politikalar ve krizler, devamında ise politik süreçler ele alınmaktadır. 1989 yılından itibaren dönüşen Türkiye'nin ekonomik ve politik durumun işçi hareketleri üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, işçi hareketlerinin de özellikle politik duruma ilişkin önemli bir etkisi olmuştur. Bu açıdan, bu bölümün üçüncü kısmında araştırmanın temelini oluşturan yıllar içerisinde gerçekleşmiş işçi hareketleri, kitlesel düzeydeki örnekleri çerçevesinde incelenmektedir. Bunun nedeni, yerel düzeyde gerçekleşen eylemlerin bütün sürecini takip etmekteki zorluktur. Bahar Eylemleri gibi kitleselleşmiş işçi hareketleri 1980-1988 yılları arasında oluşturulmuş despotik fabrika rejimini aşındırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, bu bölümün son kısmını 1989-1995 dönemindeki işçi hareketlerinin, fabrika rejiminin karakterine yönelik etkileri incelenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAREKET YAKLAŞIMLARI VE FABRİKA REJİMİ KAVRAMI

I. TOPLUMSAL HAREKET KURAMLARI

Literatürde toplumsal hareketleri analiz etmeye yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımların birbirleriyle ortak yönleri ve farkları olduğu gibi bu yaklaşımlardan hareketle ortaya çıkarılan sentez yaklaşımlar da mevcuttur. Burada amaç bunlardan kısaca bahsederek, araştırmanın konusunu oluşturan işçi hareketlerinin analiz biçimini belirlemektir. Ancak bundan önce toplumsal hareketlerin bu yaklaşımlar tarafından nasıl tanımlandığına bakılmalıdır.

Kaynak mobilizasyonu kuramcıları Doug McAdam, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald toplumsal hareketlerin nasıl başladığından çok nasıl geliştiğine odaklanmıştır. Onlara göre, toplumsal hareketler büyük ölçüde çevresel fırsatlardan ve etkenlerden doğmuş olsa da gelişimlerini belirleyen en önemli unsur kendi eylemleridir. Spesifik olarak toplumsal hareketin içeriğine, gidişatına ve sonuçlarına etki eden, hareket adına konuşan resmi örgütlerdir. Dolayısıyla toplumsal hareket önemli ölçüde örgütsel dinamiklerin bir ürünüdür.³

Toplumsal hareketleri analiz etmek amacıyla politik süreç yaklaşımını geliştiren Charles Tilly ise toplumsal hareketlerin Batı’da 1750 sonrasında geliştiği biçimiyle üç unsurun birlikteliğinde ortaya çıktığını savunmaktadır: otoriteye karşı ortak hak taleplerini içeren organize bir halk girişimi; dernekler ve birlikler kurmak, mitingler ve gösteriler düzenlemek, dilekçe göndermek, medyaya demeç vermek ve afişleme yapmak gibi –toplumsal hareket repertuarı olarak adlandırdığı– politik eylemler; ve harekete katılanların makul olma, birlik, sayı ve kendilerine/seçmenlerine bağlılık ilkelerini halk önünde uyumlu biçimde sergilemeleri.⁴

³ Doug McAdam, John D. McCarthy, ve Mayer N. Zald, **Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 15.

⁴ Charles Tilly, **Toplumsal Hareketler 1768-2004**, çev. Orhan Düz, İstanbul, Babil Yayınları, 2008, s. 17.

Yeni sosyal hareketler kuramcısı Alain Touraine ise toplumsal hareketlere ilişkin tanımlamasına toplumsal ve kültürel örgütlenmeyi dönüştürmeyi amaçlayan üç çatışma tipini birbirinden ayırarak başlar. Buna göre bu üç çatışma tipinden biri olan “kolektif davranış”, bir savunma teşebbüsü, yeniden inşa veyahut toplumsal sistemin bozulmuş bir unsurunun adaptasyonu olarak belirttiği çatışma davranışlarıdır. Değişimin faktörleri olarak analiz edilen çatışmaları ise “mücadeleler” olarak adlandırmaktadır. Bunların yanı sıra üretim, bilgi ve etik kurallar gibi temel kültürel kaynaklar üzerindeki toplumsal egemenlik ilişkilerini dönüştürmeye çalışan çatışma davranışlarını “toplumsal hareketler” olarak adlandırmaktadır.⁵

Mario Diani, farklı yaklaşımların sentezlenmesiyle ortaya konulan toplumsal hareket tanımlarında, toplumsal hareket dinamiklerinin dört yönünün ortaya çıktığını belirtmektedir: gayri resmi etkileşim ağları, paylaşılan inançlar ve dayanışma, çatışmalı konularda kolektif eylem ve kurumsal alanın ve sosyal yaşamın rutin kalıplarının dışında görünen eylem.⁶ Diani, bu dört unsurdan yola çıkarak farklı kuramlardaki toplumsal hareketler tanımlarının bir sentezini yapmaktadır. Bu bağlamda toplumsal hareketler, bir kolektif kimlik temelinde politik ve kültürel bir çatışmaya dâhil olan çok sayıda kişi, grup veya kurum arasındaki gayri resmi etkileşimler ağıdır.⁷

Toplumsal hareket literatüründe, tanımlardan görüldüğü üzere öne çıkan üç farklı yaklaşım vardır: kaynak mobilizasyonu kuramı, bu kuram içinde geliştirilen politik süreç modeli ve yeni toplumsal hareketler kuramı. Toplumsal hareketler literatüründe öne çıkan bu yaklaşımlar aşağıda kısaca incelenecektir.

A. Kaynak Mobilizasyonu Kuramı

Kaynak mobilizasyonu kuramcıları toplumsal hareketleri, toplumdaki değişim için taleplerin harekete geçirilmesi ya da etkin kılınması olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, herkes tarafından kabul görmese de kaynak mobilizasyonu kuramının odaklandığı konular açısından yararlı bulunmaktadır. Çünkü değişim taleplerinin nasıl

⁵ Alain Touraine, "Toplumdan Toplumsal Harekete", içinde **Yeni Toplumsal Hareketler**, ed. Kenan Çayır, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016, s. 43–44.

⁶ Mario Diani, "The Concept of Social Movement", **The Sociological Review**, Cilt: 40., Sayı: 1, 1992, s. 7.

⁷ Diani, **a.g.e.**, s. 13.

ve neden üretildiğinin yanı sıra, küçük veya büyük ölçekli ve resmi veya gayri resmi toplumsal hareket örgütlerinin nasıl oluşturulup organize edildiğine odaklanmayı sağlamaktadır. Kaynak mobilizasyonu kuramını toplumsal hareketler literatüründeki diğer kuramlardan ayıran dört unsur vardır. Bunlardan birincisi, mobilizasyonun veya harekete katılımın doğrudan yoksunluk veya şikâyet düzeyinden tahmin edilemeyeceği savunusudur. Buna göre katılım, zaman, enerji ve para harcamalarını içerir ve az kaynağa sahip olan nüfus için şikâyet veya adaletsizlikler konusunda harekete geçme olasılığı daha azdır. İkinci olarak, kaynak mobilizasyonu kuramı harekete katılımı irrasyonel ve patolojik bir davranış olarak açıklayan yaklaşımların aksine toplumsal harekete katılımın biyografik koşullar, sosyal destekler ve acil yaşam durumlarından kaynaklanan normal bir davranış olduğunu savunmaktadır. Üçüncü olarak, kaynak mobilizasyonu kuramı, üyeleri hareketin savunduğu politik değişimlerin doğrudan sonuçlarını görmese bile; devlet kurumları, dini kurumlar ve hareketin amaçlarını destekleyen grupları içeren büyük toplumdaki kaynakların yerini saptar. Dördüncü ve son olarak, diğer toplumsal hareketler kuramları büyük ölçüde hareketin ve otoritelerin etkileşimine odaklanırken, kaynak mobilizasyonu kuramı medyanın hareket ve halk arasındaki arabuluculuk rolüne dikkat çekmektedir.⁸

B. Politik Süreç Modeli

Politik süreç modeli, klasik yaklaşımlara ve kaynak seferberliği perspektifine bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımda, toplumsal hareket her şeyden önce psikolojik bir fenomenden çok politik bir fenomen olarak kabul edilmektedir. İkinci olarak, toplumsal bir hareket oluşumundan çözülüşüne kadar bir süreci temsil eder. Dolayısıyla toplumsal hareketin analizi, hareketin tüm gelişim süreci esas alınarak yapılmalıdır.⁹ Bütün politik süreçler gerçekleştiği sahadaki kurumları, anlayışları ve uygulamaları içine alan tarihsel bir birikime sahiptir. Bunun yanı sıra, sürecin birbirini izleyen safhaları arasında bir etki söz konusudur. Son olarak, farklı coğrafyalarda gerçekleşen politik süreçler nihayetinde aynı isimleri alsa da hareketler farklı

⁸ John D. McCarthy ve Mayer N. Zald, "The Enduring Vitality of the Resource Mobilization Theory of Social Movements", içinde **Handbook of Sociological Theory**, ed. Jonathan H. Turner, Boston, Springer, 2001, s. 534-535.

⁹ Doug McAdam, **Political Process and The Development of Black Insurgency 1930-1970**, Chicago and London, University of Chicago Press, 1982, s. 36.

nedenlerden kaynaklanmaktadır. Politik sürecin tarihsel analizi ise sürecin safhalarının birbirini nasıl etkilediği, sürecin kurumları, anlayışları ve uygulamaları nasıl bir araya getirdiği ve nedensel olarak farklılık taşıyan süreçlerin nasıl aynı isimle anıldığı dikkate alınarak yapılmalıdır.¹⁰

Politik süreç modeline göre ne çevresel unsurlar ne de hareketin içindeki unsurlar toplumsal isyanın oluşumunu ve gelişimini açıklamak için tek başına yeterli değildir. Bu bağlamda, toplumsal hareketin her iki unsurun sürekli etkileşiminin bir ürünü olduğu varsayılmaktadır. Politik süreç modeline göre toplumsal hareketin oluşumunda hayati önem taşıyan üç unsur vardır: haksızlığa uğrayan nüfus içindeki örgütlenme düzeyi (örgütsel hazırlık derecesi), aynı nüfus içinde başarılı isyan olasılıklarının kolektif değerlendirmesi (kitle tabanındaki isyancı bilinç) ve daha büyük politik çevre içindeki grupların politik işbirliği (politik fırsatların yapısı). Toplumsal hareketi ortaya çıkışından hemen önceki dramatik değişikliklerin bir sonucu olarak tasvir eden klasik yaklaşımın aksine politik süreç modeli toplumsal hareketin genellikle daha uzun süreli ve geniş sosyal süreçler tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır.¹¹ Bunun yanı sıra, politik süreç yaklaşımına göre politik ortam yalnızca haksızlığa uğrayan nüfusa başarılı bir isyan eylemi için fırsat tanır. İsyancı grupların bu fırsatlardan yararlanmasını sağlayan ise topluluğun kaynaklarıdır. Bu kaynakların yokluğu, fırsat olsa bile topluluğu harekete geçme imkânından yoksun kılacaktır. Toplumsal bir hareket yaratmanın yolu, haksızlığa uğrayan nüfusun elverişli bir politik fırsat yapısını, organize bir protesto kampanyasına dönüştürebilmesiyle açılır.¹² “Politik fırsatlar” ve “yerli örgütler” isyancılara politik eylem için nesnel bir yapısal potansiyel sunarlar, ancak “bilişsel özgürleşme” olmaksızın bu iki faktör toplumsal hareketin oluşumu yetersiz olacaktır. Bilişsel özgürleşme haksızlığa uğrayanların kendi durumlarına yükledikleri öznel anlamlar, başka bir ifadeyle onların isyan nedenleridir.¹³ Hareketin oluşum koşullarının yanı sıra politik süreç modeli toplumsal hareketin varlığını sürdürmesi için politik baskı gücü, kalıcı organizasyon yapısının kurulması amacıyla kaynakların seferber edilmesi,

¹⁰ Charles Tilly, "Historical Analysis of Political Processes", içinde **Handbook of Sociological Theory**, ed. Jonathan D. Turner, Boston, Springer, 2001, s. 570.

¹¹ McAdam, **a.g.e.**, s. 41.

¹² McAdam, **a.g.e.**, s. 43-44.

¹³ McAdam, **a.g.e.**, s. 48.

isyancı güçlerin otorite ve muhalifleri karşısındaki direnci gibi unsurların önemini de vurgulamaktadır.¹⁴

Sonuç olarak, politik süreç modeli bu araştırmanın temel konusunu oluşturan 1989-1995 döneminde gerçekleşen Türkiye işçi hareketlerinin analizi için uygun araçları sunmaktadır. Dolayısıyla, işçi hareketleri politik bir olgu olarak ele alınmalı ve kurumların, anlayışların ve uygulamaların etrafında gösterdiği gelişimin analizi, tarihsel süreci takip ederek ilerlemelidir.

C. Yeni Sosyal Hareketler Kuramı

Yeni toplumsal hareketler yaklaşımının odaklandığı temalar toprak, hareket alanı, fiziksel çevre, beden, sağlık, cinsel kimlik, komşuluk, şehir gibi birbirleriyle ilgisiz görünen ancak belirli değerler etrafında aynı kökenden gelen konulardan oluşturmaktadır. Bu konular yeni olmamasına karşın özerlik, kimlik ve manipülasyona, bağımlılığa, kontrole karşı muhalefet gibi ortak değerler etrafında birleşerek bu yaklaşım içinde önem ve aciliyet kazanmıştır. Yeni toplumsal hareketler paradigmasının bir diğer unsuru hareket tarzıdır. Bu unsurun ise bireylerin topluluğu meydana getirme amacıyla birlikte hareket etme biçimi (içsel hareket biçimi) ve politik muhaliflerine karşı çıkma yöntemleri (dışsal hareket biçimi) olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Bireylerin kolektif bir aktöre dönüşme biçimleri gayri resmi, devami olmayan, çevresel etkenlere bağlı ve eşitlikçidir. Başka bir ifadeyle yeni toplumsal hareketler tam oturmamış üyelik rolleri, temsilciler, platformlar, programlar vs. temelinde katılımcıları, sözcüleri, kampanyaları ve ağları içermektedir. İçsel hareket biçiminde ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler örgütsel farklılaşmadan (yatay olarak üyeler ve karşıtlar, dikey olarak üyeler ve liderler) ziyade farklılaşma karşıtı (üye ve lider rolleri arasında geçici ve zayıf sınırların olduğu) anlayışa dayanmaktadır. Dışsal hareket biçimi ise meşru araçlarla kamunun ilgisini çekmeyi amaçlayan ve hedeflerini “asla”, “son”, “durdur” gibi negatif protesto talepleriyle arz eden gösterilere ve çok sayıda insanın fiziksel mevcudiyetine dayanan bir hareket tarzıdır. Toplumsal hareketler evet/hayır, onlar/biz, zafer/yenilgi gibi karşıtlıklar içeren bir dille ilişki kurar ve bu keskin karşıtlık içeren dil, politik aktörlerle ve muhaliflerle müzakereye

¹⁴ McAdam, **a.g.e.**, s. 53-57.

ve politik pazarlık pratiklerine alan bırakmaz. Hareketlerin müzakere yapma yeteneğinden yoksun olması, talep edilen imtiyazlara karşılık bir önerileri olmamasından ve taleplerinin evrensel öncelik taşıdığı, dolayısıyla herhangi bir parçasından ödün verilemeyeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, hareketler arzu edilen toplumsal dönüşümün nasıl olacağına dair bir ideolojik ilkeler bütününden ve hayat algısından yoksundur. Son olarak, yeni toplumsal hareketlerin aktörleri, kendilerini ne sağ/sol veya liberal/muhafazakâr gibi politik kodlara ne de işçi sınıfı/orta sınıf veya fakir/zengin gibi sosyoekonomik kodlara göre tanımlamamaktadır. Tanımlamalar daha çok toplumsal cinsiyet, yaş, mekân gibi hareketin konularından oluşturulan kategorilere dayandırılmaktadır. Toplumsal hareketlerin kitle tabanı daha çok hizmet sektöründe çalışan “yeni orta sınıf”tan, eski orta sınıfın unsurlarından ve işsizler, öğrenciler gibi işgücü piyasasının dışında kalan unsurlardan oluşmaktadır. Yeni toplumsal hareketler paradigması hareket evrenini özel alan, kurumsal olmayan politik alan ve kurumsal politik alan olarak üçe bölmektedir ve politik hareketlerin özel ve kurumsal politik pratikleri ve kurumları sorguladığı alan olarak sivil toplumu öngörmektedir.¹⁵

Yeni toplumsal hareketler daha az politiktir, çünkü eylemlerini yapısal sorunları tarihsel dönüşüm süreciyle bağlantılı olan çatışmalarla ilişkilendirmezler. Yeni toplumsal hareketler kuramcılarına göre otokrasi karşıtı veya işçi hareketi gibi toplumsal hareketler geçmişe aittir ve toplumlar çıkar grubu politikasının zaferine doğru yol almaktadır.¹⁶ Çağdaş hareketlerin sosyoekonomik yapıdaki değişimlerle bağlantısını savunmaktaki veya hareketlerin bir tipolojisini sunmaktaki yetersizliği, yeni toplumsal hareketler yaklaşımını -kültür ve kimliği içeren modern çatışmadaki sivil alanın rolüne ilişkin katkılarının dışında- bir kuram olarak savunulamaz hale getirmektedir.¹⁷ Bu bağlamda, yeni toplumsal hareketler yaklaşımı bu araştırmanın konusunu oluşturan işçi hareketlerini analiz etmek için yeterli araçları sunmamaktadır.

¹⁵ Claus Offe, "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması", içinde **Yeni Toplumsal Hareketler**, ed. Kenan Çayır, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016, s. 57–60.

¹⁶ Alain Touraine, "Social Movements: Participation and Protest", **Scandinavian Political Studies**, Cilt: 10, Sayı:3, 1987, s. 216.

¹⁷ Nelson A. Pichardo, "New Social Movements: A Critical Review", **Annual Review of Sociology**, Sayı: 23, 1997, s. 426–427.

II. TARİHSEL SÜREÇTE İŞÇİ HAREKETLERİ

A. Dünyada İşçi Hareketleri

19. yüzyılın ortalarından itibaren zanaatkârların proleterleşmesi, proleter ailelerin gelirleri ile burjuvaların gelirleri arasındaki farkın giderek büyümesi ve işçi sınıfının aynı mekânlarda toplu halde barınması sınıflar arası kutuplaşma düzeyini oldukça artırdı. Sanayileşmenin büyümesiyle keskinleşen bu durum, işçi sınıfının sendikalar etrafında örgütlenmesini kolaylaştırdı ve bu örgütsel güç sayesinde hem kapitalistlere hem devlete karşı önemli bir pazarlık gücü elde etmesini sağladı. İngiliz işçi hareketinin işgününün sınırlanması ve oy hakkının genişletilmesi konularında elde ettiği başarılar bu gelişmelerin en önemli sonuçları arasında yer aldı. Ancak işçi sınıfının giderek yoksullaşması ve işsizliğin artışıyla işçi yükselen rekabet baskısı işçi sınıfının burjuvazi karşısında politik özerkliğini kazanmasını beraberinde getirdi. Merkez ülkelerin işçi sınıfı, geleneksel politik bağlılıklarından kurtularak, kendi politik çıkarlarını elde edebilecekleri işçi sınıfı partileri kurdular. Paris Komünü bu politik özgürleşmenin bir tezahürüydü ve iki ay sürmesine rağmen işçi sınıfı örgütlenmesinin önemli bir örneği oldu.¹⁸ Bu deneyim ve süregelen işçi hareketleri, 20. Yüzyılda farklı ülkelerdeki işçi sınıfı partilerini devrimlerle veya seçim yoluyla iktidara taşıyan yolu açmıştır.

1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında Batı Avrupa'da gerçekleşen grev dalgaları, işçilerin hareketlenme ve örgütlenme deneyimlerinin bir ürünü olarak ortaya çıktı. İşçi hareketlerinin oluşumunda var olan işçi sınıfı örgütleri değil, işçilerin kendi öz güçleri ve alternatif örgütsel yapılar kurma yetenekleri önemli bir rol oynadı. Bu yüzden, var olan örgütlerin, işçi sınıfının yaşama ve çalışma koşullarının dar kapsamını aşan hedefler seçen yeni hareketler üzerinde kendi politik hedeflerini dayatması bir çatışmayı doğurdu. Hareketin oluşumunda önem arz eden bir diğer unsur, sermayenin çalışma temposunun ve üretkenliğin yoğunlaştırılması yoluyla rekabetçi baskıların yükünü işçi sınıfının sırtına yıkma girişimlerine karşı işçilerin kendiliğinden ve kolektif biçimde yanıt vermesidir. Bunların yanı sıra, özellikle Avrupa'daki işçi hareketlerinin toplumsal gücü yönetici elitler tarafından dikkate

¹⁸ Giovanni Arrighi, "Marksizm yüzyılı, Amerika yüzyılı: dünya işçi hareketinin oluşumu ve dönüşümü", içinde **Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi**, ed. Samir Amin vd., çev. Erden Akbulut, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1993, s. 62-63.

alınarak ücret artışları gibi başarılar elde edildi ve Avrupa’da işçi sınıfının medeni ve politik hakları üzerindeki biçimsel ya da fiili sınırlamalar kaldırılmaya başladı. Ancak izleyen süreçte merkez ülkelerden çepere doğru işçi hareketlerinin toplumsal gücünü hesaba katan politik ortam, 1968’den önce başlayan üretim sürecini ucuz işgücü bolluğunun olduğu çevre ülkelere taşıma eğiliminin artmasıyla bütünüyle sönmüldü.¹⁹

1990’larda neoliberal ekonomik programın küresel kapitalist sistem için hakim paradigma haline gelmesiyle birlikte, işçi hareketinin örgütlü gücü olarak sendikaların çözülmesi sorunu gündeme gelmiştir. Sendikaların dayanışma gücü, bireyselleşmeyle bağlantılı olarak işçi sınıfı içinde farklılaşmanın artması, küresel piyasalardaki rekabette yaşanan yoğunlaşma, yeniden yapılanma ve kuralsızlaştırma neticesinde işçi sınıfının pazarlık gücünü giderek kaybetmesi, işçi hareketlerindeki eşitlikçi yaklaşımların aşınması, komünist politik modelin çözülmesi ve sosyal demokrat modelin tükenmesi gibi nedenlerle azalmıştır.²⁰

B. Türkiye’de İşçi Hareketleri

19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle sanayi işçileri dikkate alındığında sayısal olarak sınırlı bir işçi kitlesi bulunmasının yanı sıra²¹, bu dönemde oluşan sanayi işçiliği süreklilik taşımamaktadır.²² Dolayısıyla, bu dönemde Osmanlı’da sınıfsal olarak bir işçi kesimi bulunmamaktadır. Ancak İstanbul ve Selanik gibi kentlerdeki işçi kitlesi, İmparatorluğun tümünden farklılaşmaktadır.²³ İşçilerin sayısal olarak azlığının ve niteliksel olarak bir sınıf olmamasının yanında, sanayinin gelişmemiş olması ve devletin olumsuz yaklaşımı gibi nedenlerle 1908 yılına kadar işçi örgütlenmesinde bir gelişme meydana gelmemiştir. 1908 yılı öncesinde kurulan işçi örgütleri ise işçilerin

¹⁹ Arrighi, **a.g.e.**, s. 81–83.

²⁰ Richard Hyman, "Trade unions and interest representation in the context of globalisation", **Transfer: European Review of Labour and Research**, Cilt: 3, Sayı: 3, 1997, s. 521.

²¹ Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997, s. 162.

²² Makal, **a.g.e.**, s. 167.

²³ Makal, **a.g.e.**, s. 176–177.

çalışma yaşamlarına ilişkin taleplerden çok ticari faaliyetler ve yardımlaşma gibi amaçlara yönelik kurulmuştur.²⁴

1908 Devrimi sonrasında ortaya çıkan göreceli özgürlük ortamında on binden fazla işçi, iki buçuk ay gibi kısa bir sürede çoğu işkolunda sendikal örgütlenme faaliyetinde bulunmuş ve direnişe geçmiştir. İttihat ve Terakki kadroları devrim sonrasında kitleleri kendi safına çekmek amacıyla işçi hareketlerine karşı hoşgörülü bir tavır takınmasına karşın, ideolojik karşıtlıkların meydana gelmesiyle işçi hareketlerine karşı tavır alarak hükümet kararnamesiyle grevleri yasakladı. 1908 Devrimi'nin halk kitlelerinden kopuk olarak “yukarıdan aşağıya doğru” bir devrim niteliği taşıması, demokratik yönünün zayıf kalmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki'nin “milli bir burjuvazi” yaratma hedefi, Tatil-i Eşgâl Kanun-ı Muvakkatı aracılığıyla işçi hareketlerini bastırarak sermayeyi korumasına neden olmuştur.²⁵

1908 Devrimi'ni takip eden günlerde önce İzmir'de başlayan grevler İstanbul, Selanik, Beyrut ve Varna'ya yayılmıştır. Halı Fabrikası'nda çalışanlar işçilerin grevini incir kutusu imalathaneleri işçileri takip etmiş ve ardından grevler kısa sürede liman işçileri arasında yayılmıştır. Liman işçilerinin grevlerinde ücret artışları talep edilmiştir. Bazı şirketler ücret artışı taleplerini kabul etmesine karşın, birçok şirket işçilerin taleplerini karşılamayı kabul etmemiştir. İşçilerin taleplerini kabul etmeyen şirketler Batılı ülkelerden ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden grevlerin sona erdirilmesi talebinde bulunmuştur. İttihat ve Terakki'ye ait olan Tanin gazetesi ise liman işçilerinin grevleri nedeniyle işçileri kınamıştır. Grev nedeniyle limanlara yanaşamayan gemiler, açıkta demirleyerek beklemek zorunda kalmıştır. Bunların yanı sıra İstanbul'da Cibali Tütün Rejisi işçileri greve gitmiş; Paşabahçe Cam İmalathanesi işçileri ise ücret artışı talebiyle iş bırakmış ve protesto yürüyüşü düzenlemiştir. Aksaray, Şişli ve Beşiktaş tramvay hatlarında çalışan işçiler, Üsküdar-Kadıköy Su Kumpanyası işçileri ve rıhtım hamalları grev ve iş bırakma yöntemiyle yetersiz ücretlere karşı direnişe geçmiştir. İstanbul'daki gazete işçileri ise Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti adı altında bir sendika kurarak ücret artışı talebiyle greve gitmiş ve gazete müdürleriyle kısa sürede uzlaşma sağlamışlardır. Zonguldak, Ergani ve

²⁴ Kadir Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 99–100.

²⁵ Zafer Toprak, **Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 14–15.

Balya-Karaaydın'da maden işçileri ücret artışı talebiyle greve gitmişlerdir. Fırın işçileri İstanbul'da ücret artışı talep ederek iş bırakmış ve Ekmekçi ve Amele Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Tütün işçileri ise İstanbul, Selanik, Kavala ve Samsun'da ücretlerin artırılması, sendikasıız işçi çalıştırılmaması ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi talepleriyle greve giderek bazı kazanımlar elde etmişlerdir.²⁶ İstanbul'da Şark Demiryolu Kumpanyası işçilerinin başlattığı grevler ise İmparatorluğun farklı yerlerine yayılmıştır. Sirkeci ve Yedikule şimendifer fabrikalarında çalışan işçilerin ücret artışı talebiyle başlattığı grevler ve tren seferlerini durdurma girişimleri, polis ve jandarmanın müdahalesiyle engellenmiştir. Üsküp'teki demiryolu işçilerinin grevi başlatmasına engel olunamamış ve bu grev Selanik-Dedeagaç, Demirkapı-Mitroviçe, Üsküp-Zibevce ve Selanik-Manastır demiryolu hatlarına yayılmıştır. Demiryolu işçilerinin seçtiği temsilciler İstanbul, Selanik ve Filibe'de kurulan sendikaların birleştirilmesi, bir yönetici atanması ve ortak taleplerin saptanması girişimlerinde bulunmuştur. İşçiler seçtikleri yöneticiler vasıtasıyla hükümetle bir sorunu olmadıklarını bildirmelerine rağmen, demiryollarını işleten şirketin başvurusu üzerine hükümet işçilerin direnişini kırmak amacıyla askeri yöntemlere başvurma yoluna gitmiştir. Neticede uzlaşmazlık hükümetin baskısı üzerine şirket lehine çözülmüş ve işçiler talep ettikleri kadar ücret artışı elde edememişlerdir. Anadolu Demiryolu Kumpanyası, Aydın-İzmir Demiryolu, İzmir-Kasaba Demiryolu ve Beyrut-Şam-Hama Demiryolu işçileri de ücret artışı, kurulan sendikanın şirket tarafından tanınması ve başka talepler neticesinde greve gitmiştir. Bu demiryolu hatlarındaki grevler, hükümetin askeri yöntemlerle bastırma yöntemine başvurmasını etkilemiştir. Askeri yöntemlerin yanı sıra, Tatil-i Eşgâl Kanun-ı Muvakkatı aracılığıyla demiryolu, liman, tramvay, rıhtım, elektrik ve havagazı gibi genel hizmet alanlarında işçilerin greve gitmesi fiilen engellenmiştir.²⁷

Grev kelimesi yerine kullanılan “tatil-i eşgâl” (işlerin durdurulması) kelimesi ile adlandırılan kararname, grevlerin fiili olarak engellendiği işkollarında kurulan tüm sendikaları feshetmiştir. İttihat ve Terakki 1909 yılında, üzerinde yaptığı değişikliklerle bu geçici kanunu daha ağırlaştırarak meclisten geçirmiş ve sürekli hale getirmiştir. Böylece Tatil-i Eşgâl Kanunu, Cumhuriyet döneminde de korunarak 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. İşçi örgütlenmelerinin çerçevesi ise Cemiyetler

²⁶ Toprak, **a.g.e.**, s. 18–23.

²⁷ Toprak, **a.g.e.**, s. 29–37.

Kanunu'na dayandırılarak önemli ölçüde sınırlandırılmıştır.²⁸ 1908-1913 yılları arasında işçiler genel olarak işyeri ve meslek temelinde örgütlenmiştir. Özellikle 1909 yılı sonrasında Selanik'te ve İstanbul'da çeşitli işkollarındaki işçileri ve cemiyetleri birleştiren sosyalist örgütlenmeler kurulmuştur.²⁹ Ancak savaşın da etkisiyle 1908-1918 yılları arasında sendika ve siyaset ilişkilerinde yaşanan gelişmeler sınırlı kalmıştır. 1919-1923 yılları arasında ise İmparatorluğun parçalanması, Ankara'daki hükümetin ve meclisin kurulması, 1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi gibi etkenler işçi hareketini ve sosyalist hareketi etkilemiştir.³⁰ 1908 sonrasında İmparatorluğun parçalanması nedeniyle Selanik ve Rumeli'deki diğer bölgelerin kaybedilmesi, işçi hareketleri açısından zayıflatıcı bir etki yaratmıştır. Buna rağmen, 1919 sonrasındaki dönemde işçi örgütlenmelerinde Türk sosyalistler öne çıkmış ve sosyalist örgütler işçi hareketine öncülük etmiştir.³¹ 1920 yılında gerçekleşen deri işçilerinin grevi, Türkiye Sosyalist Fırkası tarafından desteklenmiş ve partinin yaptığı para yardımıyla sürdürülmüştür. Grev sonucunda işçiler, ücretlerinde bir miktar artış elde etmiştir. Benzer şekilde, İstanbul'un işgal altında olduğu yıllarda Türkiye Sosyalist Fırkası'nın desteğiyle Fransız Tramvay Şirketi işçileri, taleplerinin karşılanmaması üzerine grev kararı almış ve grev sonucunda çalışma koşulları ve ücretlerinde bazı kazanımlar elde etmişlerdir.³² 1919 sonrasında banka memurları, Fransızca ve Rumca yayın yapan gazetelerin işçileri, tünel işçileri, tütün işçileri, deri işçileri, tramvay vatmanları, vapur işçileri, matbaa işçileri, demiryolu işçileri, elektrik işçileri gibi birçok işçi kesimi cemiyetler öncülüğünde örgütlü bir şekilde greve gitmiştir. Bu grevlerde ücret artışı talebi öne çıkmakla birlikte, sendikanın şirket tarafından tanınması ve çalışma saatlerinin azaltılması gibi talepler de öne çıkmaktadır. Bu grevlerden bazılarının sonucunda işçilerin talepleri yalnızca kıdemli memurlar için karşılanmış ve şirketlerin müzakerelerde verdiği sözleri tutmaması üzerine işçiler yeniden greve gitmişlerdir.³³

²⁸ Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **Derinden Gelen Kökler 1**, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2017, s. 32.

²⁹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 137.

³⁰ Aziz Çelik, **Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 75-76.

³¹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 287.

³² Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **a.g.e.**, s. 40.

³³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 295-296.

Cumhuriyet'in ilanından önce işçi, esnaf, tüccar, çiftçi ve sanayici delegelerin toplandığı İzmir İktisat Kongresi'nde işçi grubu, hükümetin ve işveren örgütü Milli Türk Ticaret Birliği'nin etkisi altındaki İstanbul Umum Amele Birliği tarafından temsil edilmiştir. İşçi grubunun hazırladığı ve işçi delegelerinin benimsediği talepler, maddeler halinde başkanlığa sunuldu. Bu grubun sunduğu talepler arasında; amele yerine işçi denilmesi, ücretlerin nakdi olarak ve düzenli bir şekilde ödenmesi, haftanın bir günü ücretli izin verilmesi, dernek kurma hakkı, Tatil-i Eşgâl Kanunu'nun işçi haklarını tanımak üzere yeniden düzenlenmesi, sanayi işçilerinin günlük sekiz saat çalışması, Tütün Rejisi tekelinin sona erdirilmesi, evlenecek işçiler için bir haftalık ücretli izin gibi talepler kabul edilmiştir. Ancak amele yerine işçi denilmesi dışındaki talepler hayata geçirilmemiştir.³⁴ 1924 Anayasası ile getirilen toplanma ve dernek kurma hakkı ise Şeyh Sait İsyanı sonucunda çıkarılan ve 1925'te yürürlüğe konulan Takrir-i Sükûn Kanunu ile kaldırılmış ve mesleki ve siyasi örgütlenme hakkı ile birlikte grevler yasaklanmıştır.³⁵

1924 yılının Ağustos ayında Mürettibîn Cemiyeti, Cibali Tütün Fabrikası Amele İttihadı Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye İşçileri Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemîn Teavün Cemiyeti, Haliç Şirketi Amele Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti gibi İstanbul'daki bazı işçi örgütlerinin bir araya gelerek kurduğu Amele Teali Cemiyeti, Türkiye'de görece olarak geniş bir işçi kesimini temsil eden ilk konfederasyon olma özelliği taşımaktadır. Diğer taraftan ise kısa bir dönemde etkin olmasına karşın, daha öncesinde kurulmuş olan ve hükümete yakın olması nedeniyle üye sayısı hızla azalan Türkiye Umum Amele Birliği'nden daha etkin bir yapı haline gelmiştir. Bunların yanı sıra, sosyalist harekete yakın olan sendikaları birleştiren cemiyet, sosyalist Aydınlik çevresiyle yakın ilişki içerisinde olmuştur.³⁶ Cemiyet 1927 sonbaharına kadar faaliyetlerini sürdürmüş, ancak Türkiye Komünist Partisi'ne olan yakınlığı nedeniyle kayıt ve defterlerine el konularak diğer sendikalarla birlikte kapatılmıştır.³⁷ Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924-1934 yılları arasında hazırlanan

³⁴ Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **a.g.e.**, s. 43-44.

³⁵ Tüm İktisatçılar Birliği, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976, s. 74; Ahmet Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 161.

³⁶ Toprak, **a.g.e.**, s. 373-374.

³⁷ Toprak, **a.g.e.**, s. 388.

beş iş kanunu tasarısı sonrasında, işçi ve işveren ilişkilerini düzenlemek üzere 1936 yılında 3008 sayılı İş Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunla devlet işçinin korunması temelinde tek taraflı ve düzenleyici bir rol üstlenmiş, kanunda sendikalardan söz edilmemiş ve grev ve lokavt açık bir şekilde yasaklanmıştır.³⁸ İşçilerin örgütlenmelerine yönelik olarak 1938 yılında yürürlüğe konulan Cemiyetler Kanunu ise sınıf temelli cemiyet kurmayı yasaklamıştır. Hukuki ve fiili sınırlamaların yanı sıra, sayıca artan sanayi işçiliğinin sürekli bir nitelik kazanmasındaki gelişmelerin tedrici yönü nedeniyle bu dönem boyunca işçi hareketlerindeki gelişmeler oldukça sınırlı kalmıştır.³⁹

1945 yılında İktisat Vekaleti'ne bağlı olan İş Dairesi'nin yetersiz ve verimsiz işleyişini nedeniyle işçilerin çalışma yaşamlarına ve koşullarını düzenleme, yürütme ve denetlemeye ilişkin doğrudan görev alacak olan Çalışma Bakanlığı kuruldu. Bu nedenin yanı sıra, bakanlığın kurulmasıyla İkinci Dünya Savaşı'nın taraflarından biri olan ve demokratik ilkeleri savunan Müttefik Devletlere sosyal ihtiyaçların karşılandığı görünümü verilmek istenmekteydi. Ayrıca bu amaç çerçevesinde, Çalışma Bakanlığı'na bağlı olarak İşçi Sigortaları Kurumu oluşturuldu. Çalışma yaşamına ilişkin bu düzenlemelerin yanı sıra, iç ve dış etkilerle birlikte Cemiyetler Kanunu'nda değişikliğe gidilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktaydı. 1946'da yapılan kanun değişikliği ile dernek kurma yasağı kaldırılarak sınıf temelli örgütlenmeler hukuki olarak mümkün hale geldi.⁴⁰ Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik üzerine yeni parti kurma çalışmaları başladı. Yeni kurulan partilerden biri olan Demokrat Parti'nin yanı sıra, işçi kitlesini temsil etmek amacıyla sosyalist partiler kuruldu. Bu partilerden Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi işçilerin örgütlenmesinde önemli bir rol oynadı. İşçi mücadelesinin bir ürünü olarak değil, dışarıdan politik müdahalelerle kurulan bu sendikalarla, iki sosyalist parti arasında fiili olarak organik ve ideolojik ilişkiler oluştu. Ancak 1946'da oluşan bu sendika özgürlüğü rejiminin fiili bir özgürlük olmadığı İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın bu iki sosyalist partiyi, bu partilere yakın gazete ve dergileri ve bu partilere yakın olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İşçi Kulübü'nü kapattığında

³⁸ Yüksel Akkaya, **Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler**, İstanbul, Yordam Kitap, 2010, s. 80–81.

³⁹ Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 449–450.

⁴⁰ Kemal Sülker, **Türkiye Sendikacılık Tarihi**, TÜSTAV, 2004, s. 54–55.

ortaya çıktı.⁴¹ Bu iki partinin öncülüğünde kurulan 38 sendika içinde, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi’nin kurduğu dokuz işkolu sendikasının bağlı olduğu İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin yanı sıra Ankara, İzmir, Adana ve Kocaeli’ndeki sendika birlikleriydi. İşyeri sendikalarından sendika birliklerine doğru uzanan bu tabandan tavana doğru örgütlenme modelinde, bölgesel sendika birlikleri ve sendika federasyonları kurulması amaçlanmaktaydı. Sendika birliklerine bağlı işçi kulüplerinde ise işçilere ve ailelerine sosyal hizmetler sağlanmaktaydı. Bu amaca yönelik olarak ilk işçi kulübü İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’ne bağlı olarak kuruldu. Türkiye Sosyalist Partisi ise işkolu temelinde örgütlenmelerin bir araya gelerek oluşturduğu ülke çapında tek bir sendikanın gerekliliğini savunmaktaydı. Kurulacak olan Türkiye Sendikalar Federasyonu’nun Dünya Sendikalar Federasyonu’na üye olmasıyla hükümetin baskı kurmasının önleneyeceği düşünülmektedir. Bu modele uygun olarak tek el işçileri, deniz işçileri, mensucat işçileri, demir-çelik işçileri ve basın işçileri arasında kurulan sendikalar faaliyete geçirildi.⁴²

Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklik üzerine kurulan sendikaların faaliyetlerini düzenleyen ve denetleyen bir kanunun olmaması nedeniyle oluşan hukuki boşluk nedeniyle hükümetin işçi örgütlenmeleri üzerindeki kontrolü azalmaktaydı. Bu nedenle, sendikaların faaliyetlerini düzenleyen bir kanun çıkarma ihtiyacı hisseden hükümet 1947 yılında 5018 sayılı “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun”u çıkararak “sendika özgürlüğü rejiminden sendika hakkı rejimine” geçti. Bu kanunla sendikalar üzerinde yargı denetimi ve yoğun bir idari denetim sağlanmakla birlikte, sendikalara katı bir politika yasağı getirilmekteydi. Bunun yanı sıra kanunla, sendikaların uluslararası mesleki kuruluşlara üye olması Bakanlar Kurulu’nun iznine bağlanmıştı.⁴³ Bunun yanı sıra çıkarılan kanun ile 1946 sendikacılığında “organik aydınların” oynadığı rol nedeniyle işçi olmayanların sendika üyesi olması engellenmiştir.⁴⁴ Ancak kanunun sendikaların politik faaliyette bulunmasını yasaklamasına rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) çok partili sisteme geçişle birlikte zayıflaması nedeniyle sendikaların desteklenmesi ve kontrol edilmesi görüşü öne çıkmaya başlamış ve bu görüş parti

⁴¹ Sülker, *a.g.e.*, s. 55–56; Çelik, *a.g.e.*, s. 86–87; Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 217–218.

⁴² Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, *a.g.e.*, s. 69.

⁴³ Makal, *a.g.e.*, s. 218–220.

⁴⁴ Çelik, *a.g.e.*, s. 112.

içinde hâkim hale gelmiştir.⁴⁵ CHP güdümündeki sendikaların birleşmesiyle 1948 yılının Mart ayında İstanbul İşçi Sendikaları Birliği kurulmuştur. CHP'nin nüfuz edemediği ancak birliğe katılmak isteyen İstanbul Tütün İşçileri Sendikası ve İstanbul Mensucat İşçileri Sendikası ise CHP'nin yürüttüğü olumsuz propagandalar sonucunda birliğe alınmamıştır. Eyüp Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın 1949 yılında tekstil işkolundaki yaygın işten çıkarmaları protesto etmek amacıyla aldığı miting yapma kararı birlik tarafından engellenmiş ve miting kararı alan sendika birlikten ihraç edilmiştir. CHP'nin sendikalar üzerindeki vesayetine karşın İstanbul ve İzmir'de liman işçileri ve mensucat işçileri, Ankara'da fırın işçileri, İzmir'de belediye temizlik işçileri ve İstanbul Çimento İşçileri ücret artışı, çalışma saatlerinin azaltılması ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi gibi nedenlerle grev ve iş bırakma gibi eylemlere başvurmuştur.⁴⁶ CHP'nin sendikalarla ilgili olumsuz etkilerinin yanı sıra, sendikalaşma ile ilgili faaliyetleri sendikal örgütlenmenin meşruiyet kazanmasına ve işçilerin sendikalaşma ve işverenlerin sendikalaşmaya karşı çıkma eğilimlerini azaltmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, 1948 yılı içerisinde Türkiye genelinde 73 işçi sendikası ve 4 işveren sendikası ile birlikte bir işçi sendikaları birliği kurulmuştur.⁴⁷

Sendikalaşma konusundaki tedrici gelişmelerin yanı sıra, grev hakkına ilişkin tartışmalarda CHP grev hakkına milli çıkarlara aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkarken, Demokrat Parti (DP) 1949 yılında parti programına grev hakkını almaktadır. Grev hakkına ilişkin tartışmalarda işçilerin haklarının tahkim mekanizması aracılığıyla korunduğu, grev hakkının işçi aleyhine olan lokavtı da beraberinde getireceği, grevin devletçi rejime aykırı olduğu, devletin ve milletin bölünmez bütünlüğünü bozacağı gibi gerekçelerle karşı çıkmıştır. Grev tartışmalarına işçi sendikaları, basın, yazarlar, öğretim üyeleri gibi farklı kesimler katılmış ve tartışmalar vatan, millet, milliyetçilik gibi kavramlar etrafında yürütülmüştür.⁴⁸ DP'nin grev hakkına ilişkin olumlu tavrı ise iktidar olduktan sonra değişmiş ve muhalefetin ve sendikaların taleplerine karşın CHP'nin 1950 öncesindeki gerekçelerine benzer şekilde grev hakkına karşı

⁴⁵ Makal, **a.g.e.**, s. 237–238.

⁴⁶ Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **a.g.e.**, s. 83–84.

⁴⁷ Makal, *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, s. 259–260; Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, s. 103.

⁴⁸ Makal, **a.g.e.**, s. 272–274.

çıkılmıştır.⁴⁹ Bunun yanı sıra, CHP güdümündeki İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin etkisizleşmesi üzerine bazı sendikalar birlikten ayrılarak DP'nin güdümünde Hür İşçi Sendikaları Birliği'ni oluşturmuştur. 1950 yılında DP'nin seçimi kazanması ve iktidara gelmesi sonrasında, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği içinde yapılan olağanüstü genel kurulda DP'li sendikacıların desteklediği adaylar daha fazla oy alarak yönetime gelmiştir. DP güdümüne giren birlik içinde İstanbul Tekstil ve Örmeye Sanayii İşçileri Sendikası'nın işsizliğe karşı miting yapması engellenmiştir. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve Hür İşçi Sendikaları Birliği'nin birleşmesinden sonra İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği isminin alınmasına karşın, milli kelimesi DP hükümetinin izin vermemesi nedeniyle 1952 yılında kaldırılmış ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ismi kullanılmaya devam edilmiştir.⁵⁰ 1952 yılında gerçekleşen ve farklı sendikalardan yöneticilerin bir araya geldiği Teksif sendikasının ilk kongresinde, bir konfederasyon kurma fikri tartışmaya açıldı. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin ana tüzüğünde yapılan değişiklikle yeni kurulacak konfederasyonun kurucu üyesi olması sağlanarak ve farklı işkollarından sendikaların bir araya getirilmesiyle Türk-İş resmen kurulmuş oldu.⁵¹ Türk-İş'in kuruluşu toplumun farklı kesimleri tarafından memnuniyetle karşılandı. Konfederasyon aracılığıyla çalışma yaşamına ilişkin taleplerin ülke çapında bir temsili için var olan boşluk doldurulmuş olacaktı. Ancak konfederasyonun geniş işçi kitlelerinin oluşturduğu bir hareket etrafında oluşmaması, yöneticilerinin sosyalist harekete mesafeli olması ve iş disiplinine uygun esaslı çalışmalar yürütülmemesi nedeniyle beklentiler boşa çıktı. Türk-İş yöneticileri 1953 yılında grev hakkının verilmesine ilişkin çalışmalarda da yetersiz kaldı.⁵²

Grev yasağına karşın 1950 sonrasındaki yıllarda İstanbul, İskenderun ve İzmir'de liman işçileri genel olarak ücretlerin artırılması talebiyle iş bırakma ve protesto eylemleri düzenlemiş, ancak polisin ve jandarmanın müdahil olduğu bu direnişlerin birçoğunda işçilerden bir kısmı grevi tahrik etme gerekçesiyle tevkif edilmişlerdir. Bazı direnişlerin sonucunda ise işçi sendikaları kapatılmıştır. Liman işçilerinin yanı sıra İzmir Pamuklu Mensucat Fabrikası, Bakırköy Adil Kırış Fabrikası, İstanbul'daki Santral Mensucat Fabrikası, İpekli Dokuma Fabrikası, Adana

⁴⁹ Makal, **a.g.e.**, s. 280.

⁵⁰ Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **a.g.e.**, s. 101.

⁵¹ Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, **a.g.e.**, s. 105–106.

⁵² Sülker, **a.g.e.**, s. 276–279.

Sümerbank Çırçır Fabrikası'nda çalışan tekstil işçileri 1950 sonrasındaki farklı yıllarda vardiya sayısının azaltılması, çalışma saatlerinin değiştirilmesi, ücret zamlarının verilmemesi, ücretlerin düşürülmesi gibi nedenlerle greve gitmiştir. Bunların yanı sıra 1950-1960 yılları arasında çimento, fırın, inşaat, belediye, karayolları gibi birçok işkolunda çalışan işçiler, yerel düzeyde çalışma yaşamına ilişkin taleplerle grev ve grev-dışı eylemlere gitmiştir.⁵³ 1960 sonrasında işçi hareketlerine ilişkin gelişmeler ise bu çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ele alınmıştır.

III. EMEK SÜRECİ KURAMI VE FABRİKA REJİMİ KAVRAMI

Michael Burawoy, fabrika işçilerini esas alarak yazdığı ve işçi sınıfının farklı kesimlerine uygulanabileceğini belirttiği “Üretim Siyaseti” (2015) kitabında kısaca, üretim sürecinin işçi sınıfı mücadelelerini mutlak biçimde etkilediğini savunmaktadır. Burawoy’a göre üretim sürecinin iki momenti bu etkiye neden olur: birincisi, emek süreci üzerindeki ideolojik ve politik etki (metanın üretiminin yanı sıra belirli toplumsal ilişkilerin ve ilişkilerdeki deneyimlerin yeniden üretilmesi); ikincisi ise üretim ilişkilerini düzenleyen, üretimin özgün politik ve ideolojik aygıtlarının mevcudiyeti. Burawoy’un fabrika rejimi olarak belirttiği kavram, “üretim siyaseti”nin bahsi geçen bu iki momentini de içermektedir.⁵⁴ Bu kavramı ayrıntılı olarak ele almadan önce, sosyal bilimler literatüründeki fabrika rejimi araştırmalarını kısaca incelemek gerekmektedir.

Alan Warde, Lancaster’daki endüstriyel ilişkiler üzerine yaptığı incelemede, vakayı açıklamak için Burawoy’un fabrika rejimi kavramından faydalanmış ve kavramın sınırlılıklarına ilişkin bazı eleştirilerini dile getirmiştir. Warde’ye göre fabrika rejimi kavramı özellikle işyerindeki çatışmayı düzenleyen politik aygıtlara odaklanması ve emek gücünün yeniden üretimi için sanayi disiplini koruyan işveren ve devlet müdahalesi dâhil olmak üzere bir dizi sanayi dışı güce dikkati çekmesi nedeniyle oldukça yararlıdır. Ancak ona göre Burawoy işyerindeki tahakküm

⁵³ Makal, **a.g.e.**, s. 293–303.

⁵⁴ Michael Burawoy, **Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, çev. Çağdaş Gümüşoluk, Ankara, NotaBene Yayınları, 2015, s. 17–18.

ilişkilerini çevreleyen mücadeleleri meydana getiren faktörleri hafife almaktadır. Warde'nin Burawoy'un yaklaşımının ve kavramlarının geliştirilmesi gerektiğine dair eleştirileri Lancaster vakasında ortaya çıkardığı bazı olguların sonucudur: işverenlerin ömür boyu istihdam ile işçilerin itaatini sağladığı ve ucuz emek ihtiyacını karşıladığı istihdam yapısı, işgücünün istihdam beklentisiyle mekânsal izolasyonu (işgücü göçüne isteksiz olmaları), yerel politik hegemonyanın uzun bir süreçte yarattığı güçsüz ve cesareti kırılmış işçi sınıfı ve işgücünün yeniden üretiminin yerel olarak örgütlenme biçimi.⁵⁵

Andrew E. G. Jonas ise Warde'nin araştırmasına da atıfta bulunduğu incelemesinde, işgücü kontrolünün acil bir zorunluluk olduğunu belirterek, yerel üretim sahalarına ve emek piyasalarına odaklanmaktadır. Emek süreçlerini ve fabrika rejimlerini mekân bağlamında incelediği bu çalışmada Jonas, yerel işgücü kontrol rejiminin piyasanın işleyişi tarafından otomatik olarak veya kapitalizmin küresel dönüşüm süreçlerinden değil, yerel işgücü kontrolü ihtiyaçları etrafındaki mücadelelerden (üretim, iş, tüketim ve emek yeniden üretimi arasındaki karşılıklılıktan) kaynaklandığını öne sürmektedir. Buna göre, kapitalistler sermaye birikimi için mekânın ve yerel işgücü piyasasının eşitsiz gelişimine uyum sağlarken; mekânsal yeniden yapılandırma sonucu ortaya çıkacak direnişlere karşı işgücünü kontrol altına alma ihtiyacıyla hareket etmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla, fabrika rejimi karakterinin oluşumunda küresel ölçekte kullanılan yönetim ve emek denetim stratejilerinden çok, yerel işgücüne ve yapıya ilişkin veriler belirleyici olacaktır.

Ching Kwan Lee, Andrew Walder'ın neo-gelenekselcilik ve Burawoy'un fabrika rejimi kavramlarından esinlenerek Çin'in devlet sosyalizmindeki fabrika rejimini analiz ettiği çalışmasında "düzensiz despotizm" kavramını geliştirmiştir. Araştırmasında Çin'in reform politikalarındaki koordinasyon eksikliğine ve bundan kaynaklı olarak toplumsal grupların çıkarlarının uzlaştırılamamasıyla sonuçlanan duruma işaret etmektedir. Reformların eşitsiz biçimde uygulanması ve mevcut piyasa koşulları, emeğin kontrolü ve rızası için yeni bir ortam hazırlamıştır. Kwan Lee, Burawoy'un sosyal sigorta politikasıyla işe bağımlılığının azalması ve bununla birlikte

⁵⁵ Alan Warde, "Industrial Discipline: Factory Regime and Politics in Lancaster", **Work, Employment and Society**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1989, s. 49–63.

⁵⁶ Andrew E. G. Jonas, "Local Labour Control Regimes: Uneven Development and the Social Regulation of Production", **Regional Studies**, Cilt: 30, Sayı:4, 1996, s. 323–338.

1980 sonrasında yeni bir hegemonik rejim (hegemonik despotizm) ortaya çıktığına ilişkin görüşüne karşı, sosyal sigorta reformunun etkisiz kalması nedeniyle bunun gerçekleşmediğini savunmaktadır. Bu nedenle araştırmasında Çin'e özgü fabrika rejiminin karakterini "düzensiz despotizm" şeklinde kavramlaştırmaktadır.⁵⁷

Theo Nichols ve diğerlerinin Çin, Güney Kore ve Tayvan'daki üç farklı şirket özelinde yaptığı araştırmada bu ülkelerdeki fabrika rejimlerini emek kontrolü, maddi destek (sosyal yardımlar) ve iş sözleşmeleri bağlamında incelemiştir. Araştırmada, Doğu Asya'nın üç farklı ülkesindeki bu şirketlerde emek kontrolünün Batı'dakine benzer şekilde (insan kaynakları yönetimi gibi uygulamalarla) modern yönetim teknikleri kullanılarak yapıldığı ancak maddi destek ve sözleşme biçimleri açısından Batı'dan farklı uygulamalar olduğu belirtilmektedir. Devlet müdahaleleri sayesinde esnek iş sözleşmelerinin yaygınlaşması ve ücret dışı maddi destek olanaklarının azaltılması yerleşik işgücünün parçalanmasını (işçiler arasındaki dayanışma olanaklarının azalmasını) beraberinde getirmiştir. Nichols ve diğerlerine göre Doğu Asya'daki fabrika rejimi, bu üç ülkedeki şirketler özelinde hegemonik despotizm karakteri göstermektedir.⁵⁸

Gamze Yücesan-Özdemir'in de Burawoy'un fabrika rejimi kavramını temel alan bir araştırması ve bu araştırmadan yola çıkarak fabrika rejimi kavramını geliştirmeye yönelik bir incelemesi bulunmaktadır. 1995 yılında Toyotasa'da bir ay süreyle kaynak ve montaj atölyelerinde stajyer olarak çalışan Yücesan-Özdemir, bu fabrikada yaptığı etnografik araştırmasında fabrika yönetiminin emek sürecindeki kontrol mekanizmalarını ve işçilerin bunlara karşı nasıl gizli direniş biçimleri geliştirdiğini fabrika rejimi kavramını temel alarak incelemiştir. İşçilerin emek sürecinde oluşturduğu sendika karşıtı, işbirliği yapıyor veya takım çalışması odaklı çalışıyor gibi görünmek, fabrika idaresinin kontrol stratejilerini manipüle etmek veya kaizen gibi emek denetimi uygulamalarına katılan işçilerle alay etmek gibi pasif direniş biçimlerinin sınıf mücadelesinin yapı taşlarını oluşturduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla bu gizli direniş biçimleri, işçilerin yönetsel söylem ve ideolojilere karşı

⁵⁷ Ching Kwan Lee, "From Organized Dependence to Disorganized Despotism: Changing Labour Regimes in Chinese Factories", **The China Quarterly**, Sayı: 157, 1999, s. 44-71.

⁵⁸ Theo Nichols vd., "Factory regimes and the dismantling of established labour in Asia: a review of cases from large manufacturing plants in China, South Korea and Taiwan", **Work, Employment and Society**, Cilt: 18., Sayı: 4, 2004, s. 663-685.

itaatsizlik geliştirdiklerine işaret etmektedir.⁵⁹ Yücesan-Özdemir taşeron çalışma biçimini despotik rejim olarak tanımladığı bir diğer çalışmasında ise mekânsal ve zamansal sınırlılıkların ötesine geçmek amacıyla fabrika rejimi yerine emek rejimi kavramını kullanmayı önermiştir.⁶⁰

M. Hakan Koçak ise özel sermayeli bir banka olan İş Bankası tarafından kurulan şişe-Cam fabrikası üzerine yaptığı emek tarihi araştırmasında Burawoy'un yaklaşımından yararlanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ıkarılan Milli Korunma Kanunu ile şişe-Cam gibi büyük işletmeler "milli" misyonu kazanmıştır. Bu misyon, 1940'lı yıllar boyunca şişe-Cam'daki fabrika rejiminin karakterini de belirlemiştir. Koçak, devletin şişe-Cam'daki emek sürecinin denetimindeki belirleyiciliği nedeniyle "milli fabrika rejimi" kavramını kullanmaktadır. Aynı dönemde, devlete ait fabrikalarda işçilere sağlanan sosyal yardım, sosyal konut gibi imkânlar şişe-Cam işçileri için sağlanmamıştır. Aksine, devletin işücünü disipline etmek için oluşturduğu uygulamalar şişe-Cam işçilerine de uygulanmıştır. Fabrikaya işçiler için dinlenme yeri ve yemekhane yerine beden terbiyesi salonu yapmak bunun örneklerinden biridir. Fabrika işçileri ise bu ve bunun gibi kontrol ve disiplin stratejilerine karşı hem örtük hem de açık direniş biçimleri geliştirmiştir.⁶¹

Literatürde fabrika rejimine ilişkin araştırmalarda, işyeri idarelerinin kullandığı emek kontrolü biçimlerine ve bu kontrol girişimleri karşısında işçilerin mücadele pratiklerinin nasıl etkilendiğine odaklanıldığı görölmektedir. Burawoy "üretim siyaseti"ne odaklanırken ve fabrika rejimi kavramını oluştururken toplumsal hareketlere ve egemenlik aygıtlarının bu hareketler üzerindeki etkilerine ilişkin kuramsal gerekçeler arayışı ile ilgili çok az teşebbüs bulunduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle Burawoy, hem işçi sınıfı hakkında hem de işçi sınıfından öğrenmek amacıyla sanayi proletaryasının tarihsel mücadelelerini ve ekimseliklerini, üretim aygıtlarını odak alarak yeniden incelemek gerektiğini ifade etmektedir.⁶² Bu bağlamda

⁵⁹ Gamze Yücesan-Özdemir, "Hidden Forms of Resistance among Turkish Workers: Hegemonic Incorporation Or Building Blocks for Working Class Struggle?", **Capital & Class**, Cilt: 27., Sayı: 3, 2003, s. 31-59.

⁶⁰ Gamze Yücesan-Özdemir, "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron alışma", **alışma ve Toplum Dergisi**, Sayı: 27, 2010, s. 35-50.

⁶¹ M. Hakan Koçak, "Paşabahçe şişe-Cam'ın İlk Yılları: "Milli Fabrika Rejimi"", **alışma ve Toplum**, Sayı: 33, 2012, s. 15-48.

⁶² Burawoy, **a.g.e.**, s. 19.

Burawoy'un kuramsal yaklaşımı ve kavram seti, 1989-1995 dönemi Türkiye işçi hareketlerini anlamak ve gerekçelendirmek açısından uygun olacaktır.

A. Emek Sürecinden Fabrika Rejimine

Emek süreci kavramını Marx'tan alarak bir kuram haline getiren ve geliştiren Harry Braverman, aynı zamanda farklı kuramcılarını etkilemiş ve yaklaşımı çeşitli konularda eleştirilmiştir. Ancak bu araştırmada, Braverman ve onun yaklaşımlarına yapılan eleştirileri bütüncül olarak ele almak mümkün değildir. Bu bağlamda, yalnızca Burawoy'un Braverman'a getirdiği bazı eleştiriler ve onun farklı kuramcılardan etkilenecek emek süreci kuramına ilişkin katkılarından kısaca bahsedilmelidir.

Burawoy "Üretim Siyaseti" kitabını, Harry Braverman'ın "Emek ve Tekelci Sermaye" kitabının ana eksenini oluşturan emek süreci yaklaşımına karşı hem eleştirel hem de kavramı geliştirmeye yönelik olarak kaleme almıştır. Braverman'ın yaklaşımına göre emek süreci özetle, işçinin yaşamını sürdürmesi ve işverenin sermayesini genişletmek için sermayesinin bir kısmını ücrete dönüştürmesiyle, yani işçinin emek gücünü sattığı ve işverenin satın aldığı koşulları yöneten bir sözleşme ile başlar. Ancak emek süreci teknik olarak yalnızca basit bir emek tarzı değildir. Emek süreci aynı zamanda bir sermaye birikim süreci haline dönüşmüştür. İşin bu ikinci yönü, emek süreci denetimini elinde bulunduran kapitalistin zihnine ve etkinliklerine de hâkimdir.⁶³ Böylece emek süreci, sorumluluğunu alan kapitalist tarafından devreye sokulan yeni üretim ilişkilerinin hâkimiyetine girer ve işçi kendisinden yabancılaşmış olan alakasından da feragat eder. Uzlaşmaz çelişkiler barındıran üretim ilişkileri içerisinde emek süreci de gerilime maruz kalır. Kapitalist için sermayesinden ayırarak emek sürecine kattığı her bir üretim aracının yeri, maliyeti ve getirisi kesin biçimde saptanabilirken, emek gücünün maliyeti ve getirisi değişkendir. Dolayısıyla kapitalist için emek süreci denetimini sürekli elinde bulundurmak hayati bir vaziyet alır.⁶⁴ Bu bağlamda işbölümü, vasıfsızlaştırma, Taylorizm ve Fordizm gibi uygulamalar kapitalistin emek süreci üzerindeki kontrolünün ve emek gücü değişkeninden en yüksek kârı almasının araçları olmuştur.

⁶³ Harry Braverman, **Emek ve Tekelci Sermaye**, çev. Çiğdem Çidamlı, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008, s. 77-78.

⁶⁴ Braverman, **a.g.e.**, s. 80-81.

Burawoy ise Braverman'ın Marx'tan alarak geliştirdiği emek süreci kuramını Gramsci, Poulantzas ve Althusser'in soyut politika ve ideoloji kuramlarının etkisinde geliştirmiştir. Burawoy'a göre bu isimlerin hegemonya analizleri yalnızca kamusal iktidar alanıyla değil, aynı zamanda fabrikayla ilişkili görünmektedir. İşçilerin ve idarenin çıkarlarını somut biçimde eşgüdümleyen toplu pazarlık, işçileri hak ve sorumluluk sahibi endüstriyel yurttaş olarak tayin eden şikâyet mekanizması ve işyerinde işçilerin mülkiyetçi bireyciliğini üreten işgücü piyasası gibi kurumlar öncelik olarak işçi mücadelelerini sınırlamaktadır. Fakat aynı zamanda bu kurumlar, idarenin otoriter dürtü ve tepkilerine kısıtlama getiren bir güç dengesi sağlamıştır. Bu düzenleyici kurumlar, idarenin tahrip edici müdahalesinden muaf kılınmış bir etkinlik alanında işçilerin aktif iş ilişkileri kurmasını sağlamış ve onları kapitalist kâr arayışına dâhil etmiştir. İşçiler ve idareciler arasındaki işbirliği, belli bir kotaya ulaşma amacını taşıyan ve kuralların her ikisi arasında da kavranıp savunulduğu bir “üstesinden gelme oyunu” etrafında oluşturulmuştur. Bu üstesinden gelme oyunu, aynı zamanda oyunun kurallarına rıza gösterme ve mevcut koşulları perdeleme sonucunu yaratmaktadır. Zor, sadece kuralların ihlali söz konusu olduğunda ve belirli sınırlar içerisinde uygulanmaktadır. Kısaca, işçiler makine başında kotalarını doldurmaya çalışırken yalnızca metaları değil, aynı zamanda işbirliği ve tahakküm ilişkilerini ve bu ilişkilere yönelik rızayı üretmiştir.⁶⁵

B. Fabrika Rejimi Kavramı

Burawoy hegemonik düzeni somutlaştıran ve güvenceye alan düzenleyici kurumlar için ilk olarak “işsel devlet” kavramını kullandığını, ancak sonradan devlet politikasının dışında bir “üretim siyaseti”nin varlığı fikriyle birlikte işsel devlet kavramının analitik olarak sınırlı olduğuna kanaat getirdiğini belirtmektedir. Burawoy bu nedenle kitabında birçok iktidar kümelenmesini içine alan “işsel devlet” kavramı yerine, yalnızca üretimin politik aygıtlarını ve emek sürecinin politik etkilerini kapsayan “fabrika rejimi” kavramını kullanmıştır.⁶⁶ Fabrika rejimi ise rıza ve zor

⁶⁵ Burawoy, **a.g.e.**, s. 21.

⁶⁶ Burawoy, **a.g.e.**, s. 22.

kullanımının ölçüsüne göre dönemsel olarak despotik, hegemonik ve hegemonik despotizm gibi karakteristik özellikler göstermektedir.

1. Despotik Fabrika Rejimi

Karl Marx işçi sınıfının doğrudan emek sürecine katılmasa bile, sermayenin bir parçası olduğunu belirtmektedir. İşçinin bireysel tüketimi, sermayenin yeniden üretim sürecinin bir unsurudur. Sermayenin emek gücünün ürettiği metaya el koyması yoluyla emek gücünün beklenmedik bir zamanda sürecin dışına çıkmaması güvence altına alınmaktadır. İşçinin bireysel tüketimi bir taraftan yaşamını devam ettirmesini ve yeniden üretimini sağlarken, diğer taraftan geçim araçlarını ortadan kaldırarak emek piyasasında sürekli olarak bulunmasını sağlamaktadır. Marx bunu “Romalı köle, sahibine zincirlerle bağlıydı; ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır” şeklinde ifade etmektedir.⁶⁷ Dolayısıyla emek gücünü sermayeye bağlı kılan görünmez ip “zor” aracıdır.

Burawoy Marx’ın, “emek gücünün emek kullanımına dönüşümünün zor yoluyla gerçekleştiği” analiziyle, kendisinin “piyasa despotizmi” olarak adlandırdığı özgün bir fabrika rejimi tarifi yaptığını belirtir. Görece nadir rastlanan bir fabrika rejimi türü olarak piyasa despotizminin varlığı üç özgün tarihsel koşula bağlıdır. Buna göre birincisi, işçilerin yaşamlarını sürdürmek için emek gücünden başka bir araca sahip olmamalarıdır. İkincisi, emek sürecindeki parçalanma ve makineleşme nedeniyle vasıf ve uzmanlık bilgisinin bir güç kaynağı olarak ağırlığını yitirmesidir. Böylece makinenin bir uzantısı durumuna gelen işçinin keyfi baskılara karşı direnci azalır. Üçüncüsü ise kapitalistlerin rekabet güdüsü nedeniyle çalışma saatlerinin uzatılması, emeğin yoğunlaştırılması ve üretimdeki teknolojik yenilenme yoluyla üretimi sürekli biçimde dönüştürmesidir. Piyasadaki anarşi ortamı, fabrika işçisi için despotizmi getirmektedir.⁶⁸ Bu bağlamda despotik fabrika rejimi, emek gücünün emek sürecindeki denetiminin tam anlamıyla kapitalistin elinde olduğu bir fabrika rejimi türüdür.

⁶⁷ Karl Marx, **Kapital 1. Cilt**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, 2015, s. 554.

⁶⁸ Burawoy, **a.g.e.**, s. 161–162.

2. Hegemonik Fabrika Rejimi

Burawoy, piyasa despotizminin birinci koşulu olan “işçilerin yaşamak için emek güçlerini satmaya bağımlı olmaları” üzerinde özellikle durarak, işgücünün yeniden üretiminin fabrikadaki üretici faaliyet ile bağımlı koparan iki farklı devlet müdahalesi biçimini inceler. Bunlardan birincisi, sosyal sigorta düzenlemelerinin üretime katılımdan bağımsız olarak işgücünün yeniden üretimini asgari düzeyde güvenceye almasıdır. Bunun yanı sıra, sosyal sigorta ile belirli seviyede bir asgari ücret uygulaması etkin biçimde tesis edilir. Böylece ücret düzeyi değişmeksizin daha fazla emek gücü harcanmasını sağlamak amacıyla parça başı ücretlerde keyfi azaltmalar yapılamaz. İkinci olarak ise devlet sendikaların tanınmasının zorunlu kılınması yoluyla, işçilerin ücrete olan bağımlılığından faydalanan idari tahakküm biçimlerini doğrudan kısıtlamaktadır. Dolayısıyla şikâyet mekanizması ve toplu pazarlık sayesinde, işçilerin keyfi şekilde işten çıkarılması, ücretlerinin kesintiye uğraması ve para cezası uygulanması karşısında korunmaları sağlanmıştır. Bu bağlamda işgücünün yeniden üretiminin özerkliği pekişmektedir. Bu durumda kapitalist yalnızca piyasanın kırbacına bel bağlayamaz ya da keyfi bir despotizm dayatamaz. Artık işçiler, çıkarları sermayenin çıkarlarıyla örtüştürülerek işbirliğine ikna edilmek zorundadır. Erken kapitalizmdeki despotik rejimlerin yerini –zoru tam anlamıyla dışlamasa da– rızanın hâkim olduğu “hegemonik rejimler” almak zorundadır. Baskı uygulanmasına karşı getirilen kısıtlama ve düzenlemelerin yanı sıra, disiplin ve ceza da rızaya dayalı hale gelmiştir. Böylece, fabrika rejiminin genel karakteri emek sürecinin yapısından ve piyasadaki anarşiden kaynaklı rekabet baskılarından azade olarak belirlenmektedir. Kısaca, fabrika rejiminin karakterini işçilerin geçiminin ücretli istihdama, ücretli istihdamın ise işçinin performansına bağımlı olması belirler. Sosyal sigorta geçimin ücretli istihdama bağımlılığını azaltırken, çalışma mevzuatı ise ücretli istihdamın işyeri performansına bağımlılığını azaltmaktadır.⁶⁹

Despotik rejimler işgücünün yeniden üretimi ile emek sürecinin birliğine dayanırken, hegemonik rejimler bu ikisinin sınırlı ancak belirgin biçimde ayrılmasına dayanmaktadır. Her iki fabrika rejiminin özgün karakteri ise emek süreci, firmalar arasındaki rekabet ve devlet müdahalesinin biçimlerine göre değişkenlik

⁶⁹ Burawoy, **a.g.e.**, s. 165.

göstermektedir. Bu bağlamda fabrika rejimlerinin karakteri ve biçimleri, proleterleşme örüntülerine göre ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. İşçilerin geçimleri için üretimle bağlarını koruduğu ülkelerde, işçilerin işverenlerine bağımlılığını artırmak amacıyla farklı düzeylerde baskıcı karaktere (despotik rejimler) sahip olan paternalist rejimler ortaya çıkmaktadır. Vasıfsızlaştırma ve firmalar arası rekabet ise on dokuzuncu yüzyıl Lancashire pamuk fabrikalarında şirket devleti, ataerkil despotizm ve paternalist despotizm gibi farklı despotik fabrika rejimlerinin ortaya çıkmasının koşullarını sağlamıştır. Devletlerin sağladığı sosyal güvenlik uygulamalarının kapsamı ve çalışma mevzuatının karakteri, farklı ülkelerde farklı fabrika rejimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Rekabetçi sektörlerde, tekeli sektöre kıyasla rızanın zora baskın çıktığı görülmektedir. Despotik ve hegemonik fabrika rejimleri arasında ve kendi içlerinde önemli farklılıklar bulunmasına karşın, kapitalizmin dönemleştirilmesi işgücünün yeniden üretimi ve kapitalist üretimin birliği ve ayrılığı temelinde yapılmaktadır.⁷⁰

3. Hegemonik Despotizm

Çağdaş dönemde fabrika rejimlerinin gelişimi açısından, kapitalizmin ulusal ve uluslararası hareketliliği karşısında kolektif emeğin savunmasızlığı önemlidir. Bu durum, hegemonik rejimin temelleri üzerinde yeni bir despotizmi meydana getirmektedir. İşçiler bireyler olarak değil, işletmenin yaşayabilmesine yönelik tehlikelerin birer sonucu olarak işlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Böylece idare, tavizlere karşı işçilerin rızasını sağlamak için hegemonik rejimdeki çıkarları koordine etme mekanizmalarına yaslanır ve hegemonik rejimi işçilere karşı çevirir. Ödün pazarlığı ve çalışma yaşamı kalite programları bu “hegemonik despotizmin” iki çehresini oluşturmaktadır. Despotik rejim, hegemonik rejim ve hegemonik despotizm şeklinde yapılan bu dönemleştirme, kapitalizmin dinamikleriyle doğrudan ilişkilidir. Despotik rejim döneminde sermayenin sömürüyü yoğunlaştırma girişimleri, eksik tüketim krizlerine ve işçi direnişlerine yol açmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, kapitalizmin gelişme mantığından kaynaklanan bir devlet müdahalesi ile

⁷⁰ Burawoy, **a.g.e.**, s. 165–166.

sosyal ücret ve idarenin takdir hakkının kısıtlanması gündeme getirilmiş ve hegemonik rejimin yolu açılmıştır.⁷¹

Kapitalist gelişmenin biçimi ve zamanlaması, fabrika rejimlerini şekillendirdiği kadar devlet müdahalesinin doğasını da belirlemektedir.⁷² Çağdaş dönemde, küresel ölçekteki sermaye birikimi mantığı, “üretim siyaseti”ndeki dönüşüm ve farklılıkların belirleniminde devlet müdahalesinin öneminin daha da azalmasına yol açmıştır. Hegemonik rejimin idareyi kısıtlama ve yeni tüketim normu oluşturmadaki başarısı ise kârlılık krizini beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, idare bir taraftan hegemonik rejimin kısıtlamalarından kurtulmaya çalışırken, diğer taraftan işçiler arasında işbirliğini pekiştiren nitelikleri sahiplenmektedir.⁷³

İşyerindeki bu yeni despotizm özellikle iki koşula bağlı olarak gelişmiştir. Bu iki koşuldan birincisi bir ülkeden başka ülkeye sermaye akışının kolaylaşması, ikincisi ise hegemonik rejimlerin yükselişiyle ileri kapitalist ülkelerdeki işçilerin, sermayenin saldırıları karşısında çaresiz kalmasıdır. İlk koşulu yaratan çevre ülkelerde ucuz işgücü havuzlarının oluşturulması, metanın parçalarının farklı yerlerde üretilip montajlanabilmesi dolayısıyla emek sürecinin parçalanması ve ulaştırma ve iletişim endüstrilerindeki gelişmelerdir. İkinci koşul ise hegemonik rejimlerde işçilerin çıkarlarının işverenlerin talihine bağlanması ve işçi sınıfı gücünün devlet aygıtlarında değil fabrikada somutlaşmasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Burawoy’un hegemonik despotizm olarak kavramlaştırdığı bu yeni despotizm biçimi, yerini aldığı hegemonik rejimin temelleri üzerine inşa edilmektedir. Yeni despotizm erken kapitalizm dönemindeki despotik rejimin diriltilmesi değil; kolektif işçi üzerinde sermaye hareketliliğinin kurduğu rasyonel tiranlıktır. İşgücünün yeniden üretimi bu rejimde de üretim sürecine bağlıdır, ancak bu bağlılık hegemonik despotizmde firma, bölge ve hatta ulus devlet düzeyinde gerçekleşmektedir. İşçiler açısından fabrika yatırımlarının azalması, faaliyetlerin taşınması, fabrikanın kapanması ve sermaye kaçıışı korkusu, işten çıkarılma korkusunun yerini almıştır.⁷⁴

⁷¹ Burawoy, **a.g.e.**, s. 167.

⁷² Michael Burawoy, "Between the Labor Process and the State: The Changing Face of Factory Regimes Under Advanced Capitalism", **American Sociological Review**, Cilt: 48., Sayı: 5, 1983, s. 591.

⁷³ Burawoy, *Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, s. 168.

⁷⁴ Burawoy, **a.g.e.**, s. 198.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST BİRİKİM REJİMLERİ VE EMEK DENETİM BİÇİMLERİ

Bu bölümde, merkez ülkeler bağlamında kapitalizmin geçirdiği dönüşüm ele alınmaktadır. Bu dönüşüm dönemsel biçimde ele alınmakta ve fordist birikim modeli, fordist birikim modelinin krizi ve neoliberal kapitalizm başlıkları altında incelenmektedir.

I. FORDİST BİRİKİM MODELİ

Keynesyen paradigmanın hâkim hale geldiği İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde merkezi kapitalist ülkelerin işçileri yeni iş alanlarında istihdam edilerek ücret artışları elde etmiş, kazanılan sendikal haklar ile toplam işgücü içinde sendikalı işçilerin oranı yükselmiş, sosyal güvenlik ve düzenleme kurumları oluşturulmuş ve yaygınlaşmıştır. Böylece, sınıfsal uzlaşya dayalı Fordist birikim modelinde emek ve sermaye arasındaki ilişkide bir ölçüde istikrar sağlanmıştır.⁷⁵ Kapitalizmin ‘Altın Çağ’ı olarak adlandırılan bu döneme, Büyük Bunalım’ın ve savaşın yarattığı yıkımla büyüyen kitlesel işsizliğin korkutucu dereceye vardığı ve liberal istihdam politikalarına güvenin çöktüğü bir ortamda girilmiştir. Sonuç olarak, Keynesyen paradigmanın savunduğu genişlemeci talep yanlı politikalar ve tam istihdam politikası, bu ortamda kapitalistler ve işçiler tarafından kabul görmüştür. İşçilerin yaşam standartları, Keynesyen paradigmanın öngörülerinin uygulamaya konmasıyla gerçekleşen yüksek büyüme oranları ve yüksek istihdam doğrultusunda iyileşmiştir.⁷⁶ Sermaye ve emek arasındaki bu uzlaş dönemi, emek gücünün birçok kazanımıyla sonuçlanmasına karşın, temelde üretimin ve kârın sürekliliği amacıyla sermayenin emek gücünü kontrol etme ve emek gücünün yeniden üretimi mekanizmalarını

⁷⁵ Thomas I. Palley, "Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması", içinde **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 44; Munck, Ronaldo, **Emeğin Yeni Dünyası**, çev. Mahmut Tekçe, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 41.

⁷⁶ Munck, **a.g.e.**, s. 42.

devreye sokmasını sağlamıştır. Buradan hareketle, birinci bölümde anlatıldığı üzere bu uzlaşma dönemi hegemonik fabrika rejimi dönemidir.

Keynesyen paradigmayı liberalizmden ve neoliberalizmden ayıran niteliklerden biri, işçi sınıfının örgütsel gücünün kabulüdür.⁷⁷ Bu kabul işçi sınıfının kapitalizme eklemlenmesi stratejisinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Keynesyen stratejiyle işçi sınıfının örgütlü gücü kapitalizme massedilerek yeniden tanımlanmaya açık hale getirilmiştir.⁷⁸ Dolayısıyla Fordist birikim modelinde, kapitalist sistemin iki sorun alanından biri olan emek gücü kullanımının kontrolü, sınıfsal bir uzlaşma temelinde sağlanmıştır. Bu uzlaşma ortamı, işçi sınıfının yasal örgütlenme hakkının tanınmasının yanı sıra; grev, ücret pazarlığı, sosyal güvence ve çalışma yaşamına ilişkin birçok hakkın elde edilmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla hegemonik fabrika rejimi içinde tanınan bu haklar aracılığıyla işgücünün yeniden üretimi özerk kılınarak işçilerin rızası sağlanmıştır. Ancak bu özerk yeniden üretim temelinde rızanın sağlanmış olması, emek üzerindeki kontrolün işçilere veya işçi örgütlerine bırakıldığı anlamına gelmemektedir.

Bu dönemde vasıflı emek gücünü kontrol etmek amacıyla, Taylor ve Ford'un, işin zaman ve vasıf temelinde parçalanarak yeniden örgütlenmesine dayanan yönetim biçimleri yaygınlaşmıştır. Ford'un işi rutinleştiren seri üretim bandı uygulamasının yanı sıra, 1914'te uygulamaya koyduğu ve yalnızca fabrikada en az altı aydır çalışan ve 'ahlaki' olarak bunu hak ettiğini göstermesi gereken yirmi bir yaşının üzerindeki erkeklere verdiği "günde beş dolar" ücret sözleşmesi de bu emek gücünün kontrol biçimlerinden biridir.⁷⁹ Taylor ise emek üretkenliğini artırmak için emek sürecini parçalara bölerek, işin zaman ve hareket temelinde katı standartlara bağlı olarak yeniden düzenlenmesini öngörmüştür.⁸⁰ Bu bağlamda, Keynesçiliğin işçi sınıfının örgütlü gücünü kabulü ve üretim sürecine ilişkin Taylorist ve Fordist uygulamalar emek gücünün kontrolünü sağlamaya, dolayısıyla işçi sınıfını kapitalizme eklemlenerek kâr maksimizasyonunu güvence altına almaya yöneliktir.

⁷⁷ John Holloway, "Gayya Kuyusu Açılıyor: Keynesçiliğin Yükselişi ve Düşüşü", içinde **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi**, ed. Werner Bonefeld ve John Holloway, çev. A. Rıza Güngen, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2007, s. 36.

⁷⁸ Holloway, **a.g.e.**, s. 43.

⁷⁹ Holloway, **a.g.e.**, s. 43.

⁸⁰ Harvey, **a.g.e.**, s. 147.

Fordist birikim modelindeki fabrikaya dayalı sendikacılık biçimi bu hegemonik fabrika rejimi çerçevesinde oluşan çalışma ilişkileri etrafında dönüşmüştür. Fordizmin yaygınlaşmasıyla büyük fabrikalarda yeni vasıfsız işçi yığınları da yaygınlaşmıştır. Ford'un "günde beş dolar" sözleşmesine dayalı kontrol yöntemi, ücretin sendikal mücadelenin merkezinde yer almasına neden olmuştur. 1930'lardan başlayarak toplu ücret pazarlığı yeni sendikacılık biçiminin oluşmasında önemli bir etken haline gelmiştir. Böylece sendikaların şirketlerden toplu pazarlıklarda rol almayı talep etmesi şirketler tarafından bir direnişle karşılanmasına rağmen, işçilerdeki huzursuzluğun ücret pazarlığına yönlendirilmesinin emek gücüyle düzenli ilişki kurmayı sağlayacağı düşüncesi sendikaların talebinin kabul edilmesinde etkili olmuştur.⁸¹

Sınıf mücadelesinin tarihsel süreçteki temelini üretim değil, el konulan artı değer oluşturmaktadır. Kapitalizmin sınıf mücadeleleri tarihindeki özgüllüğü, üretimin örgütlenmesi ile sınıf mücadelesinin iç içe geçmiş olması nedeniyle, mücadelenin üretimde yoğunlaşmasında yatmaktadır. Kapitalizmin sınıf mücadelesine ilişkin bu kendine özgüllüğü, sınıfsal çelişkilerin üretim biriminin her parçasına hapsolma eğiliminde olmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla üretimin yönetimi ile üretime hapsolmuş sınıfsal ilişkilerin yönetimi birbirinden ayrılamaz. Bu nedenle üretimdeki olası aksamaları önlemek, bu çelişkili ilişkilerin yönetimiyle, daha doğrusu sınıf mücadelesinin ehlileştirilmesiyle mümkündür.⁸² Bu bağlamda, emek gücü üzerinde kontrol sağlamaya yönelik Fordist ve Taylorist yöntemler, üretimdeki aksamaları önlemeye yönelik olarak, sınıf mücadelesinin ehlileştirilmesinin araçlarıdır. Fordist birikim modelinin bu amacına rağmen, bu dönemde işçi sınıfının örgütlü gücünün kapitalist sınıf ve devlet tarafından kabulü, sınıf mücadelesinin bir kazanımıdır. Ancak belirtmek gerekir ki bu koşulsuz bir kabul anlamına gelmemektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1935 tarihli Wagner Kanunu işçilerin sendikal haklarına cevaz veren yasal düzenlemedir. Buna karşılık, işverenlerin işçilerin müzakere gücüne karşı yoğun kampanyası ve devletin 'komünizm tehdidi' nedeniyle 1947 yılında çıkarılan Taft-Hartley Kanunu bu 'sınırlı' kabule ilişkin önemli örneklerden biridir.⁸³ Bu kanun, emek gücü üzerinde kontrol sağlamanın araçlarından biri olarak uygulamaya

⁸¹ Holloway, **a.g.e.**, s. 48–49.

⁸² Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, çev. Şahin Artan, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 61–62.

⁸³ Cahit Talas, "'Taft-Hartley Kanunu ve 'Çalışma Hakkı'", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 14., Sayı:1, 1959, s. 4–5, (Çevrimiçi) dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3184/44301.

konmuştur. Kısaca, bu dönemde kapitalist sınıf ve devlet, emek gücünün kontrolünü sağlamayı ve huzursuzluğu ortadan kaldırıp işçi sınıfını kapitalizme eklemlenmeyi yalnızca ödünler vererek değil, zor araçlarına başvurma yoluyla da yapmıştır.

Sınıfsal uzlaşa üzerine tesis edilen ve “Altın Çağ” olarak adlandırılan bu uzun istikrar dönemi, 1973 yılına gelindiğinde çöktüğü kabul edilerek neoliberal modele yerini bırakmıştır. Fordist birikim modelinin çözülmesinin etkenlerinden biri Keynesyen paradigmanın temel savlarına ilişkin düşünsel bölünmedir. Bu düşünsel bölünme iki alanda görülmektedir: birincisi, işçi ücretlerinin belirlenmesini marjinal ürüne dayandıran gelir bölüşümü kuramı, ikincisi ise işsizlikteki artıştan fiyatların ve nominal ücretlerin katılığını sorumlu tutan Neo-Keynesyen düşüncedir. Gelir bölüşümü kuramı sendikalara ve emek piyasasına yapılan müdahaleleri piyasanın işleyişini bozan uygulamalar olarak görürken, işsizliğe ilişkin Neo-Keynesyen görüş fiyat ve ücret katılıklarından sendikalar ve asgari ücret gibi etkenleri sorumlu tutarak neoliberal paradigmaya emek piyasasının esnekleştirilmesine ilişkin görüşlerinde dolaylı yoldan gerekçe sunmuştur. Keynesyen paradigmanın içinde bulunduğu bu kriz, tam istihdamı sağlamaya dayalı Keynesyen para ve maliye politikalarının saldırıya uğramasının önünü açmıştır.⁸⁴ Bu düşünsel kriz, Keynesyen modelin çözülmesinde önemli bir etken olmasına karşın çözülmeyi açıklamak için tek başına yeterli değildir. Çözülmenin maddi temelini anlamak için Fordist birikim modelinin sürekliliğini sağlayan sınıfsal uzlaşa ortamına bakmak gerekmektedir.

Fordist birikim modelinin ve Keynesyen paradigmanın krizi, yalnızca iktisadi kuramın ya da iktisat politikalarının bir krizi değil, temelde emek ve sermaye ilişkisinin krizidir. Savaş sonrasının sınıfsal uzlaşa dönemi boyunca, sömürgecilik karşıtı ve devrimci hareketler gibi işçi sınıfının huzursuzluğu da sürmüştür. Ancak 1960’ların sonlarına kadar sermaye sınıfı ve işçi sınıfı arasındaki sınıfsal uzlaşaya dayalı ilişki biçimi, diğer bir ifadeyle hegemonik fabrika rejimi çözülmeye başlamamıştır. Fordist birikim modelinin krizi, esas olarak emek gücünü kapitalizme eklemlenme modelindeki krizin sonucudur. 1960’ların sonlarında üretim biriminin içine hapsolan çelişkiler ve çatışmalar artık yönetilemez duruma gelmiştir. Yoğun yabancılaşma ve işin sıkıcı rutini ile çalışma yaşamı dışında teşvik edilen tüketim arasındaki örtülü pazarlığa dayalı Fordist üretim biçimlerinin hâkim model haline

⁸⁴ Palley, **a.g.e.**, s. 46–47.

gelmesi, üretimdeki çelişkileri daha açık hale getirmiştir.⁸⁵ Böylece hegemonik fabrika rejimi içinde emek ve sermaye arasındaki sınıfsal çatışma açık biçimde görünür olmuştur. Emek piyasalarının, emek dağılımının ve tekeli sektörlerdeki iş sözleşmelerinin katılığına dayandırılan sorunları aşma girişimleri, işçi sınıfının köklü ve sarsılmaz görünen gücüyle karşılaşmıştır. 1968-1972 yılları arasında gerçekleşen grev dalgası ve uyuşmazlıklar buradan kaynaklanmıştır.⁸⁶

1968 baharında Fransa'da Charles De Gaulle'ün otoriter yönetimine tepki olarak başlayan öğrenci hareketi, küresel düzeyde uzun süren etkiler yaratmıştır. 1968'in öğrenci hareketleri Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) siyahi isyanının, Fransa'da genel grevin, İtalya'yı yedi yıl sarsacak işçi hareketleri dalgasının başlangıcının ve birçok ülkede büyük toplumsal hareketlerin tetikleyicisidir. İtalya'da 1969 sonbaharındaki grevler, demokratik işyeri yapısı, sözleşmelerin yerel düzeyde müzakeresi, çalışma saatlerinin kısaltılması ve sigorta, emekli aylığı, sosyal yardım gibi konularda beyaz yakalı işçilerle eşit düzeyde haklar talep eden sendikasız metal işçilerinin fabrika işgalleri dalgasıyla doruğa çıkmıştır. Birleşik Krallık'ta ise devletin ücret kontrolleri ve sendika düşmanı yasal düzenlemeleri işçilerin grevleriyle aşılmış; 1974'te madencilerin ücretlerinin düşürülme girişimlerine karşı düzenlediği grev Muhafazakâr Parti iktidarına son vermiştir.⁸⁷

Fordist birikim modelinin merkezi kapitalist ülkelere getirdiği ekonomik büyüme ve istikrar yılları, toplumsal ve sınıfsal dönüşümü sağlayarak 1968'de siyasal ve ideolojik yapıların çözülmesiyle sonuçlanmıştır. 1945'te Güney Avrupa'nın köylü nüfusu, ekonomik büyümeyle birlikte, 1960'ların sonlarına kadar proleterleşerek fabrikalarda ve büyük işletmelerde yoğunlaşmıştır. Başlangıçta çalışma yaşamlarında geleneksel ilişkileri ve davranışları sürdürseler de eski işçilerin mücadele deneyimleri ve çalışma yaşamındaki zorluklar onları 1968 ve sonrasında işçi mücadelelerinin birer neferi haline getirmiştir.⁸⁸ İşçi mücadeleleri, toplumsal hareketin merkezine oturmasıyla önemli etkiler yaratmış, ancak bu mücadeleler köklü dönüşümleri beraberinde getiremeden sönmüştür. İtalya'da metal işçilerinin ücret

⁸⁵ Holloway, **a.g.e.**, s. 52–53.

⁸⁶ Harvey, **a.g.e.**, s. 165.

⁸⁷ Chris Harman, **Halkların Dünya Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 551; Neil Faulkner, **Marksist Dünya Tarihi Neandarthallerden Neoliberallere**, çev. Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 358–359.

⁸⁸ Harman, **a.g.e.**, s. 551–552.

sözleşmelerine fabrika işgalleri ile verdiği yanıt Hristiyan Demokratlar'ı, İspanya'da işçi hareketinin merkezi rolü ile Franko rejimini ve Birleşik Krallık'ta sendika liderlerinin kontrolünden çıkan örgütlü mücadele Muhafazakâr Parti'yi yıpratmıştır. Hükümetler huzursuzluğu ancak sendika liderleri ve işçi partileriyle tarihsel uzlaşma (İtalya), toplumsal sözleşme (Birleşik Krallık) ve Moncloa Paketi (İspanya) gibi anlaşmalar imzalayarak dindirebilmişlerdir. Böylece ekonomik canlılığın sona erdiği bir dönemde yükselen işçi mücadelesi hükümetler, sendikalar ve işçi partileri arasındaki bir uzlaşma ile bastırılmıştır.⁸⁹

II. FORDİZMİN KRİZİ, NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ

Fordist model, bütün gerilimlere ve çelişkilerin görünür hale gelmesine rağmen merkez kapitalist ülkelerde üretkenliğin azalmasına ve 1973'teki derin ekonomik krize kadar ayakta kalmayı sürdürmüştür. Ekonomik kriz ile birlikte birikim modelinde bir geçiş süreci başlamıştır. Yeni bir iktisadi kuram arayışı ile aranan çözüm, işsizliği değişken enflasyon oranlarının belirsizliğine bağlayan ve enflasyondaki bu belirsizliğin hükümetlere “müdahale etme” baskısı yarattığını savunan Milton Friedman'da bulunmuştur. Friedman'a göre piyasanın işleyişi, hükümet düzenlemelerinin kısıtlanmasıyla mümkündür.⁹⁰ Ana akım iktisatçıların tartışmalarında Keynesyen paradigmanın ölümü, Friedman'ın monetarist görüşleri karşısında zemin kaybetmesiyle ilan edilmiştir. Birleşik Krallık'ta, ABD'de ve diğer merkez kapitalist ülkelerde muhafazakâr politikacılar sendikaların gücüne, sınıfsal uzlaşma politikasına ve devletin genişlemesine saldırmaya başladılar ve monetarist iktisadi benimsediler. Toplumsal tabanı işçi sınıfına dayanan sosyal demokrat partiler bile gerçekçi bulmadıkları için Keynesyen paradigmayı suçlamaya başladılar.⁹¹ Kısaca, bu dönemde hegemonik fabrika rejimini oluşturan kurumlara ve işçilerin rızasını alma amacı taşıyan çalışma yaşamına ilişkin düzenlemelere saldırı başlamıştır.

1973-1975 yıllarının güçlü deflasyonuyla ortaya çıkan devlet maliyelerinin aşırı genişlemiş yapısı, derin bir mali krize ve bu krizden kaynaklanan bir meşruiyet krizine

⁸⁹ Harman, **a.g.e.**, s. 556.

⁹⁰ Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 163; Joyce Appleby, **Amansız Devrim Kapitalizm Tarihi**, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Alfa Yayınları, 2012, s. 342.

⁹¹ Holloway, **a.g.e.**, s. 65.

neden oldu. Bunun yanı sıra, yoğunlaşan rekabet koşullarındaki özel sektör, atıl kalan fabrika ve makineler nedeniyle kendini aşırı kapasiteyle karşı karşıya buldu. Bu durum özel şirketler için rasyonalizasyon, yeniden yapılanma ve emeğin denetiminin yoğunlaştırılacağı bir dönemin başlaması anlamına geliyordu. Böylece şirketlerin stratejisi teknolojik dönüşüm, otomasyon, yeni ürün ve pazar arayışı, birleşmeler, sermayenin devir hızını artırma ve üretimi emek denetiminin daha kolay olduğu bölgelere kaydırma şeklinde gelişti.⁹² Yeni bölgelerdeki fabrikalar ise rızadan çok zor kullanımının hâkim olduğu bir fabrika rejimi biçimi üzerinde yükselmiştir.

Friedman'ın neoliberal modelinin ilk uygulama alanı Şili oldu. 1970 yılında başkan seçilen Sosyalist Parti liderlerinden Salvador Allende görevinin ikinci yılında görevden uzaklaştırılmak için kamyon sahiplerinin öncülük ettiği 'patronlar grevi' girişimiyle karşılaştı. ABD ve Şili yönetici sınıfının desteğiyle yapılan bu darbe girişimini, fabrikaları işgal eden ve işçi konseylerini birbirine bağlamak için "cordones" (sanayi ağları) oluşturan işçi sınıfı önledi. 1973 yılındaki silahlı darbe girişimi ise silahlı kuvvetler içindeki bölünme ve sokak gösterileri nedeniyle başarısız oldu. Bu girişimler karşısında sağı yatıştırmak ve düzeni sağlamak amacıyla Komünist Parti ve Sosyalist Parti, halka "cordones"leri yavaşlatmalarını ve ordunun anayasaya bağlılığına güvenmelerini söyledi. Bunun yanı sıra Allende, Augusto Pinochet ve diğer generalleri hükûmetine aldı. Ancak Eylül ayında Pinochet bir darbe düzenleyerek başkanlık sarayını bombaladı ve Allende destekçisi binlerce işçiyi öldürdü.⁹³ Böylece Şili, işçi sınıfının iradesini kanlı bir darbeye kıran Pinochet diktatörlüğüyle birlikte Friedman'ın neoliberal modelinin ilk uygulama sahası haline geldi.

Neoliberal modelin önde gelen taraftarlarından biri olan Margaret Thatcher, 1975 yılında Muhafazakâr Parti liderliğine seçildi ve 1979 seçimlerini kazanarak başbakan oldu. Önceki Muhafazakâr Parti hükûmetinde işçi mücadelelerinin başını çeken maden işçileri öncelikli hedef olmak üzere, Thatcher sendikalara, refah devletine ve işçi sınıfına karşı topyekûn bir saldırı başlattı. 1984-1985 yıllarında Thatcher hükûmetinin maden ocaklarının kapatılması programına karşı greve giden 150 bin maden işçisinin mücadelesi yenilgiyle sonuçlanarak Birleşik Krallık sendikacılığını derinden etkiledi. 1970'lerin başlarında iyi örgütlenmiş ve militan bir işçi sınıfına sahip Birleşik Krallık'ta 1985 yılından itibaren sendikalı işçi sayısında ve

⁹² Harvey, **a.g.e.**, s. 168.

⁹³ Harman, **a.g.e.**, s. 557.

grev oranında ciddi bir düşüş yaşadı. Böylece Thatcher hükümeti, devletin işlettiği sanayileri, kamu hizmetlerini daha kolay özelleştirerek kamudaki örgütlü işçilerin pazarlık gücüne darbe vurdu ve özel sektörün işçi ücretlerini aşağı çektiği koşulları yarattı.⁹⁴ Buradan hareketle özelleştirme, hegemonik fabrika rejiminin zorun öne çıktığı bir emek kontrolü biçimi olan despotik rejime dönüşümünün yöntemlerinden biri olarak öne çıkmıştır.

Sonuç olarak, Fordist modelin çözülmesi, öğrenci hareketleri ile başlayıp 1968 sonrasında işçi sınıfı mücadelesinin merkezi bir rol aldığı toplumsal hareketler ve 1970'lerin derin kriz ortamında daha görünür hale gelmiştir. Bu çözülmeye bağlı olarak merkez ve çevre kapitalist ülkelerdeki müesses nizamın unsurları işçi hareketlerini bazen uzlaşarak, bazen ise askeri ve polisiye yöntemlerle bastırmıştır. Neoliberal ekonomi, Fordist modelin ve hegemonik fabrika rejiminin çözüldüğü, Keynesyen paradigmaya olan itimadın yitirildiği ve işçi hareketlerinin bastırıldığı bir ortamda uygulamaya konmuştur. Neoliberal kapitalizmin emek politikası aşağıda daha detaylı biçimde incelenecektir.

III. NEOLİBERAL KAPİTALİZM DÖNEMİ

Neoliberalizm refahı artırmanın yolunu, güçlü özel mülkiyet haklarına, piyasa serbestisine ve serbest ticareti esas alan bir kurumsal çerçevede bireysel girişim özgürlüğünün serbest bırakılmasına dayandırır. Devletin rolü bu doğrultuda bir kurumsal çerçeve oluşturup, bu çerçeveyi korumaktır. Devletin piyasalara müdahalesi olabildiğince sınırlanmalıdır; çünkü devletin fiyatları tahmin edecek kadar yeterli bilgiye sahip olması mümkün değildir. Bunun yanı sıra, devlet müdahalesinin güçlü çıkar grupları tarafından kendi yararlarına olacak biçimde saptırılması kaçınılmazdır.⁹⁵ Ancak neoliberalizm yalnızca devlet müdahalesinin karşısında özel kesimin çıkarlarının ideolojisi değil, aynı zamanda gücün tesisini ve gelirin dağıtımını yönetici sınıfların üst kesimleri lehine yeniden düzenleyen bir toplumsal düzendir.⁹⁶ Neoliberal

⁹⁴ Faulkner, **a.g.e.**, s. 366–367.

⁹⁵ David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, ed. Çev. Aylin Onacak, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2015, s. 10.

⁹⁶ Gerard Dumenil ve Dominique Levy, "Neoliberal (Karşı) Devrim", içinde **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 26.

modele yönelik, bir dereceye kadar sermayenin iktidarının yeniden inşasıyla ilişkilidir. Neoliberal paradigmaya ilişkin kurallar ve ilkeler, bu iktidarı kurma veya sürdürme ihtiyacına yönelik olarak terk edilebilir veya çarpıtılabilir görünmektedir.⁹⁷ Ancak sınıf iktidarının yeniden kurulması, ekonomik gücün aynı kişilere iade edilmesi anlamına gelmemektedir.⁹⁸ Neoliberalleşme, her şeyin finansallaşması demektir. Finansal sermaye, neoliberal rejimde hem ekonominin bütün alanlarında hem de devlet aygıtı üzerinde hâkim hale gelmiştir.⁹⁹

Neoliberalizm aynı zamanda, kapitalizmin işleyişine ilişkin olarak merkez ve çevre kapitalist ülkeler ile bu ülkeler arasındaki ilişkiyi etkileyen kurallar bütününe ifade eder. Borç veren ulus ötesi kuruluşlar ile hissedarlarının lehine olacak şekilde düzenlenen emek ve yönetim disiplini, devlet müdahalesinin azaltılması, finansal kurumların büyümesi, reel sektörlerin finansal sektörler ile ilişkilerinde finans lehine uygulamalar, şirket birleşmeleri ve satın almalarına uygun hukuki düzenlemeler, merkez bankalarının etkinliklerinin fiyat istikrarını sağlamaya yönelik olarak yönlendirilmesi ve çevre kapitalist ülkelerdeki kaynakların merkeze aktarılması neoliberal kapitalizmin kurallarına ilişkin temel niteliklerdir.¹⁰⁰ Bu doğrultuda uygulanan politikalarla birlikte “Washington uzlaşması”nın savunduğu özelleştirme, ihracata dayalı büyüme, emek piyasasının esnekleştirilmesi, finansal sermayenin akışkanlığı ve makroiktisadi tasarruf politikaları küresel ölçekte egemen hale gelmiştir.¹⁰¹

Neoliberalizmin gelir bölüşümü kuramına göre piyasalar üretim faktörlerine gereken ödemenin yapılmasını sağlar. Böylece, piyasa sürecine müdahale ederek toplumsal refahın düşmesine neden olan ve dolayısıyla işsizliğe yol açması olasılığı taşıyan sosyal koruma kurumlarına ve sendikalara duyulan ihtiyacın ortadan kalkacağını savunur. Neoliberal kuram, fiyat ayarlamalarının tam istihdama kendiliğinden ulaşılması eğilimi yaratacağını ifade eder. Dolayısıyla istihdamı artırmaya yönelik müdahaleler ya enflasyona yol açar ya da piyasa sürecinin istikrarını bozarak işsizliğin artmasına neden olur. Bu bağlamda, neoliberal kurama göre sorunun

⁹⁷ Harvey, **a.g.e.**, s. 27.

⁹⁸ Harvey, **a.g.e.**, s. 39.

⁹⁹ Harvey, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁰⁰ Dumenil ve Levy, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁰¹ Palley, **a.g.e.**, s. 51.

çözümü piyasa kuvvetlerine bırakılmalıdır.¹⁰² Dolayısıyla neoliberal dönemde fabrika rejiminin karakterini belirleyen, hegemonik fabrika rejimindeki aksine piyasadaki anarşiden kaynaklı rekabet baskısıdır. Bunun yanı sıra, neoliberal modelde, Keynesyen faiz politikalarının yerini para arzı hedeflemesinin lehine yapılan düzenlemeler almıştır. Bu uygulama, küresel faiz oranlarında hızlı bir artışa ve finansal piyasalarda istikrarsızlığa yol açmasının yanı sıra, işsizlik oranları Büyük Bunalım'dan sonraki en yüksek düzeye çıkarak OECD genelinde büyük bir artışa neden olmuştur. Neticede parasalcı politika terk edilerek, tam istihdam hedefi dışında Keynesyen faiz politikasına geri dönmüştür. Tam istihdam kavramının yerini, emek piyasasının arz-talep kuvvetleri tarafından belirlendiği varsayılan “doğal işsizlik oranı” (enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı) kavramı almıştır. Doğal oran retoriğiyle hem işçilerin pazarlık gücüne etki eden işsizlik oranlarındaki artışın üzeri örtülmüş, hem de yüksek tutulan reel faiz oranları aracılığıyla varlıklı kesime ve finans sektörüne sağlanan fayda görünmez kılınmıştır.¹⁰³

Neoliberal ekonomi modeli, emek süreçleri, emek piyasaları, ürünler ve tüketim biçimleri bakımından Fordist modelin “katılıklarıyla” apaçık bir çatışma içindedir ve bu katılıklara karşı esnekliğe yaslanır.¹⁰⁴ Ancak esneklik fikri neoliberal modele özgü bir fikir değildir. Sermaye her zaman emeğin esnekliğine ihtiyaç duymuştur. Emeğin kontrolü için verilen mücadele yönetim modellerini, kapitalist emek sürecini ve emek örgütlerinin formlarını etkilemiştir.¹⁰⁵ Esnekliğin emek gücü üzerinde meydana getirdiği dönüşümle birlikte, 1980’ler ABD’nin sanayi kapitalizminde yıkıcı etkiler yaratmıştır. Çokuluslu şirketlerin fabrikalarını ucuz emek sunan ülkelere kaydırması nedeniyle, özellikle ABD’de fabrika işçiliğiyle büyüyen orta sınıf sahip olduğu işleri yitirmiştir. İthal ucuz çeliğe yönelen ABD’nin demir-çelik fabrikaları işlerini Meksika, Brezilya, Güney Kore ve Çin’e kaptırmıştır. Fabrika üretimindeki işlerin yerine ise finans, bilgisayar ve hizmet sektörlerinde yeni iş imkânları açılmıştır. Bu yeni alanlardaki işlerin bazıları asgari ücretli, bazıları ise yüksek maaşlı işler olarak işçi sınıfı içinde katmanlaşma yaratan bir gelir bölüşümüne neden olmuştur.¹⁰⁶ Çevre ülkelerde oluşan ucuz işgücü havuzları, bu ülkelere sermaye akışının artmasına neden

¹⁰² Palley, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁰³ Palley, **a.g.e.**, s. 49–50.

¹⁰⁴ Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 170.

¹⁰⁵ Anna Pollert, "Dismantling Flexibility", **Capital & Class**, Sayı: 12, 1988, s. 45.

¹⁰⁶ Appleby, **a.g.e.**, s. 344.

olmuş ve fabrika rejimi karakterinin hegemonik despotizm yönünde gelişimini etkilemiştir. Neoliberal esnekliğin ortaya çıkardığı netice ise düşük ücret, iş güvencesinin azalması ve sosyal güvenlik haklarının kaybedilmesidir. Emek üzerinde kontrol sağlanması ve yüksek düzeyde emek sömürsünün sürekli kılınması, neoliberalleşmenin ve sınıf iktidarını yeniden kurmanın merkezi bir parçasıdır.¹⁰⁷ Bu bağlamda, neoliberal esneklik modelinin emek politikaları daha detaylı incelenmelidir.

OECD'ye göre emek esnekliği; dışsal sayısal esneklik (işçi sayısının işverenin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmesi), dışsallaşma (bazı işlerin işletme dışında taşeronla yaptırılması), içsel sayısal esneklik (çalışma saatlerinin ve iş dağılımının işverenin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmesi), işlevsel esneklik (işlerin işverenin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi) ve ücret esnekliği (ücretlerin üretkenlik ve piyasa koşullarına uygun olarak düzenlenmesi) olarak farklı düzeylerde ve alanlarda uygulanabilmektedir.¹⁰⁸ Emeğin esnekleşmesi doğrultusundaki dönüşüm, farklı ülkelerde farklı görünümsergilemesine karşın daha küçük emek gücü topluluklarına, daha az kurala, daha zayıf sendikalara ve piyasadaki dalgalanmalara bağlı ücretlere dayanan küresel ölçekte bir eğilimdir.¹⁰⁹ Esneklik stratejisi işçiler için ücret kesintisi, işçi sayısının azaltılması ve kalan işçilerin üstlendiği görevlerin artması şeklinde sonuçlanmıştır. Böylece işgücünün kendine olan güveni azalırken, Fordist dönemde elde edilen birçok hak yitirilmiştir.¹¹⁰

Esnek emek gücü fikri, uysal ve geçici işçiliği överek kaçınılmaz bir son gibi gösteren ideolojik saldırının bir parçasıdır.¹¹¹ Bu ideolojik saldırı neticesinde ve esnekliğin ve akışkanlığın verdiği güç sayesinde sermaye, zaten zayıflamış durumdaki emek gücü üzerinde daha güçlü bir denetim uygulama olanağı buldu. Sendikal gelenekleri olmayan veya zayıf olan ülkelerde kurulan esnek birikim odaklarının, normlarının ve uygulamalarının merkez kapitalist ülkelere ithali örgütlü işçi hareketini daha çok yıprattı. Esneklik, emek politikalarına yüksek işsizlik düzeyleri, vasıflı işlerin hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması ve yeni vasıfların oluşması, reel gelirdeki artış düzeyinin düşük olması ve sendikaların Fordist rejimdeki gücünün geriletilmesi olarak

¹⁰⁷ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 84.

¹⁰⁸ Van Dijk, M.P., "The Internationalisation of the Labour Market", M. Simai, ed, **Global Employment: An International Investigation into the Future of Work** içinde. Londra: Zed Books, 1995, s. 223-224'ten aktaran Munck, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁰⁹ Munck, **a.g.e.**, s. 94-95.

¹¹⁰ Munck, **a.g.e.**, s. 100.

¹¹¹ Pollert, **a.g.e.**, s. 72.

yansımıştır. Sermaye, sendikaların gücündeki zayıflamadan ve işsizlerin oluşturduğu işgücü fazlasından yararlanarak daha fazla esneklik içeren emek denetim biçimlerini ve iş sözleşmelerini kabul ettirmeye zorlamıştır. Esnek çalışma, işçiyi talebin yükseldiği dönemlerde yasal çalışma saatlerinin üzerinde çalışmaya, talebin düştüğü dönemlerde ise daha az çalışmaya (dolayısıyla istihdamın düşmesine) zorlamaktadır. Fordist modelde standartlaşan sürekli istihdam biçiminden, esnek emek rejiminde yarı zamanlı, geçici veya taşeron istihdam biçimlerine doğru geçilmiştir.¹¹² Fordist rejime has bir özellik olan üretimin tek mekânda yoğunlaştırılması, taşeronlaşma ve diğer esnek istihdam biçimlerinin hâkim kılınmasıyla birlikte ortadan kalkmıştır.¹¹³

Taşeronlaşmanın sistematik hale gelmesi; fason, zanaatkârlığa dayalı, patriarkal (aileye dayalı) ve paternalist (himayeci) çalışma sistemlerini barındıran ve bunları üretim sistemlerinin ana direkleri olarak yeniden canlandıran küçük işletmelerin kurulması için fırsatlar yaratmıştır. 1970'lerin ortalarında dikkat çeken bu enformel ekonomi olgusu, 1980'li yıllarda merkez kapitalist ülkelerde hızla büyüyerek yaygın hale gelmiştir. Dolayısıyla fordist rejimde büyük işçi kitlelerini barındıran fabrikalar yerine bu tip çalışma sistemlerinin yaygınlaşması işçi sınıfı örgütlenmelerinin nüfuz alanını ve gücünü olumsuz anlamda etkilemiştir. Örnek olarak paternalist çalışma sisteminde¹¹⁴ sendikanın işçileri baba rolündeki patronun himayesinden kurtarmak yerine sistem içinde yozlaşmasının olasılığı daha yüksektir. İşçilerin örgütlenme olanaklarını zorlaştıran bu tür arkaik çalışma sistemlerinin önemli avantajlarından biri sınıfın mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmesidir. Sermaye ve emek arasındaki sınıfsal çatışmaların yerini, hiyerarşik toplumsal ilişkilere dayalı sistemlerde aileler arasındaki çatışmalar alır. Böylece sınıf bilinci bu karmaşık güç mücadelelerinin içinde gelişmek durumundadır. Ancak fabrikada kapitalist sömürüyle mücadele etmek ile arkaik çalışma sistemlerinde bir baba ya da baba rolüne bürünmüş patronla mücadele etmekten oldukça farklı olacaktır. Emek piyasalarının yeni yapısı, daha yüksek ücret alan ve güvenceli çekirdek¹¹⁵ erkek işçilerin yerine daha düşük ücretle

¹¹² Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 171.

¹¹³ Georg Fülberth, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s. 273.

¹¹⁴ Paternalist çalışma sistemiyle ilgili bir değerlendirme için bkz.: Hasan Güler, **Patron Baba ve İşçileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

¹¹⁵ Çekirdek işgücü tam zamanlı, güvenceli ve şirketin uzun vadeli çıkarları için merkezi önemdeki vasıflı işgücüdür. Neoliberal dönemde fabrikalar büyük işçi kitlelerini barındırmak yerine çok değişmeyen çekirdek işgücü ve taşeron aracılığıyla sürekli değişen çevre işgücüyü üretimini sürdürür. Detaylı bilgi için bkz.: aktaran Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 171, 174-175.

kadın emeğini geçirmeyi ve kadınların emek gücünü sömürmeyi taşeron, eve iş verme ve patriarkal uygulamalar ile daha kolay hale getirmiştir.¹¹⁶

Esnek emek rejiminde kol emeğine dayalı çalışan işçi sayısı azalmış ve bu alanda emek gücüne olan talebin azalmasıyla birlikte sınırlı sayıda işçi serbest mesleklere kaymıştır. Fordist rejimdeki güvenceli ve hayat boyu aynı yerde çalışan vasıflı işçilerin yerini, sürekli meslek ve işyeri değiştiren işçiler almıştır. Çalışanların ücretleri sürekli düşürülürken ve çalışma fırsatları azalırken, hizmet sektöründe daha fazla fırsata sahip olan ücretli bir elit kesim oluşmuştur. Ancak bu elit kesim yüksek ücretlere sahip olsa da güvenceden yoksundur.¹¹⁷ Hizmet sektörü ise 1972 sonrasında imalat sanayiinde yaşanan hızlı istihdam daralması sırasında hızla büyümüştür. Bu hızlı büyüme, özellikle üretim hizmetleri, finans, gayrimenkul, sigortacılık, sağlık ve eğitim gibi sektörlerde meydana gelmiştir. Bu artışın bir kısmı, daha önce imalat sanayiinde yürütülen hukuk işleri, pazarlama ve reklam gibi hizmetlerin taşeronlaşma ve danışmanlık hizmeti veren şirketler yoluyla başka işletmelere ayrılmasının sonucudur.¹¹⁸

Emek üzerinde uygulanan esnekleştirmeye dayalı tüm bu denetim ve kontrol mekanizmalarına rağmen, sermaye sınırsız bir iktidar alanı yaratamamıştır. İşçi sınıfı örgütlü gücünü korumayı ve sürdürmeyi başardığı ölçüde neoliberalleşme güçlü ve bazen de aşılabilir engellerle karşılaşmaktadır.¹¹⁹ 1980 sonrasında yarı yarıya üye sayısı azalan ve stratejik vizyonunu kaybeden ABD'deki işçi hareketinin örgütlü gücü Amerikan Emek Federasyonu ve Endüstriyel Örgütler Kongresi'nin (AFL-CIO) 1995'te sendika yönetimindeki değişimle kitlesel iyileştirme girişimleri ve cinsiyet, etnik köken gibi sorun alanlarına odaklanılmaya başlanarak yeni bir kitle sendikacılığı geliştirilmiştir. Ancak bu değişim Güney ülkelerindeki sendikal mücadelenin etkisiyle gerçekleşmiştir.¹²⁰

1970'lerden itibaren Brezilya ve Güney Afrika gibi birçok ülke 'vahşi kapitalizm' olarak adlandırılabilir koşullarda, devlet tarafından yönlendirilen bir sanayileşme sürecinden geçti. Bu koşullarda endüstriyel sektörlerde niceliksel olarak büyüyen işçi sınıfı, zamanla sosyal ihtiyaçları doğrultusunda örgütlü bir güç ortaya

¹¹⁶ Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 176.

¹¹⁷ Fülberth, **a.g.e.**, s. 277–278.

¹¹⁸ Harvey, *Postmoderliğin Durumu*, s. 180–181.

¹¹⁹ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 125.

¹²⁰ Munck, **a.g.e.**, s. 124.

çıkarmaya başladı. 1973 yılında Güney Afrika'daki siyahi sendikacı sayısı 30 bin iken, 1983'te 550 bine ulaştı. Güney Afrika'nın ilk bağımsız işçi federasyonu ve en büyük işçi örgütlenmesi olan Güney Afrika Sendikalar Konfederasyonu (FOSATU) 1983 yılına gelindiğinde 500'den fazla işyerinde örgütlü durumdaydı. FOSATU fabrika temelindeki mücadelesinin yanı sıra, tüketici boykotları ve ucuz ulaşım kampanyaları gibi toplumsal alandaki mücadeleye dâhil olarak politik zeminde önemli bir aktör haline geldi. 1985'te birleşmiş bir işçi federasyonu olan Güney Afrika Sendikalar Konseyi (COSATU) oluşturularak, ayrımcılığa karşı mücadele ve demokratik Güney Afrika'nın inşasında örgütlü, harekete geçirici ve politik bir rol aldı. Brezilya'da ise 1970'lerin sonunda gerçekleşen grevlerde önemli düzeyde gelişme gösteren sendikal yapı, ülkedeki demokratik koşulların geliştirilmesinde önemli bir rol oynadı. 1978-1979 yıllarında Sao Paulo'nun metal sektöründe, genel grev komitesine dayalı bir örgütlenmeyle yapılan grevler ülkenin birçok yerine ve başka sektörlerle yayılarak sokak gösterileri halini aldı. Grev dalgası, mahalle düzeyindeki yoğun toplumsal ağlarla oluşan fabrika işçilerinin dayanışması, işçi mahallelerinin sağlık, içme suyu ve konut gibi gündelik sorunları etrafında gelişmişti. 1983'te oluşturulan Birleşmiş İşçi Merkezi (CUT) adı altında birleşen sendikalar ve diğer örgütler, Brezilya'da demokrasi mücadelesinin önemli bir aktörü haline gelecek olan İşçi Partisi'ni kurdu. Güney Kore'de ise sert otoriter yasalar altında oluşan sendikalaşma ise nüfusun yüzde 80'ini şehirleştiren yoğun ve baskıcı kapitalist gelişme ile 1980'lerin sonlarında işçi mücadelesinin yükselmesi için gereken koşulları ortaya çıkardı. 1995'te Kore Sendikalar Konfederasyonu'nun kurulması ve işçilerin o güne dek görülmemiş biçimde sermayeye ve devlete meydan okuduğu 1996'daki genel grevle birlikte işçi hareketi politik ve toplumsal zeminde önemli bir aktör haline geldi.¹²¹

Sonuç olarak, sermayenin uyguladığı rıza veya zora dayalı emek gücü denetimlerinin sınırını belirleyen neticede işçilerin direnci olmaktadır. Güney Afrika, Brezilya ve Güney Kore işçi hareketlerinin deneyimlerinde görüleceği gibi işçi hareketleri, mücadelenin yoğunluğu arttıkça yalnızca emek sürecindeki denetime karşı değil, politik süreçleri belirleyebilecek bir etki yaratmaktadır.

¹²¹ Munck, **a.g.e.**, s. 150-152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1988 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE EKONOMİK DÖNÜŞÜM VE İŞÇİ HAREKETLERİ

Araştırmanın temel konusu olan 1989-1995 dönemini anlamak için 1980 öncesinde ve sonrasında Türkiye ekonomisindeki sermaye birikim rejimlerini ve sınıf mücadeleleri ile bu mücadelelerin politik süreçlere etkilerini anlamak gerekmektedir. Özellikle işçi hareketlerinin, tarihte önemli yer edinen belirli örnekler eşliğinde, fabrika rejimi üzerinde yarattığı etki incelenecektir. Dolayısıyla önce ithal ikameye dayalı birikim model askeri müdahalelerin ayırdığı iki farklı dönemde ele alınacak, ardından 1980 sonrasında neoliberal ekonomik program altında sunulan ihracata dayalı birikim modelinin askeri ve sivil hükümetler altında 1988 yılına kadarki uygulandığı ele alınacaktır. Temel olarak ise bu dönemler içinde politik ve ekonomik dönüşümlerin ve işçi hareketlerinin fabrika rejimine etkileri incelenecektir. Ancak fabrika rejimlerinin karakterinin analizi, işçi hareketlerinin kapsadığı ve emek sürecine etki ettiği fabrikalar esas alınarak yapılmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’deki sendikalı işçi sayısının çalışan nüfus içindeki oranının düşük olması nedeniyle, despotik ya da hegemonik karaktere sahip bütüncül bir fabrika rejimi yapısından söz edilemez. İşçi hareketlerinin yanı sıra, birikim modeline içkin sınıfsal çatışmanın yoğunluğu kapitalist emek süreci altında fabrika rejiminin karakterine ilişkin analiz yapma imkânı verebilir.

I. 1980 ÖNCESİNDE TÜRKİYE’NİN EKONOMİ POLİTİĞİ

1980 öncesine ilişkin dönemlendirme 1960 ve 1971 askeri müdahaleleri dikkate alınarak yapılmıştır. Bu dönemlendirmenin yapılmasında işçi hareketleri açısından iki farklı dönemin başlangıcı olması etkili olmuştur. 1960 sonrası dönem işçiler açısından anayasal hakların tanındığı kısmi bir özgürleşme ortamını tanımlarken, 1971 sonrası işçi hareketleri açısından devlet otoritesinin gücünü hissettirdiği ve sermaye sınıfının açık bir şekilde işçilerin kazanımlarını geriletme arayışlarının ve çağrılarının arttığı bir dönemi tanımlamaktadır.

A. İthal İkameci Birikim Modeline Geçiş ve Fabrika Rejimi

Türkiye ekonomisi ile ilgili yapılan dönemlendirmeler, çoğunlukla önemli politik ve ekonomik dönüşümlere işaret etmek amacıyla yapılmaktadır. Ancak bu dönemlendirme keskin bir kopuş anlamına gelmemelidir. Aksine özellikle ekonomik dönüşümler incelenirken, dönemler arasında neden ve sonuç ilişkisi olduğu, başka bir ifadeyle yapısal sorunlar, krizler, politik tercihler, küresel etkenler vs. göz önüne alındığında bir süreklilik taşıdığı görülmektedir. Örneğin, 1960 sonrası dönem ithal ikameci politikaların ekonomiye hâkim olduğu bir dönem olsa da, bunun etkileri yapısal sorunlar nedeniyle ortaya çıkan politikalar neticesinde 1950'lerin ortalarından itibaren başlamıştır. Bu açıdan, 1960 sonrası dönemde Türkiye'nin ekonomi dönüşümünü incelemeye geçmeden önce 1960 öncesi dönemden kısaca bahsetmek gerekmektedir.

1. İthal İkameci Birikim Modeline Geçiş Sürecinde Türkiye

Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminde ABD'den istenen kredi talebinin geri çevrilmesi, yatırımların ve ithalatın bir kısmının kısa vadeli ve yüksek faizli ticari kredilerle karşılanması, ithalatta kontenjan yönteminin uygulanması, tayınlama (temel gıda ürünlerinin karne ile dağıtımı) bürokrasisinin karmaşıklığı ve yolsuzluk iddiaları gibi etkenler neticesinde ekonomideki bunalım doruğa ulaşmıştı. Bir kısmı kâğıt para bastırılarak karşılanan kamu harcamalarının hesapsız şekilde yapılması, emisyon (piyasaya kâğıt para, tahvil bono sürülmesi) artışı nedeniyle enflasyon artışı, iç fiyatlar artarken kambiyo kurunun sabit tutulması neticesinde ihracatın azalması ve ithalata olan talebin artması gibi birçok yanlış ve uzun süreli etkileri olacak ekonomik bunalımın düzeyini artırmaktaydı. Hükümete yönelen tepkiler ve istifa baskıları neticesinde kabinedeki birkaç bakan görevden alındı. Sonraki üç yıl artan ekonomik sıkıntıları, politik ve ekonomik baskılar izledi. Neticede devlet dış borçlarını ödeyemez ve dış ticareti yürütemez hale gelerek 1958 yılında iflas bayrağını çekti. OECD (eski adıyla OEEC) ile yapılan ve '4 Ağustos Kararları' –ya da 1958 Devalüasyonu– olarak

anılan, borç erteleme ve yeni dış kredi anlaşması çerçevesinde devalüasyon ve açık finansman yöntemine son verilmesi kararlaştırıldı.¹²²

Özet olarak, 1946 yılından itibaren Türkiye’de uygulanan ekonomi politikaları 1950’li yıllarda kronik dış açık ve ithalat bağımlılığının artması olarak sonuç verdi. Artan ithalat payı karşısında oluşan ticaret açıkları dış kaynak girişleriyle finanse edilmeye çalışıldı. Ancak kontrol altına alınamayan dış açık nedeniyile bir taraftan Uluslararası Para Fonu’nun (IMF) müdahalesiyle devalüasyonlara başvurulurken, diğer taraftan OECD bünyesinde oluşturulan yardım konsorsiyumundan destek sağlandı. Bu dönem içerisinde, dış yardımların kolayca alınmasında Soğuk Savaş dönemine girilmesinin de önemli bir etkisi bulunmaktaydı. 1950’lerin ortalarında serbest ticaret politikalarının yol açtığı ekonomik sıkıntılar ve ithalat kısıtları, ekonomiyi ithal ikameci politikaların etkisine bırakmaya başladı. 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ile birlikte ekonomi politikalarının eksenini tam anlamıyla planlamacı ve ithal ikameci bir anlayış oluşturmaya başladı. Türkiye’nin planlamacı ve ithal ikameci politikalara geçişini uluslararası şartlar da teşvik etmeydi.¹²³ Dolayısıyla, 1946 sonrası ‘tarıma dayalı büyümeyi’ esas alan bu dönem 1954 yılında son bulmuştur. Bu görece durgunluğa ve dış tıkanmaya karşı 1954 yılında başlayan istikrar ve uyum politikaları ise 1961 yılında son bulmuştur.¹²⁴ 1961 sonrası Türkiye ekonomisinde ithal ikameci ve planlamacı politikalar hâkim hale gelmiştir.

Bu dönüşümleri anlamak için 1950 yılında yönetimi devralan DP iktidarı boyunca dönüşen sınıfsal ilişkileri de dikkate almak gerekmektedir. 1950 sonrasında özel girişime ve serbest piyasa ekonomisine dayalı ekonomi politikaları geleneksel sınıfsal dengeleri zorlamaya başlamıştır. Sivil ve askeri bürokrasinin DP iktidarının başbakanı Adnan Menderes’e yönelik artan hoşnutsuzlukları 27 Mayıs Darbesi’ne giden yolu hazırlamaktaydı. Ancak bürokrasinin yanı sıra 1950’lerin ortalarından itibaren İstanbul’da kümelenen sanayi burjuvazisi de Menderes’in ekonomi politikalarındaki popülist eğilimden rahatsızlık duymaya başlamıştı. Bu rahatsızlık, DP’den ayrılan bir grup politikacı tarafından kurulan ve daha sonra CHP’ye katılarak

¹²² Oktay Yenal, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 105–106.

¹²³ Özgür Orhangazi, **Türkiye Ekonomisinin Yapısı**, Ankara, İmge Kitabevi, 2020, s. 69–70.

¹²⁴ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 119.

onun niteliksel dönüşümünü sağlayan Hürriyet Partisi ile daha görünür bir hale geldi. Böylece CHP muğlak da olsa sanayi burjuvazisinin istediği şekilde planlı kalkınma ekonomisini benimserken, iktidardaki DP popülist ekonomik politikalara daha fazla çekildi. DP iktidarı Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar ile traktör başta olmak tarımsal araç ve makine ithalatını destekleyerek ve Ziraat Bankası aracılığıyla dağıtılan kredilerle büyük ve orta ölçekli çiftçilerin bu araçları satın almasını sağlayarak, ekonomide tarıma dayalı büyüme modelini destekledi. Tarımsal araçların kullanılmasıyla ekili alanların genişlemesi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde devlet mülkiyetindeki toprakların ve meraların küçük üreticilere veya topraksız köylüye dağıtılması sayesinde tarımsal üretim büyük bir sıçrama gösterdi. Köylülerin önemli bir kısmının pazar için üretim yapması ve ekonomik durumlarının kısa sürede iyileşmesi politikaya duyarlılık kazanmalarını sağlamıştı. Çoğunlukla küçük üreticilerden oluşan kırsal nüfusun sayısal gücünün seçim kazanmak için önem arz etmesi, politik partilerin ekonomi politikalarını etkiledi ve partileri popülizme yatkın hale getirdi. Diğer taraftan karayolları, büyük altyapı projeleri, fabrikaların ve barajların inşası, kasaba ve köylere elektrik verilmeye başlanması gibi kalkınmacılık hamleleri neticesinde kırlardan kentlere göç hızlanmaya başladı. Tarımsal üretimdeki artışa rağmen DP, 1954 ve 1957 seçimlerinde tarımda gelirlerin düşmesine bağlı olarak oluşan kısa vadeli hoşnutsuzluk nedeniyle az miktarda bir oy kaybı yaşadı. Ancak 1960 sonrasında gerçekleşen dönüşümü sağlayan temel bölünme şehirlerdeki ve köylerdeki küçük burjuvazi, ticaret burjuvazisi ve küçük sermaye ile sanayi burjuvazisi arasındaydı. Sanayi burjuvazisi, popülist politikaların aksine kendi gelişimi için birikim sürecinin devlet tarafından düzenlenmesini arzu etmekteydi.¹²⁵ Bu bağlamda, 27 Mayıs Darbesi sonrasında planlamacı ve ithal ikameci birikim modelinin yerleşmesinin, sivil ve askeri bürokrasi ile sanayi burjuvazisinin ittifakında gerçekleştiği görülmektedir.

¹²⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 175–177; Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 227–230; Çağlar Keyder, "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", içinde *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu*, ed. Korkut Boratav, Çağlar Keyder, ve Şevket Pamuk, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, s. 17–18.

2. 1960 Darbesi Sonrasında İthal İkameci Birikim Modeli

Demokrat Parti hükümetine karşı muhalefet saflarında duyulan rahatsızlık, mecliste üyelerinin tamamı DP'li milletvekillerinden oluşan ve mahkeme yetkileriyle donatılan Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşu bir baskı rejiminin kuruluşu şeklinde yorumlanarak şiddetini artırdı. Yükselen gerilim neticesinde harekete geçen askeri cunta, 27 Mayıs 1960 sabahında DP hükümetine karşı bir askeri darbe gerçekleştirdi. Darbe bildirisinde 'kardeş kavgasına meydan vermemenin' ve 'demokrasiyi içine düştüğü buhrandan kurtarmanın' amaçlandığı ifade edilerek Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından ülke yönetimine el konulduğu duyuruldu. Askeri darbe özellikle İstanbul ve Ankara'daki öğrenci kitlesi ve aydınlar tarafından sevinçle karşılanırken, DP hükümetinin kitle tabanını oluşturan kırsal kesim askeri darbeye karşı sessiz kaldı.¹²⁶ Askeri darbe neticesinde oluşturulan anayasada politik rejimin sınırları yeniden belirlenirken, 1980'e kadar Türkiye ekonomisinde hâkim hale gelecek olan ithal ikameci birikim modelinin kurumları tanımlandı.

1960 sonrasında ortaya çıkan genel politika eğilimi ve toplumsal ve ekonomik düzenleme ağı hem ülke içinde hem de ülke dışındaki hâkim güçlerle yapılan pazarlıkların bir sonucudur. İthal ikameci birikim modeli başlarda dünya ekonomisindeki hegemonik güç ve onun finans kuruluşları tarafından desteklenmiştir. Bu model aynı zamanda işçi sınıfının henüz belirli bir şekle sokulmamış taleplerine de uymaktaydı. Başka bir ifadeyle, uluslararası hegemonik güçlerin garantisiyle sanayi burjuvazisi tarafından savunulan bu birikim modeli, bürokrasinin bir kesiminin ve işçi sınıfının kısa ve orta vadeli çıkarlarıyla uyum teşkil ediyordu. Böylece çıkarların uzlaşması yoluyla istikrarlı bir devlet biçiminin yerleşmesi, parlamenter rejimin devamlılığı ve ekonominin politik istikrar ortamında düzenlenmesi mümkün hale geldi.¹²⁷

1963 yılından itibaren hazırlanmaya başlanan beş yıllık kalkınma planlarında ekonomideki ana strateji ithal ikameci sanayileşme olarak belirlenmiş ve bu sanayileşme modelinin itici gücünün devlet işletmeciliği ve yatırımları olacağına işaret edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Plan'ın bu stratejik tercihi, 1960'lı yılların sosyopolitik

¹²⁶ Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 61; Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 351.

¹²⁷ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 178.

yapısı ve bölüşüm ilişkileri, diğer bir ifadeyle kentli ve taşralı burjuvazinin tüketim tercihleri tarafından şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, gelişmiş kapitalist toplumlardan ithal edilen radyo, buzdolabı, televizyon, otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarına olan tüketim talebinin karşılanması amacıyla ithal ikameci doğrultuda ve yabancı sermayenin de katılmasıyla ülke içinde üretilmeye başlanmıştır. Ancak dayanıklı tüketim mallarına olan talep ilerleyen yıllarda emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışa bağlı olarak yaygınlık kazanmıştır. Kamunun özel sektörü destekleyeceğini belirten İkinci ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planları ise özel sektöre yönelik teşvikler ve sübvansiyonlar yapılması planların odak noktasını oluşturmuştur. Bu dönemin ekonomi politikalarında; dış dünya ile ekonomik ilişkilerde korumacı ticaret anlayışı ve düşük döviz kuru politikası, DPT'nin hedeflerine uygun alanlardaki sanayinin kredi politikalarıyla desteklenmesi, sanayi üretimine ucuz girdi sağlamak için Kamu İktisadi Teşekküllerinin aracı kılınması ve kâr eden sektörlerin zamanla piyasaya bırakılması öne çıkmaktaydı. Bu politika çerçevesi, yerli üretimi dış piyasalardaki rekabetten korumayı hedeflemekteydi. Bunun yanı sıra, büyük sermaye yatırımı gerektiren ara mal üretimiyle özel sektörün kârlılığı açısından önem taşıyan Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) aracılığıyla hem sanayileşme politikalarının hem de bölgesel kalkınma ve istihdam politikalarının hayata geçirilmesi sağlanmaktaydı. KİT'lerin ürettiği demir-çelik, bakır, petro-kimya, alüminyum ve inşaat malzemeleri ara mallarının özel sektöre düşük fiyatlarla satılması, sanayi ve ticaret burjuvazinin bu modele destek vermesini sağlamıştı. İthal ikameci sermaye birikiminin desteklenmesine kamu bankaları da aracılık etmekteydi. Kredi faiz oranları enflasyon ile eşit düzeye getirilerek ucuz borçlanma yoluyla sanayi ve ticaret sermayesinin gelişimi desteklendi.¹²⁸

İthal ikamecilik ile birlikte planlama ekonomisi, hem ekonomik kalkınma hem de toplumsal adalet hedeflerinin gerçekleştirilmesi rolünü yerine getirebildiği ölçüde yeni bir politik uzlaşının koşullarını yaratabileceği düşünülmüştü. Böylece farklı toplumsal kesimlerin rızasını elde edebilecek bir hegemonya aygıtı olarak demokratik bir düzenin temelini oluşturacaktı. Ancak Türkiye burjuvazisi ve onun politik temsilcilerinin bir kısmı planlı ekonomiye karşı şüpheli yaklaşıyordu. Bunun yanı sıra, burjuvazinin 1961 Anayasası'nın kolektif hak ve özgürlükler konusunda tanıdığı

¹²⁸ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 70–72; Boratav, **a.g.e.**, s. 120–121.

sınıfsal haklara yönelik kaygıları bulunmaktaydı. Bu nedenle, 1961 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı dönem boyunca görece bir refah ve ekonomik büyüme yaşanmasına rağmen sınıf çatışması sürekli ve oldukça görünür bir vaziyet almıştır.¹²⁹ Sanayi burjuvazisinin planlama ekonomisine ve kurumlarına bakışı Adalet Partisi (AP)'nin 'plan değil pilav isteriz' söyleminde karşılık bulmaktadır. Ancak planlama anlayışını kabul edilemez bulan AP, 1965 yılında iktidara geldiğinde, özel girişimin gelişmesi için planlama kurumlarını ve mekanizmalarını devlet ve birey arasındaki uzlaşmanın tesisi temelinde yeniden biçimlendirerek kullanmakta sakınca görmemiştir. AP'nin planlamaya bakış açısındaki dönüşümün temel amacı sanayi burjuvazisinin kaygılarını ortadan kaldırarak yeni hegemonya projesini kurma çabasıdır.¹³⁰

İthal ikameci birikim modeli, Türkiye ile aynı dönemde çevre ülkelerin büyük kısmında yaygınlaşmaktaydı. Uluslararası finansal yapının etkisiyle döviz kurunun sabit tutulması, sermaye üzerindeki kontroller ve ticarete uygulanan kota ve gümrük vergileri sayesinde iç piyasa korunarak ithal ikameci politikaların uygulanması sağlandı.¹³¹ Ancak zamanla ekonominin dışa bağımlılığını azaltacağı düşünülen ithal ikameci sanayileşme modeli, beklenenin aksine ekonominin ithalata bağımlılığını artırdı. Birinci Beş Yıllık Plan sonrasında makro ekonomik düzeyde ithal ikamesi artsa da devam eden yıllarda ithalatın toplam arz ve Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı artış eğilimi göstermiştir. İthal ikameci birikim modelindeki bu olumsuz gelişme, doğrudan ve dolaylı ithal gereksinmesi yüksek olan dayanıklı tüketim malları sektörünün hızla genişlemesi ve yatırım malları sektöründeki genişlemenin ara mal üretiminden geride kalması nedeniyle aşırı bir ithal fatura gerektirmesinden kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda, bu dönem boyunca ihracatın geleneksel tarım ürünlerinden oluşması ve bu yüzden milli gelir içindeki payının gerilemesi nedeniyle ithal ikamesinin düşüşünün yaratacağı sorunların önüne geçilememiştir.¹³² İthal ikameci birikim modelinin uygulanmasındaki sorunların yanı sıra, 1960'lı yılların sonlarına doğru 1950'li yıllara benzer şekilde ekonomideki dengeleri bozan unsurlar güçlenmeye başladı. Dolaylı yollardan olsa da gelirlerinin çok üstünde yaptığı harcamaları kâğıt para basarak karşılama ve popülist amaçlarla sübvansiyon dağıtma

¹²⁹ Galip L. Yalman, "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", **Praksis**, Sayı: 5, 2002, s. 15–16.

¹³⁰ Yalman, **a.g.e.**, s. 18–19.

¹³¹ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 72.

¹³² Boratav, **a.g.e.**, s. 122–123.

geleneği bu dönemin hükümetleri tarafından da sürdürülüyordu. Ziraat Bankası, TEKEL, Tarım Satış Kooperatifleri ve diğer kurumlar aracılığıyla dağıtılan fonlar ve bütçe açıkları nedeniyle ekonomi 1950’li yıllarda yaşanan ekonomik bunalım sürecine yeniden girdi. Faizsiz uzun süreli kredi ve devalüasyon ile artan ihracat gelirleri ithalat üzerinde görece bir rahatlama yaratsa da dış borçların ödemesinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle taksitlerin ertelenmesi kararlaştırıldı.¹³³

Türkiye ekonomisi, 1960 sonrasından 1970’lerin ortalarına kadarki dönemde, ithalattaki aşırı bağımlılığa ve ihracattaki görece durgunluğa karşı ekonomiye giren önemli oranlardaki dış kaynak sayesinde yüksek bir büyüme göstermiştir. Bu dış kaynak girdilerini kısa ve uzun vadeli krediler, dış yardım ve Avrupa’daki Türk işçilerinden gelen dövizler oluşturmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu dönemde dışa bağımlılığın arttığını söylemek mümkündür. Bu dönemin bir diğer ayırıcı özelliği, politik rejimin geniş halk kitlelerinin parlamentoda temsil edilmesine açık olması neticesinde gelişen popülist bölüşüm politikalarıdır. Politik partiler iktidar olmak amacıyla işçi ve köylü kitlelerin isteklerini dikkate almıştır. Bu sayede, büyük toprak sahipleri, ticaret ve sanayi burjuvazisinden oluşan egemen güçler blokunun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları uzlaştırılmıştır. Ancak dengenin egemen blok aleyhine bozulma olasılığı arttığında askeri müdahaleler gündeme gelmiştir. İthal ikameci sanayileşme, bu dengenin bir ürünü olarak iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine inşa edilmiştir. Bu modelde ücretler bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim talebini karşılamaktadır. Dolayısıyla, sermaye ücretleri politik araçlarla baskı altına almak zorunda kalmamış; aksine grev, sendikalaşma ve toplu pazarlık hakkı aracılığıyla işçi sınıfının reel gelirlerindeki sürekli artış güvence altına alınmıştır.¹³⁴ Bu bağlamda, ithal ikameci birikim modelinin sanayi burjuvazisi açısından iki önemli unsuru olduğu söylenebilir: döviz ve kredi gibi kıt ekonomik kaynakların politik mekanizmalar yoluyla tahsis edilmesi ve bir taraftan toplumsal yumuşama sağlamak, diğer taraftan ise gelirin yeniden bölüşümü aracılığıyla iç pazarı canlandırmaktır. Ancak devlet kontrolünün ekonomi dışı unsurları devreye sokarak pazarın rolünü azaltması ve gelir bölüşümünü kurumsallaştırarak yüksek kazanç ve birikim arayışını engellemesi nedeniyle küçük sermaye ithal ikameci birikim modeline karşı çıkmıştır. Küçük sermayenin birikim modeline karşı mücadelesi politik

¹³³ Yenal, **a.g.e.**, s. 121–122.

¹³⁴ Boratav, **a.g.e.**, s. 124–126.

mücadeleye dönüşmüş, bu durum idari ve politik alanlarda sürekli gerilimleri beraberinde getirmiştir. Söz konusu gerilim ortamı 1960-1980 arası dönemin politik ve ideolojik mücadelelerinin temelini oluşturmuştur.¹³⁵ Özellikle 1970'lerin çok aktörlü politik ortamını doğrudan etkileyen bu sınıfsal mücadeleler daha sonra ayrıca incelenecektir.

Sonuç olarak, 27 Mayıs Darbesi öncesinde başlayan tarıma dayalı birikim modelindeki bunalımlar ve sınıfsal mücadeleler, askeri müdahale sonrasında ithal ikameci birikim modelinin ekonomide hâkim hale gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bürokrasinin öncülüğünde uygulamaya konulan bu yeni birikim modeli, bazı çekincelere rağmen devletin kaynak tahsisi ve iç talebin canlandırılması yoluyla sermaye birikimi sağlayacak olan sanayi burjuvazisi tarafından desteklenmiştir. Bunun yanı sıra, işçi sınıfı dönem boyunca gelir bölüşümünün yeniden düzenlenmesi ve kolektif hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceye alınması nedeniyle önemli kazanımlar elde etmiştir.

3. İthal İkameci Dönemde Fabrika Rejimi

İthal ikameci birikim modeline uygun genel rejim, 1961 Anayasası'nın Temel Hak ve Hürriyetler başlığı altında 1963 yılında düzenlenerek toplantı ve gösteri yürüyüşü, sendika ve dernek kurma, grev, toplu sözleşme gibi kolektif hak ve özgürlükler tesis edilmiştir. Bu özgürlüklere ilişkin düzenlemeler kitlesel eylem yoluyla yapılan hak taleplerini anayasal güvenceye almıştır.¹³⁶ Ancak diğer taraftan, bu özgürlükleri tanımlayan yasal düzenleme olan 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi ve Grev Kanunu'nun 21. maddesinde "memleket sağlığı" ve "milli güvenlik" gerekçe gösterilerek grevlerin durdurulması ve ertelenmesi mümkün kılınmıştır.¹³⁷ Bu bağlamda, kolektif haklara ilişkin düzenlemeler yapılsa bile, toplumsal alanın devlet kontrolü altında tutulmak istendiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kontrolün düzeyi, daha sonra tartışılacak olan 1982 Anayasası kadar baskılayıcı değildir.

¹³⁵ Keyder, a.g.e., s. 181–182.

¹³⁶ Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961-1982*, İstanbul, Onikilevha, 2019, s. 72.

¹³⁷ Aziz Çelik, "Milli Güvenlik Gerekçeli Grev Ertelemeleri: 1963-2005", içinde *Sınıf Sendika Siyaset Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*2, ed. Ahmet Makal, Aziz Çelik, ve M. Hakan Koçak, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 355.

Özellikle işçi sınıfına ilişkin hak ve özgürlüklerin anayasal güvence altına alınmasının bir nedeni ithal ikameci birikim modeli iken, diğer bir nedeni de Soğuk Savaş yıllarında kapitalist ülkelerin tehdit unsuru olarak gördüğü Sovyetler Birliği'dir. Aynı dönemde Türkiye'de olduğu gibi hem merkez hem de diğer çevre ülkelerde sosyal devlet politikaları uygulamaya konulmuştur. Bu sayede bir taraftan kamu istihdamı artarken, diğer taraftan sosyal güvenlik sistemi oldukça gelişmiştir. Sosyal güvenlik alanında yapılan düzenlemelerin sanayi sermayesinin ihtiyaç duyduğu sürekli emek gücü akımını kolaylaştıracağı ve sosyal güvenlik primleri ile iç tasarrufları önemli ölçüde artıracığı düşünülmüştür. İşçilerin sendikalaşma ve toplu pazarlık sistemi sayesinde elde ettikleri ücret artışları, iç pazarın ihtiyacı olan toplam talebin artmasını sağlamıştır. Ücretlerdeki artış aynı zamanda köyle bağına koruyan nüfusun proleterleşmesini de kolaylaştırmıştır. Kentlerde artan işçi nüfusunun kira harcamalarını azaltan gecekondulaşma aracılığıyla devlet kaynakları karşılıksız olarak halka aktarılmış ve bu sayede sermaye açısından emek gücü maliyetinin artması önlenmiştir.¹³⁸ Bu bağlamda, 1961 Anayasası'nın kabulünden 1971 muhtırasına kadar olan dönemde, ithal ikameci birikim modelinin ve politik rejimin etkisindeki fabrika rejiminin hegemonik karakter gösterdiği söylenebilir. Ancak sanayi burjuvazisinin henüz yeni büyümeye başladığı bu dönemde, hegemonik fabrika rejiminin çoğunlukla devlete ait fabrikalarda, dolayısıyla kamu işçileri için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Yine de, kamu işçilerine yönelik ücret politikası, özel sektörü kaçınılmaz olarak aynı doğrultuda etkilemiştir. Ancak sanayi ve ticaret sermayesinin korumacı politikalardan kaynaklanan fiyat avantajlarından yararlanmasına engel olunmaması nedeniyle, uygulanan popülist politikalar Türkiye sermaye sınıfı için ciddi sorunlar yaratmamıştır.¹³⁹

1961 Anayasası'nın bu dönem boyunca gerçekleşen işçi hareketlerinde önemli bir rolü olduğu bir tarafa, Türkiye işçi hareketinin tarihi bu anayasal hakların tanınmasıyla başlatılmamalıdır. Cumhuriyet döneminin en kitlesel işçi hareketlerinden biri olarak 31 Aralık 1961 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Saraçhane Mitingi bunun önemli bir kanıtıdır. Tabandan gelen baskıyla İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve Türk-İş tarafından organize edilen mitingde, işçiler toplu iş sözleşmesi ve grev

¹³⁸ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 72-73; Ferhat Akyüz, **Türkiye'de Kapitalizmin ve Sosyal Güvencesizliğin İnşası**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011, s. 114.

¹³⁹ Boratav, **a.g.e.**, s. 126-127.

hakkı taleplerini dile getirmiştir. Mitingin yapılmasında 27 Mayıs Darbesi'nin getirdiği özgürlük ortamı da etkili olmuştur. Saraçhane Mitingi'nden duyulan rahatsızlık ve tedirginlik, komünizm ve sermaye düşmanlığı korkusu temelinde gazetelere yansımış, ancak mitingde komünizm telin edilerek işçi haklarını tanıyan işverenler şükranla anılmıştır.¹⁴⁰

Bu dönemin önemli işçi hareketlerinden bir diğeri ise özel girişime ait Kavel Kablo Fabrikası'nda, 1961 yılının ikinci yarısında göreve getirilen yeni genel müdürün işçilere Türkiye Maden-İş sendikasıdan ayrılmaları yönünde baskı yapması ve işçilerin kıdemine göre yılda bir kez ödenen ikramiyelerin miktarında ve ödeme usullerinde değişiklik yapmasıyla başlamıştır. Bu değişiklik nedeniyle, işçilerin büyük bir kısmı artık ikramiye alamazken, küçük bir kısmı ise eskiye göre daha az miktarda alacaktı. 31 Aralık 1962 günü ikramiyeleri alamayan işçiler iş yavaşlatma eylemine başladı. Genel Müdür İbrahim Üzümcü'nün sendika temsilcilerini işten çıkarması üzerine sendika tarafından yapılan toplantıda, sendika başkanı Kemal Türkler işçilere greve gitmeyi önerdi. Grev henüz anayasal olarak tanınmış bir hak olmadığı için itirazda bulunulsa da yapılan oylamada işçiler tarafından grev kararı alındı ve Türkler işçilere mücadeleyi sonuna kadar sürdürmek üzere söz verdirdi. Grev 28 Ocak 1963 günü, 220 Kavel işçisinin makinelerin başında oturarak üretimi durdurmasıyla başladı. Kavel'deki işçi direnişi, işverenin kanunsuz grev yaptıkları gerekçesiyle işçiler hakkında savcılığa şikâyetle bulunması, 10 işçiyi işten çıkarması ve grevin 19. gününde lokavt ilan ederek fabrikayı tamamen kapatmasıyla devam etti. Lokavt ilanının kanunsuz olması nedeniyle işçiler savcılığa şikâyetle bulunsa da savcılık topluca işten çıkarmanın lokavt suçunu oluşturmadığına karar verdi. İşçiler direnişe fabrika önünde yaktıkları ateşin etrafında devam ederken işveren ve sendika arasında müzakereler yapılmaktaydı. İşçilere aileleri, sendikaları, fabrikanın bulunduğu İstinye halkı ve farklı fabrikalarda çalışan işçiler tarafından destek verildi. İşveren tarafından gazeteye yeni işçi alımı için ilan verilmesi karşısında işçiler iş başvurusuna gelenler ve işletme personelini fabrikaya sokmadı. Farklı illerdeki sendikalar grev kanunun çıkarılmasındaki gecikmeyi protesto ederek Kavel direnişine destek açıklaması yaptı. Ancak Çelik-İş sendikası Kavel fabrikasındaki grevin kanunsuz olduğu yönünde

¹⁴⁰ M. Hakan Koçak ve Aziz Çelik, "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", içinde **Sınıf Sendika Siyaset Türkiye Emek Tarihinden Kesitler**, ed. Ahmet Makal, Aziz Çelik, ve M. Hakan Koçak, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 263–303.

açıklama yaparak işverene destek oldu. Türk-İş genel başkanı Seyfi Demirsoy ise grev alanını ziyaret ederek işçilere destek vermiş olsa da, sendikasını harekete geçirme konusunda temkinli davrandı. Türk-İş'in grev karşısında pasif tutum sergilemesi üzerine üye sendikalar bu tutumu eleştirmiş ve sendika yönetimine tepki göstermiştir. Kavel grevi, mecliste ve senatoda Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu üzerine görüşmeler sürerken verilen önergelere de konu oldu. Bu önergelerden biri ile grev ve lokavtın kanunen yasak olduğu dönemdeki suçların affedilmesi hususu, 275 sayılı kanunda geçici madde olarak kabul edildi. Hükümetin, işveren sendikalarının ve farklı işçi sendikalarının dâhil olduğu 36 günlük grev süreci, ikramiyelerin ödenmesini, tazminatsız işten çıkarılan 4 işçinin tazminatının ödenmesini ve 9 işçinin tekrar işe başlatılmasını içeren protokolün imzalanması üzerine sona ermiştir. Grev bitirildikten sonra 14 işçi grev sırasında polise mukavemet etmekten tutuklandı, ancak Türkiye Maden-İş sendikasının girişimleri üzerine işçiler serbest bırakıldı ve tekrar işe alındı. Ancak sonraki yıllarda Genel Müdür İbrahim Üzümcü'nün kendisine destek veren Çelik-İş'i fabrikaya sokmasıyla Türkiye Maden-İş'in gücü kırılmaya çalışılmıştır. 1968 yılında başlayan fabrika işgali sonucunda önce 26 işçi işten çıkarılmış, ancak işverenin 1963'teki grevde yaşananları yeniden göze alamaması üzerine işçiler tekrar işe alınmış ve işveren Türkiye Maden-İş'in yetkisini tanımak zorunda kalmıştır. Sendika 1980 askeri darbesiyle kapatılana kadar Kavel fabrikasında gerçekleştirdiği mücadeleler ile işçiler adına önemli kazanımlar elde etmiştir.¹⁴¹

Bu dönemin en önemli işçi hareketlerinden biri ise hiç şüphesiz 15-16 Haziran Olayları olarak adlandırılan işçi hareketidir. Türkiye Maden-İş, Basın-İş, Lastik-İş, Gıda-İş ve Türk Maden-İş sendikaları 1967 yılında, işçi sınıfının çıkarlarını korumanın ve geliştirmenin ancak güçlü ve birleşik bir mücadeleyle mümkün olduğu amacıyla Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdu. 1969 yılında Türk-İş üyesi işçilerin DİSK'e geçişinin önünü kesmek amacıyla mecliste grev hakkını kısıtlayan yasa tasarısı üzerinde çalışılmaya başlandı. Buna karşılık DİSK tasarının niteliğine ilişkin bilgi veren ve üyelerinin uyanık olmalarını sağlamalarını isteyen bir genelgeyi üye sendikalara gönderdi. DİSK'in bu süreçte fabrikalarda sınıfsal mücadeleyi sürdürmesi ve grev aracına başvurması diğer işçileri de etkiliyor, bu nedenle Türk-İş tabandan gelen baskı karşısında grev kararı almak durumunda

¹⁴¹ Zafer Aydın, **"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963**, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2010.

kalıyordu. Grevlerin önemli bir bölümünde Türk-İş'in örgütlü olduğu kamu işçilerinin greve gitme ihtimali ise AP hükümetini tedirgin etmekteydi. Türk-İş'e DİSK karşısında gücünü artırması için bir taraftan iç ve dış kaynaklar tarafından parasal destek sağlanırken diğer taraftan sendikacılar eğitim amacıyla ABD'ye gönderiliyordu. AP milletvekilleri tarafından hazırlanan ve Türk-İş'in önerilerini içeren 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'na ilişkin değişiklikleri içeren tasarının 1970 Mayıs'ında meclisten geçirilmesi beklenmekteydi. Hazırlanan bu tasarı ile AP ve Türk-İş DİSK'i tasfiye etme amacı gütmekteydi. CHP'li milletvekillerinin bir kısmı bu tasarıyı desteklerken, sendika kökenli bazı CHP'li milletvekilleri ve Türkiye İşçi Partisi milletvekilleri bu tasarıya karşı çıkmaktaydı. Türk-İş Genel Kurulu'nda konuşma yapan AP hükümetinin Çalışma Bakanı Turgut Toker ise "DİSK varken genel grev hakkını tanımalarının mümkün olmayacağını" dile getiriyordu. Toker'in beyanları üzerine DİSK yönetimi tarafından tasarıya karşı bir dizi eylem kararı alındı. DİSK Uyarı Heyeti'nin tasarının çekilmesine yönelik Ankara'da yaptığı çalışmalar işe yaramadı ve tasarı 11 Haziran günü az sayıda milletvekilinin toplandığı meclisten geçti. 15 Haziran 1970 tarihinde İstanbul'daki fabrikalarda DİSK ve Türk-İş üyesi işçiler kanun değişikliğine karşı yürüyüşe geçti. Adapazarı ve İzmit'teki fabrikalarda çalışan işçiler de İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiler. İzmit'ten gelen işçiler Kartal ve Pendik bölgesine ulaştığında işçilerle emniyet güçleri arasında çatışmalar başladı ve ölüm olayları yaşandı. Yürüyüş sırasında Başbakan Demirel'in kardeşinin ortağı olduğu Maltepe'deki Haymak Fabrikası işçiler tarafından işgal edildi. Bunun üzerine fabrika bölgedeki askeri birlikler tarafından kuşatıldı. Tuzla-Çayırova'dan çıkan işçiler Gebze'ye doğru hareket ederek Ankara Asfaltı'nı trafiğe kapadı. Bakırköy'deki işçiler ise Londra Asfaltı'nı trafiğe kaparken, Eyüp'ten Topkapı'ya yürüyen işçiler polis karakolu önünde protesto gösterisi yaparak yürüyüş sırasında gözaltına alınan işçilerin serbest bırakılmasını sağladı. 16 Haziran sabahı İstanbul'un Avrupa ve Anadolu Yakası'ndaki birçok ilçede işçi eylemleri tekrar başladı. İşçiler yürüyüşleri sırasında farklı noktalardaki polis barikatlarını çatışmalarla aştı. Kartal, Maltepe, Çayırova'dan gelen işçiler Bağdat Caddesi üzerinden Kadıköy'e polis barikatlarını aşarak devam etti. Kadıköy'de işçiler ile güvenlik güçleri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Bu çatışmalarda Kadıköy Kaymakamlık binası, AP ilçe merkezi binası ve birçok sivil araç tahrip edildi. Kadıköy'deki çatışmalarda ölenler oldu. Ankara'da da işçiler ve

öğrenciler tarafından yürüyüşler düzenlendi. DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler radyo üzerinden yaptığı çağrıda, işçileri tahriklere kapılmamaları ve mücadeleyi anayasaya bağlı kalarak sürdürmeleri konusunda uyardı. 16 Haziran'daki işçi eylemlerine DİSK ve Türk-İş üyelerinin de içinde olduğu yaklaşık 150 bin işçi katıldı. Olaylar üzerine İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilirken, Sıkıyönetim Komutanlığı 21 DİSK yöneticisini ve 162 işçiyi gözaltına aldı. Devam eden günlerde birçok fabrikada çalışan işçiler iş bırakma eylemleriyle direnişi sürdürdü. Bazı sanayi bölgeleri ise askeri birlikler tarafından denetim altına alındı. Olaylar nedeniyle yaklaşık 4000 işçi işten çıkarıldı. 15-16 Haziran Olayları sonucunda CHP ve Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi, Sendikalar Kanunu'nda işçi direnişine neden olan maddeleri iptal etmiştir. İşçilerin güçlü direnişi karşısında önlem almak isteyen devlet, İstanbul ve Kocaeli'de 3 ay süreyle sıkıyönetim uygulamıştır.¹⁴²

1960'ların ikinci yarısında yükselen sosyalist hareketin Türkiye'de etki gücünü artırması ve 1968'de gerçekleşen toplumsal hareketler neticesinde dünya çapında dinamik bir hale gelmesi 15-16 Haziran'da gerçekleşen işçi hareketlerinin örgütlenmesini ve işçilerin eylemlere katılımını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra, AP hükümetinin ekonomideki kötü gidişata yönelik çözüm sunamaması ve işçilerin ücretlerindeki gerilemeyle yaşam şartlarının ağırlaşması işçi hareketini etkileyen bir diğer unsur olmuştur. DİSK'in kapatılması gündeme geldiğinde ise işçiler, ekonomik bunalımın üzerlerinde yaratacağı yük karşısında savunmasız kalacakları düşüncesiyle hareket etmişlerdir. 15-16 Haziran işçi hareketinin örgütlenmesinde önemli bir rol, işçi mahallelerinin ve bu mahallelerde yer alan işçi kahvehanelerindir. Gecekondu semtlerinde yaşayan işçilerin sosyalleşme mekânları olan kahvehaneler, bir taraftan işçilerin birbirleriyle iletişimini sağlama işlevi görürken, diğer taraftan sendikalar için örgütlenme merkezi işlevini görmektedir. Böylece, bu mekânlarda yapılan örgütlenme çalışmalarıyla farklı sendikalardan olan veya sendikasız işçiler 15-16 Haziran'daki harekete birlikte dâhil olabilmıştır.¹⁴³

Sonuç olarak Saraçhane Mitingi'nin, Kavel Grevi'nin ve 15-16 Haziran Olayları'nın dönem boyunca gerçekleşen işçi hareketleri açısından önemli deneyimler

¹⁴² Kemal Sülker, **Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün**, İstanbul, Ağaoğlu Yayınevi, 1980; Aydın ve Taşkın, s. 192–193; Atilla Özsever, "15-16 Haziran Olayları", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 452–454.

¹⁴³ Zafer Aydın, **İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020, s. 875–879.

olduğu görülmektedir. İşçi hareketleri, bir taraftan yasama sürecine etkide bulunarak işçi sınıfının geneli için önemli kazanımlar elde ederken, diğer taraftan sonraki işçi hareketleri için çeşitli mücadele deneyimleri sunmuştur. Araştırmanın konusu itibariyle daha önemlisi, işçi hareketlerinin yalnızca hegemonik fabrika rejimi koşullarında ortaya çıkmadığı, aynı zamanda fabrika rejiminin hegemonik karakterine etki eden unsurlardan biri olduğudur. Sermayenin emek sürecindeki tam kontrolüne ve emek sürecine yönelik devlet müdahalelerine karşı, işçilerin direnişleri ve mücadeleye ilişkin deneyimleri fabrika rejiminin karakterine etki etmektedir.

B. İthal İkameci Birikim Modelinin Krizi

1970’li yıllar genel olarak ekonomik kriz, politik istikrarsızlık ve askeri vesayet rejiminin güçlendirilmesini temsil etmektedir. Bunlarla beraber söz konusu dönem toplumsal kutuplaşmanın ve işçi hareketinin en yoğun dönemidir. Dolayısıyla, bu dönemin fabrika rejiminin karakterini bütün bu unsurlar ama özellikle işçi sınıfının mücadele pratikleri belirlemiştir. Bu bölümde, öncelikle 1971 muhtırası sonrasında dönüşen politik rejim, küresel ekonomik krizin Türkiye ekonomisine etkileri ve bu ortamın sınıf mücadelesine etkisi; ardından bu unsurların fabrika rejimine etkileri incelenecektir.

1. Çoklu Kriz Yılları: Ekonomik Bunalım, Politik İstikrarsızlık ve Toplumsal Kutuplaşma

1971 başında Süleyman Demirel’in başbakanlığını yaptığı AP hükümeti, partideki kopuşlar yüzünden felce uğramış ve 1968 sonrasında başlayan toplumsal hareketlerin artan şiddetinin önüne geçemeyecek durumdaydı. Ayrıca hükümet, toplumsal ve mali reformlar ile ilgili kanunları meclisten geçirebileceğini düşünmüyordu. 12 Mart 1971 tarihinde Genekurmay Başkanı tarafından Başbakan’a verilen bir muhtıra ile anarşiyi sona erdirebilecek ve reformları Atatürkçü anlayışla uygulayacak güçlü bir hükümetin kurulması istendi. Bunun üzerine Demirel hükümeti istifa etti. Ardından CHP içindeki sağ kanat politikacılardan biri olan Nihat Erim, silahlı kuvvetlerden hükümet kurma görevini alarak büyük ölçüde teknokratlardan

oluşan bir kabine kurdu. Silahlı kuvvetlerin onayıyla kurulan ‘ara rejim’ hükümeti kamu düzenini sağlayacağını ve uzun süredir geciken sosyoekonomik reformları uygulamaya geçireceğini duyurarak göreve başladı.¹⁴⁴ 12 Mart Muhtırası bildiri metninde askeri müdahalelere meşru zemin hazırlayan Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu’nun 35. maddesi dayanak yapıldığı görülmektedir. Bu madde ile askeri kuvvetlere Türkiye Cumhuriyeti’ni ‘koruma ve kollama’ görevi verilmiştir. Bu maddeye daha sonra gerçekleşen askeri müdahalelerde de başvurulmaktadır. Bunun yanı sıra 12 Mart askeri müdahalesi, 27 Mayıs darbesinin ve 9 Mart 1971’de gerçekleşmesi planlanırken engellenen darbe girişiminin aksine emir komuta zinciri içinde yapılmıştır. 1971 sonrasında silahlı kuvvetler içinde oluşturulan denetim ve istihbarat kurumları ile emir komuta dışında gerçekleşebilecek darbe girişimlerine karşı önlem alındı. Askeri müdahale ve vesayet rejiminin kuruluşu ise sağ ve sol politik çevrelerden ciddi bir muhalefet görmedi.¹⁴⁵

OECD bünyesinde kurulan Türkiye Konsorsiyumu ile kronik dış açıklara dayalı gelişme sürecini denetim altında tutan uluslararası finans çevreleri, 1968 yılından itibaren IMF aracılığıyla Türkiye ekonomisi üzerinde devalüasyon ve dış ticaret rejiminin liberalleşmesi yönünde etkide bulunmaya başladı. 1970 yılında, dış uyarılar neticesinde alınan ve Türkiye tarihinin üçüncü büyük devalüasyonu olan ‘10 Ağustos Kararları’, 12 Mart Muhtırası ile kurulan yarı-askeri rejimin ücretleri dondurması ve işçilerin grev, toplu sözleşme gibi kolektif hak ve özgürlüklerini askıya alması neticesinde uygulamaya konuldu. 1970-1974 yılları arasında işçi dövizlerinde yaşanan ani sıçrama ve dış kredilerin artırılması nedeniyle dış tıkanıklıkların azaldığı bir dönem yaşanmıştır. Ancak ekonomideki rahatlama dönemi 1973’de gerçekleşen petrol fiyatlarındaki hızlı yükselmenin etkisiyle sona erdi.¹⁴⁶ 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Harekâtı’nın ve harekât sonrasında ABD’nin silah ambargosu uygulamasının neticesinde döviz harcamaları arttı. Diğer taraftan, Avrupa’daki iktisadi durgunluk nedeniyle yabancı işçilere kapıların kapatılması, işçi döviz girişlerinin azalmasıyla sonuçlandı. Ekonomideki sıkıntılar karşısında koalisyon hükümetleri, uzun vadeli çözümler yerine günü kurtaracak önlemlere başvuruyordu. Ekonomideki şoklar

¹⁴⁴ Zürcher, **a.g.e.**, s. 373–374.

¹⁴⁵ Aydın ve Taşkın, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁴⁶ Boratav, **a.g.e.**, s. 130–131.

karşısında hükümetin kamu harcamalarını azaltmaması nedeniyle para arzının artışı talep baskısını, özellikle de ithalatı artırdı.¹⁴⁷

İthalat üzerindeki kısıtlamalar ve yüksek gümrük vergileri ile sağlanan korumacılık, bir taraftan sanayinin gelişmesine katkıda bulunurken diğer taraftan yerli işletmelerin verimlilik ve üretim kalitesi bakımından uluslararası şirketlerle rekabet edememesine neden olmaktaydı. Buna rağmen, sınai ürünlerin toplam ihracat içerisindeki oranı yüzde 10'lardan 30'lara yükseldi. 1960'lar boyunca petrol fiyatlarının görece düşük düzeylerde seyretmesi ülkenin ithal enerjiye bağımlı olmasına ve bu bağımlılık ise 1970'lerde petrol fiyatlarının artması karşısında ekonominin kırılgan hale gelmesine neden oldu. 1974'te dünya petrol fiyatlarının arttığı dönemde Türkiye dış borçlanma yöntemiyle birikim modelini sürdürmeye çalışarak ekonomide büyüme kaydetti. Ancak 1977 yılından itibaren ekonomi dış açıkların finanse edilememesi, döviz girişlerinin azalması ve petrol fiyatlarındaki yükseliş neticesinde derin bir krize girdi. İthal girdilerin ve teknolojilerin sağlanamaması, üretimde sıkıntıların ortaya çıkmasına ve karlılığın düşmesine yol açtı. İşçi hareketlerinin örgütlü ve güçlü olduğu ve sosyalist hareketin yükselişte olduğu bu yıllarda, işçi hareketinin pazarlık gücü ve toplam gelirden aldığı pay artarken kârlılığın düşmesi, çatışmanın daha da şiddetlenmesine yol açtı. IMF ve Dünya Bankası, dünyada değişmekte olan konjonktüre bağlı olarak neoliberal ekonomik modele geçişi dayatmaya başlamıştı. Hükümetin hızlı bir şekilde IMF'nin şartlarını uygulayamaması, kredilerin askıya alınmasına ve krizin derinleşmesine neden oldu. İşçilerin ve köylülerin geçmiş yıllarda yükselen gelirleri, artan enflasyon karşısında geiremeye başladı.¹⁴⁸

2. Kriz Yıllarında Fabrika Rejimi

12 Mart Muhtırası ile kurulan ara rejimin temel uygulamaları, işçi hareketlerinin toplumsal ve politik gücünü baskı altına alma ve özellikle 1961 anayasasında yapılan değişikliklerle devleti otoriterleştirme ve ithal ikameci birikim modelini bürokratik-

¹⁴⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 243; Yenal, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁴⁸ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 74–75.

otoriter bir biçimde yönetme amacını taşımaktadır.¹⁴⁹ Dolayısıyla, silahlı kuvvetler gözetimindeki ara rejim dönemi boyunca, 1961 Anayasası üzerinde işçi ve öğrenci hareketlerinin ve sosyalist hareketlerin önünü kesmek amacıyla önemli değişiklikler yapılmıştır. 1971-1973 yılları arasındaki anayasa değişiklikleri, “devlet iktidarının kuruluş ve işleyişi” ile “temel hak ve özgürlükler rejimi” olmak üzere iki alandadır. Bu değişikliklerden biri, küçük siyasal partilerin Anayasa Mahkemesine başvurabilme imkânının ortadan kaldırılması ve bu partilerin hazineden yardım almalarının engellenmesidir. Söz konusu değişiklik, Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi toplumsal hareketlerin politik hedeflerini meclise yansıtan ancak az sayıda milletvekiline sahip olan partileri baskılamaya veya ortadan kaldırmaya yönelik yapılmıştır. Temel hak ve özgürlükler alanında yapılan değişiklikler, devlet otoritesinin birey ve toplum aleyhine büyümesi şeklinde sonuç vermiştir. Temel hak ve özgürlüklere konulan sınırlamalar “devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü” gibi ifadelerle gerekçelendirilmiştir. Yapılan anayasa değişiklikleriyle daha önce sınırlanabilmesi öngörülmeleyen özgürlüklerin sınırlanması mümkün kılınmış, kişi güvenliği kısıtlanırken kişilerin ödev ve yükümlülükleri genişletilmiş ve sıkıyönetimin ilanına ilişkin koşullar yumuşatılarak olağanüstü rejimlere geçiş daha kolay hale getirilmiştir. Bunların yanı sıra, memurların sendika kurmaları ve üniversite öğretim üyelerinin politik partilere üye olmaları imkânsız hale getirilmiştir.¹⁵⁰

1963 yılından başlayarak işçi hareketleriyle desteklenen toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, 12 Mart Muhtırası’nı takip eden iki yıl haricinde her yıl artmış; reel ücretler 1963’ten 1976’ya kadar yüzde 120 yükselmiştir. Ancak 1963’ten 1972’ye kadar sanayi üretimindeki katma değerden ücretlilerin aldığı pay yüzde 31’den yüzde 25’in altına gerilerken, 1973’ten itibaren yükselen işçi hareketleri nedeniyle 1976 yılına kadar 1963’teki duruma yeniden ulaşmıştır. 1980 yılına doğru işçi hareketleri geleneksel ekonomik dengeleri alt üst etmeye başlamış ve popülist modelin ödün sınırlarını aşan kazanımlar elde etmiştir.¹⁵¹ 1976 sonrasındaki üç yıl boyunca sınıflar arasındaki bölüşüm mücadelesi, politik ve toplumsal dengeleri temelinden sarsacak biçimde gerginleşmiştir. 1976-1979 yılları arasında işgücünün

¹⁴⁹ İsmet Akça, "Türkiye’de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", içinde **Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları**, ed. Bülent Bilmez, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 58.

¹⁵⁰ Tanör, **a.g.e.**, s. 44-48.

¹⁵¹ Boratav, **a.g.e.**, s. 140-141.

reel geliri yüzde 45 oranında artarken, 1980 yılında yüzde 23'e gerilemiştir. 1970'li yılların ikinci yarısındaki yüksek enflasyona rağmen artan reel gelir, işçi hareketinin etkili mücadelesinin bir sonucudur. Dolayısıyla belirtilen dönemde sanayi sektöründeki ücret ve kâr ilişkisi, sanayi burjuvazisinin aleyhinde seyretmiştir. Sanayide hammadde ve enerji ihtiyacının yeterince karşılanamaması nedeniyle sanayi kapasitesinin kullanım düzeyi gerilemiş, ancak buna rağmen çeşitli politik, ekonomik ve kurumsal gerekçelerle istihdam oranı aynı düzeyde düşürülememiştir. Sendikalar bu koşullarda girdikleri toplu sözleşme süreçlerinde reel ücret artış oranlarını düşürmeyi reddetmiş ve toplu sözleşme görüşmelerini kazanımla sonuçlandırmıştır. Ücretlerdeki artış temel olarak kamu sektöründen kaynaklanmış olsa da özel sektörde çalışan işgücünü de etkilemiştir. İşçi hareketlerinin giderek militanlaşması nedeniyle özel sektöre ait işyerleri düzeyinde yönetim ve kontrol sorunları meydana gelmiştir.¹⁵²

1969 yılında Türk-İş'in uzlaşmacı tutumuna karşı işçi sınıfının çıkarlarını savunmak amacıyla kurulan DİSK, Türk-İş'in giderek daha çok sağa kayması nedeniyle 100 bin üyeli Genel-İş sendikası gibi birçok bağlı sendikanın ve bağımsız sendikaların katılımı neticesinde 1978 yılına kadar yaklaşık 600 bin üye sayısına ulaşmıştı. DİSK ve Türk-İş'in dışında, Milliyetçi Cephe hükümetleri sırasında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Milli Selamet Partisi'ne (MSP) yakın sendikacılar partilerin aldığı bakanlıklara bağlı KİT'lerde Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (MİSK) ve Hak-İş'i kurarak 1980 yılına kadar her birinde yaklaşık 30-40 bin üyeye ulaştılar. 1980'e gelindiğinde toplam sendikalı işçi sayısı 1,5 milyona ulaşmıştı, ancak bu sayı toplam çalışan sayısının yalnızca %10'unu oluşturmaktaydı. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra ilan edilen sıkıyönetim ile birlikte grevler ve işçi gösterileri 1973 yılına kadar askıya alınmıştı. 1973-1980 yılları arasında ise gerçekleşen 1021 greve 264 binden fazla işçi katılırken, kaybolan işgünü sayısı yaklaşık 19 milyona ulaşmıştır. Bu dönem 1971 öncesine göre işçi hareketlerinin oldukça canlılık kazandığı bir dönemdir.¹⁵³

Bu dönemin en önemli işçi hareketlerinden biri ve Aziz Nesin'in hikâyeleştirerek üzerine kitap yazdığı 'Büyük Grev' olarak adlandırılan ve Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'na (MESS) karşı yapılan toplu grevlerdir. MESS ve DİSK'e bağlı Maden-İş sendikası arasında 9 ay süren toplu sözleşme görüşmelerinin

¹⁵² Boratav, **a.g.e.**, s. 144-146.

¹⁵³ Kemal Sülker, **Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996, s. 240-241.

uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine 1977 Mayıs'ında Maden-İş sendikasının aldığı kararla binlerce işçi greve gitti. Bu uyuşmazlıkta ücret ve sosyal hak pazarlığının ötesinde politik ve sınıfsal karşıtlık önemli bir rol oynuyordu. 40 bin işçiyi kapsayan bu uyuşmazlık sonucunda 10 binden fazla işçi greve giderken, yaklaşık 4500 işçi ise lokavttan etkilendi. İşverenler, işçilerin toplu sözleşmelerde elde ettiği kazanımların ülkenin mevcut ekonomik koşullarında karşılanamaz olduğunu ve toplu sözleşmelerle sağlanan hakların belirli ilkeler çerçevesinde sınırlanması gerektiğini savunmaktaydı. 1976 yılında Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) tarafından açıklanan 'İşveren İlkeleri' taleplerinde "sağlıklı bir ekonomi için" işçi ücretlerinin artış hızının sınırlandırılması, sosyal hakların mevcut düzeyinde tutulması, kıdem tazminatının, yıllık izinlerin ve çalışma saatlerinin kanunların izin verdiği çerçevede dondurulması şeklinde özetlenmekteydi. 1976 yılında Mesan işyerinde gerçekleşen toplu sözleşme görüşmelerinde MESS bu ilkeleri öne sürerek, Maden-İş sendikasına tarihleri yakın olan sözleşmelerin gruplandırılarak birlikte bağitlanması talebini bildirdi. Ancak Maden-İş sendikası diğer işkollarından daha yüksek kazanımların elde edildiği maden işkolunda bu taleplerin işçi haklarında gerileme anlamına geleceğini ileri sürerek MESS'in taleplerine karşı çıktı. Bu uyuşmazlıklar üzerine Maden-İş grev, MESS ise lokavt kararları aldı. Grevlerin, tüm ülkedeki işçi-işveren ilişkilerini etkileyebilecek düzeye gelmesi beklenenden uzun süreceği ihtimalini gündeme getirmekteydi. Bu ihtimal karşısında Maden-İş sendikası çeşitli önlemler alarak dayanışma komiteleri oluşturdu ve işçilere yapılacak yardımların ödemelerini 45 günde bir olarak belirledi. Grevlerin getirdiği maddi yükü azaltmak amacıyla yardım kampanyası başlatıldı. Bu kampanyaya çalışmakta olan Maden-İş üyesi işçiler ve DİSK'e bağlı sendikalar aktif olarak katılım gösterdi. Grevler yabancı sendikalardan, Dünya Sendikalar Federasyonu'ndan, çeşitli meslek kuruluşları ve politik kuruluşlardan destek gördü. Maden-İş ve MESS arasındaki uyuşmazlık sürerken Bağımsız Otomobil-İş sendikası da toplu sözleşmelerde MESS ile yaşanan uyuşmazlık sonucu 1100 işçisiyle grev kararı aldı. Ereğli Demir-Çelik Fabrikası'nda süren grev 29 Temmuz'da hükümetin aldığı karar üzerine 1 ay süreyle ertelendi. Ağustos ayı boyunca başka fabrikalarda da yaşanan uyuşmazlıklar üzerine grev kararı alındı. 29 Ağustos'ta Ereğli Demir-Çelik'teki erteleme kararı 2 ay daha uzatıldı. Ekim ayına gelindiğinde MESS henüz greve gidilmemiş 12 işyerinde lokavt kararı alarak 4552 işçiyi topluca işten çıkardı. Bu durumda 43 işyerinde üretim dururken, 15 binden fazla

işçi grevdeydi. 10 Kasım'da 600 Auer işçisi Maden-İş'in yaptığı yardımı artırmaması üzerine işverenle protokol imzalayarak Maden-İş'ten istifa etti. Grev sürecinde İkinci Milliyetçi Cephe hükümetinin düşmesi ve Bülent Ecevit hükümetinin kurulması üzerine, Başbakan Bülent Ecevit ve Çalışma Bakanı Bahri Ersoy Ocak 1978'de devreye girerek anlaşmazlığın çözüme kavuşmasını sağladı. 3 Şubat 1978'de yapılan anlaşmada işçiler ücretlerine zam, en az birer maaş ikramiye, yakacak/izin/bayram ödemelerinde yüzde 200-300 düzeyinde zam, izin sürelerinde artış ve haftalık çalışma saatlerinin azaltılması gibi kazanımlar elde ettiler. Bu kazanımların yanı sıra kıdem tazminatlarında bir gelişme sağlanamadı ve DGM direnişçisi işçilerin işlerine geri dönmeleri MESS tarafından kabul edilmedi. 1978'de 8 fabrikada MESS ve Maden-İş arasında toplu sözleşme uyuşmazlığı nedeniyle 3 bin işçi daha greve gitti. Bu grev dalgası ise 31 Temmuz 1978'de tarafların anlaşması üzerine sona erdi. 1980 Mart'ında toplu sözleşmelerdeki uyuşmazlık üzerine önce Maden-İş, ardından Otomobil-İş sendikaları grev kararı aldı. Türk Metal sendikası ise MESS ile yaptığı toplu sözleşmelerde MESS'in "İşveren İlkeleri"nde öne sürdüğü şartları kabul ederek anlaşmaya vardı ve bu anlaşma büyük tartışmalara neden oldu. 22 Temmuz'da Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler evinden çıktığı sırada üç kişinin silahlı gerçekleştirdiği saldırı sonucunda öldürüldü. MESS grevi Maden-İş'in yetkili olduğu 74 işyerinde 30 bin işçi tarafından sürdürülmekteyken, 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında açıklanan 14 Eylül tarihli Milli Güvenlik Komitesi (MGK) bildirisiyle sonlandırıldı. Bazı işyerlerinde işçiler iş başı yapmayarak direnişi sürdürse de 16 Eylül'de grevler tamamen sona erdi.¹⁵⁴ MESS grevleri sırasında, DİSK'te yaşanan yönetim değişikliği sonrasında Maden-İş ile DİSK Yönetim Kurulu arasında ciddi görüş ayrılıkları baş gösterdi. Bu görüş ayrılıkları grevlere ilişkin farklı tezlerin ortaya atılmasına neden oldu. Maden-İş DİSK'te yönetim bunalımı yaşandığını ve tabanı temsil eden bir yönetimin seçilmesiyle sorunun çözüleceğini bildirdi. Ancak 1979'da Maden-İş ile birlikte Bank-Sen, Baysen ve Yeraltı Maden-İş sendikaları DİSK'ten geçici olarak ihraç edildi.¹⁵⁵

Sonuç olarak, 12 Mart Muhtırası ile işçi hareketlerinin ve sınıfsal taleplerin önünü kesmeye yönelik anayasal düzenlemeler fabrika rejiminin karakterini despotik

¹⁵⁴ İ. Hakkı Yükselen, "Büyük Grev, 1977", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 387-395.

¹⁵⁵ Can Şafak, "MESS Grevleri (1977-1980)", **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 13, 2007/2, s. 18-21.

yönde dönüştürmeye yetmemiştir. Sermaye örgütlerinin girişimlerine rağmen işçilerin, örgütlü güçlerini kullanarak elde ettikleri kazanımlarla hegemonik fabrika rejiminin sürdürülmesini sağladıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra, ithal ikameciliğin hâkim ekonomik model olmasının ve kısa süren koalisyon hükümetlerinin seçim kazanmak amacıyla popülist araçlara başvurmasının, işçilerin taleplerinin karşılanmasında etkili olduğunu söylemek gerekmektedir.

II. 1980 SONRASI DÖNEMDE NEOLİBERAL KAPİTALİZMİN TESİSİ

1980 sonrası dönem askeri ve sivil yönetimler esas alınarak incelenecektir. Araştırmanın ana konusu 1989-1995 yılları dönemi olduğu için bu kısımda 1988 yılına kadar olan gelişmeler ele alınacaktır.

A. 24 Ocak Kararları ve Askeri Rejim Dönemi

1977 sonrasında artan ekonomik bunalım sonucunda ortaya çıkan temel tüketim malları üzerinde sınırlı etkileri olan fiyat kontrolleri, kuyruklar ve karaborsa gibi birbirleriyle ilişkili olgular nedeniyle halkın büyük kesimi zor durumdaydı. Bu halk kesimleri içindeki örgütlü işçi sınıfı, hızla artan enflasyon karşısında reel gelir düzeylerini korumak için sendikal mücadeleyi sürdürüyordu. Köylü nüfus ise 1977 seçimlerinde elde ettikleri tarımsal destekleme fiyatlarının enflasyon karşısında erimesi nedeniyle savunmasız kalmıştı. Enflasyondaki artış hızı karşısında üretimdeki büyümenin durması kredi, döviz tahsisleri ve vergi teşvikleri gibi mekanizmaların önemini yitirmesine neden olurken, karaborsa gibi yöntemlerle yeni bir sermayedar grubu ortaya çıkıyordu. Sanayi burjuvazisinin ise artı-değer oranını yükseltme ihtiyacının önünde işçi hareketlerinin gücünü kırmaktan başka seçenek yoktu. Büyük sermaye çevreleri, 1977-1980 yıllarında artan işgünü kaybının da etkisiyle, 1979 yılından itibaren açık bir şekilde sermaye için güven ortamının yaratılması çağrılarında bulunmaya başlamıştı.¹⁵⁶ Sermaye sınıfı tarafından bu çağrılarının yapılmasının önemli

¹⁵⁶ Boratav, **a.g.e.**, s. 147–148.

bir nedeni ise 1979 ve 1980 yıllarının toplu sözleşme yılları olmasıydı. 300 bin DİSK ve 500 bin Türk-İş üyesi işçiyi ilgilendiren toplu sözleşmelerde uzlaşmak, artan ekonomik sıkıntılar nedeniyle zorlaşmıştı. Bu nedenle, sermaye açısından işgünü kaybına neden olan işçi direnişleri, toplu sözleşme yıllarında daha sık yaşanmıştır. 1979 yılında 190 grev gerçekleşirken, 40 bin işçi greve katılmıştır. İşveren çevrelerini rahatsız eden bir diğer etken ise kıdem tazminatlarıydı. Buna göre kıdem tazminatlarının toplu sözleşmeler aracılığıyla sürekli artırılması hem kamu hem de özel sektör açısından büyük bir yük oluşturmaktaydı.¹⁵⁷

1970’li yılların sonlarına doğru kapitalist dünyanın önemli bir kısmı, Reagan ve Thatcher’ın öncüsü olduğu, piyasa serbestliğini ve dışa açık ekonomiyi temel alan neoliberal politikalara geçiş sürecini hızlandırdı. Türkiye’de ise bu geçiş süreci Bülent Ecevit hükümetinin ekonomik krizle baş edememesi sonucunda istifa etmesi ve yerine gelen Demirel hükümeti tarafından başbakanlık müsteşarlığına getirilen Turgut Özal’a, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların taleplerine uygun bir istikrar programı hazırlatmasıyla başladı. Demirel hükümeti, yerli sanayi burjuvazisinin ve uluslararası kuruluşların güvenine sahip olan Özal’ın hazırladığı ve tarihe ‘24 Ocak Kararları’ olarak geçen ekonomik programda ithal ikameci birikim modelinin sonunu ve ihracata dayalı birikim modeline geçişi ilan ediyordu. 24 Ocak Kararları’nda iç ve dış piyasaların serbestleştirilmesi, istikrarı sağlamak amacıyla devalüasyona gidilmesi, fiyat kontrollerinin kaldırılması ve KİT ürünlerinde fiyat artışlarına gidilmesi gibi kararlar sunulmaktaydı. Bu kararlar etrafında uygulanması öngörülen neoliberal ekonomik programın politik istikrarsızlığın sürdüğü ve işçi hareketlerinin ve sosyalist hareketin güçlü olduğu bir ortamda uygulanamazdı. Orgeneral Kenan Evren’in 1979 yılının Aralık ayında kuvvet komutanları ve 1. Ordu Komutanı ile yaptığı toplantı sonrası Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’e gönderdiği “uyarı mektubu”nda “ülkedeki terör ve kargaşa ortamı”ndan duyulan rahatsızlık dile getiriliyordu. Cumhurbaşkanı’nın mektubu hükümete iletmesi üzerine Demirel hükümeti, artan askeri vesayet ve darbe sinyalinin etkisiyle, Özal’ın 24 Ocak Kararları ile ilgili ordu yönetimine verdiği iki brifing aracılığıyla ordudan bir tür onay arayışına girişti. 24 Ocak Kararları’na yönelik mecliste artan muhalefet ve koalisyon hükümetindeki ayrışmalar üzerine Demirel erken seçim kararı almaya çalışsa da

¹⁵⁷ Mustafa Sönmez, **Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları**, İstanbul, Belge Yayınları, 1984, s. 28.

muhalefeti ikna edemedi. Ümit Kaftancıoğlu, Gün Sazak ve Kemal Türkler gibi isimlerin suikast sonucu öldürülmesi, TARİŞ İşçi Direnişi ve Çorum Olayları üzerine Genelkurmay İkinci Başkanı Haydar Saltık'ın Evren'e sunduğu raporda tek çözüm yolunun “ordunun yönetime el koyması” olduğu bildirilmekteydi. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in hazırlattığı ‘Bayrak Harekât Planı’ ile 11 Temmuz 1980 tarihi, darbenin gerçekleştirileceği gün olarak belirlendi. Ancak Demirel hükümetinin 2 Temmuz'da güvenoyu alması üzerine darbe ileri bir tarihe ertelendi. Cumhurbaşkanı seçimlerinde 6 ay süren tıkanma, askeri darbe hazırlıklarının yeniden başlatılmasına ve darbe için meşru gerekçe olarak kullanılmasına neden oldu. MSP'nin 6 Eylül 1980 tarihinde Konya'da ve 100 bin kişinin katılımıyla gerçekleştirdiği Kudüs Mitingi de laiklik ve devlet karşıtı sloganlar nedeniyle darbeye gerekçe yapıldı. 12 Eylül 1980 günü sabaha karşı başlayan askeri müdahalenin meşruiyeti, 12 Mart Muhtırası'ndaki gibi Ordu İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesine dayandırılmıştır. 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri darbe, politik rejimi baştan aşağı dönüştürerek ve toplumsal alanı otoriter yöntemlerle kontrol altına alarak neoliberal ekonomik programın hayata geçirilmesi için gereken ortamı sağlamış oldu. Neoliberal modele geçişin en önemli unsurları ithal ikameci politikalarındaki sıkıntılar, büyüyen yerli sermayenin daha fazla serbestlik talepleri ve uluslararası finans çevrelerinin baskılarıydı. Programın ana amaçlarından birisi satın alma gücünün düşürülmesi ve ihracat teşvikleri aracılığıyla ihracatın artırılmasıydı. 1980 sonrasında bir taraftan daraltıcı maliye ve para politikaları yoluyla reel ücretler düşürülerek iç talep kısılrken, diğer taraftan teşvik ve sübvansiyonlar aracılığıyla ihracata öncelik verilmesi sağlandı.¹⁵⁸

İhracata dayalı modeli desteklemek için hem tarım sektöründeki fiyatların ve gelirlerin hem de sanayi sektöründeki ücretlerin düşürülmesi gerekmektedir. Sanayi sektöründe sermaye birikimi amacıyla yerli tarımsal girdilerin ihracata yönlendirilmesi, tarımsal üretimin iç pazarda önemini kaybetmesine neden olmaktadır. Böylece sanayi sektörü için ucuz girdi kaynağı elde edilmektedir. Bunun yanı sıra, ithal ikameci modelde ücret artışı iç pazarın büyümesine katkıda bulunurken ihracata dayalı birikim modelinde bir maliyet unsuru haline gelmektedir. Özetle, ihracata dayalı birikim modeline geçiş ile birlikte kaynaklar büyük sanayi sermayesine transfer

¹⁵⁸ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 75–77; Aydın ve Taşkın, **a.g.e.**, s. 311–313, s. 317–319.

edilmekte ve iç tüketim düzeyi düşürülmektedir. Dolayısıyla, birikim modelindeki dönüşüm nedeniyle ülke içindeki ve dışındaki sınıfsal ilişkiler de dönüşmektedir. Bu dönüşüm, bir taraftan burjuva fraksiyonları arasında çatışmalara neden olurken diğer taraftan burjuva ve işçi sınıfı arasındaki çatışmanın şiddetlenmesini beraberinde getirmektedir. Askeri darbe ile işçi sınıfı yapılarının dağıtılması birikim modelindeki bu dönüşümün bir koşulu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁹

Askeri rejimin neoliberal programı uygulamaya koymak amacıyla yaptığı yasal ve kurumsal düzenlemelerin ilk hedefi, toplumsal çatışmayı sona erdirmek ve toplumsal muhalefeti sıkı biçimde denetim altına almaktır. Bu amaca yönelik yürürlüğe konulan yeni anayasa demokratik hakları önemli ölçüde kısıtlıyordu. Bunun yanı sıra, 1980 öncesinin politik partileri kapatılırken, politik aktörlere politika yapma yasağı getirildi. Bu yasak ancak 1987 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda kaldırıldı.¹⁶⁰ 12 Eylül darbesi sonrasında yayınlanan MGK bildirisiyle grev ve lokavta izin veren yasal düzenlemeler askıya alındı. Türk-İş dışındaki sendikalar kapatıldı. Genel başkanı darbe hükümetinde bakan yapılan Türk-İş ise yalnızca toplu sözleşme bağtlama hakkından yoksun bırakıldı. Bunun yanı sıra, toplu sözleşme düzeni yeniden kurulacağı için ek ücret ve yan ödemelere yüzde 70 zam yapılırken, memur ve kamu işçilerini kapsayan işçi çıkarma yasağı uygulandı. İş uyuşmazlıklarını çözmek ve “çalışma barışı”nı sağlamak amacıyla Yüksek Hakem Kurulu (YHK) oluşturuldu.¹⁶¹ Diğer bir taraftan, askeri rejim işçileri iyi (vatansever, çalışkan ve kendisini sınıfsal kimliği ile tanımlamayan) ve kötü (ideolojik ve sınıfsal mücadeleyi savunan) olarak ayıran bir söyleme başvurmuştur.¹⁶²

Askeri rejimin oluşturduğu ve 1961 Anayasası’na bir tepki olarak getirildiği ifade edilen 1982 Anayasası’nda, işçi haklarına ilişkin hükümler 51, 52, 53 ve 54. maddelerde düzenlenmiştir. Anayasa Komisyonu’nda TİSK Genel Sekreteri Rafet İbrahimoğlu’nun da görev almış olması, çalışma yaşamına ilişkin kanunlarda işverenlerin taleplerinin karşılandığının bir göstergesidir. Bu maddelerde özetle;

¹⁵⁹ Haldun Gülalp, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz, İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 40.

¹⁶⁰ Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset Din ve İş Dünyası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 85.

¹⁶¹ M. Görkem Doğan, "1980 Sonrası Sendikal Hareket: Türkiye’de Sendikacılığın Kuğu Şarkısı", içinde **Tanzimattan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 387-388.

¹⁶² İsmet Akça, "1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri", içinde **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol**, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 32.

işçilere birden fazla sendikaya üye olma yasağı, sendika ve üst kuruluşlarda yönetici olmak için kesintisiz 10 yıl işçi olarak çalışma şartı, sendikalara politik faaliyet yasağı, sendikalara idari ve mali denetim, “niyet, kasıt, kusur” gibi davranışlara dayanarak sendika kapatma hükümleri getirilmiştir. Bunların yanı sıra dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, iş yavaşlatma, verim düşürme ve benzeri diğer direniş biçimleri yasaklanmıştır. Grev yalnızca toplu iş sözleşmelerinde uyuşmazlık çıkması durumunda yapılabilecektir. Ayrıca, anayasa tarihinde ilk kez lokavt bir hak olarak kabul edilmiş ve anayasa maddesi olarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla, 1982 Anayasası’nın çalışma yaşamına ilişkin hükümleri işçi haklarının kullanılamazlığının yasalaştırılmasından ibarettir.¹⁶³ İşçi aleyhtarı bu düzenlemeler, 1980’li yıllarda sınıf dengelerinin sermaye lehine dönmesini ve bu nedenle sermayenin yüksek kâr elde etmesini sağlamıştır. Türkiye burjuvazisinin 1980’li yıllardaki stratejisi ise işçi aleyhtarı bu dönüşümü sağlayarak Türkiye ekonomisini yabancı sermaye için ucuz işgücüyle daha cazip hale getirmektir. Reel ücretlerin gerilemesi ve yerli paranın dış değerindeki reel aşınmaya rağmen sanayi sektöründeki emek verimliliğinin durağan seyretmesi nedeniyle bu strateji uzun dönemde başarı gösterememiştir.¹⁶⁴

B. Askeri Rejim Sonrası Yeniden Yapılanma Dönemi

Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in 1982 Anayasası’nın kabul edilmesi, ‘Siyasi Partiler ve Seçim Kanunları’nın tamamlanması sonrasında kurulan partiler arasında “Milli Güvenlik Komitesi’nin icraatlarını sürdüreceğine güvendiği” Milliyetçi Demokrasi Partisi’ni desteklemesine rağmen 24 Ocak Kararları’nın mimarı Turgut Özal’ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) seçimi kazanarak iktidara geldi. Evren’in beklentisi öyle olmasa da Özal, “sessiz muhafazakâr kitle” veya “orta direk” olarak kurgulanan toplumsal kesimlerin nazarında askeri rejimin başlattığı yeniden yapılanmanın meşrulaşmasını sağlayacaktı. Dolayısıyla, yeniden yapılanma sürecinin yürütülmesi için askeri bürokrasiyle uzlaşırken, aynı zamanda toplumun belirli kesimleri arasında destek buldu.¹⁶⁵

¹⁶³ Yüksel Işık, **Osmanlı’dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994)**, Ankara, Öteki Yayınevi, 1995, s. 266–269.

¹⁶⁴ Korkut Boratav, **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 48–51.

¹⁶⁵ Aydın ve Taşkın, **a.g.e.**, s. 347–349.

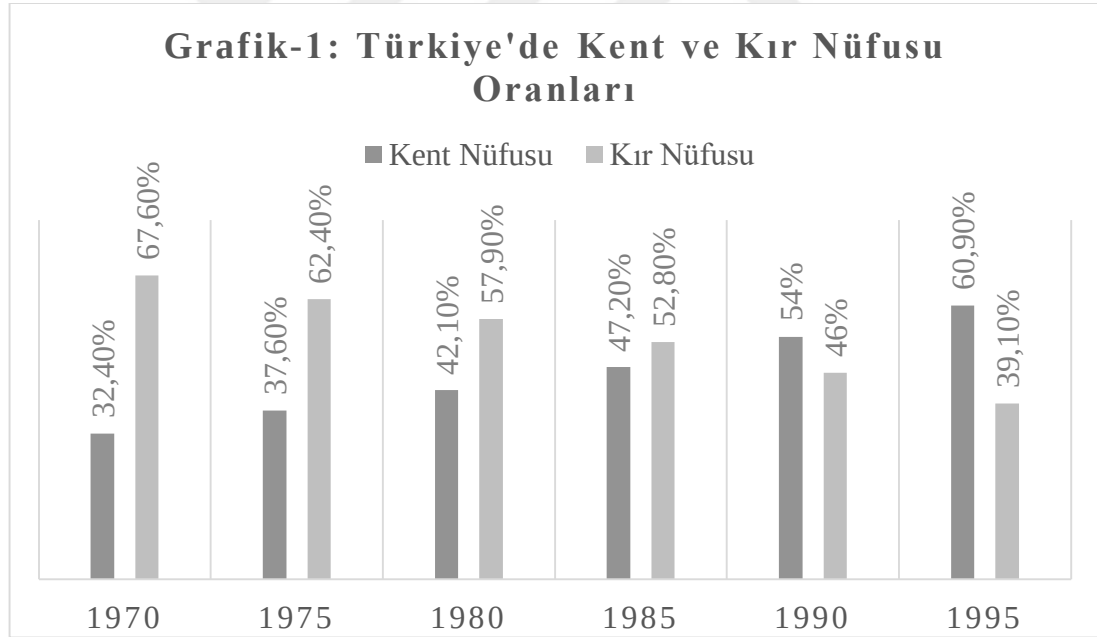
Neoliberal modelin tesisini ve toplumsal alanın dönüşümünü sağlayacak bu yeniden yapılanmanın en önemli araçlarından biri ‘Türk-İslam Sentezi’ olarak adlandırılan sistemdir. 1980 öncesinde solcu entelektüellerin toplumsal, siyasal ve kültürel alandaki etkisini kırma amacını taşıyan Aydınlar Ocağı çevresinde, İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilen Türk-İslam Sentezi fikri Türk kültürünün binlerce yıllık Türk ve İslam unsurlarının üzerine kurulu olduğu savunmaktaydı. 1980 öncesinde daha çok MSP ve MHP tarafından destek bulan bu fikir, aynı zamanda komünizmi “Türkiye için en büyük tehdit” olarak gören ordu mensupları tarafından desteklenmekteydi. 12 Eylül sonrasında askeri rejimin okullarda temel öğretim programının parçası haline getirdiği Sünni İslam içerikli din ve ahlak kültürü dersi, yurtseverlik ve anne, baba, devlet ve ordu sevgisini dini bir görev gibi sunmaktaydı. 1983 yılında iktidara gelen Özal ve ANAP hükümeti de Türk-İslam Sentezi’ni rehber edindi.¹⁶⁶ Bu bağlamda, Türk-İslam Sentezi fikrinin işçi sınıfını ideolojik olarak hizaya sokarak sosyalist hareketlerin etkisinden çıkarmayı amaçladığı söylenebilir. Bu sayede, neoliberal ekonomik modele işçi sınıfından yönelebilecek olası tehditlere karşı toplumsal rızanın oluşturulması amaçlanmaktadır.

24 Ocak Kararları ile gündeme gelen ve askeri darbe ile başlayan neoliberal ekonomik modelin tesisine yönelik ekonomi politikaları, ANAP hükümeti döneminde sürdürüldü. ANAP döneminin en önemli iki olumsuz gelişmesi bütçe açıklarının yaratılması ve mali yönetimin keyfileştirilmesi idi. Bu dönemde ithalat rejimi dönüştürülerek miktar kısıtlamalarında ve gümrük tarifelerinde azaltılmaya gidilirken, ithal ikameci dönemde oluşan sanayi yapısı dış rekabete açıldı. Ekonomideki bu dönüşüm daha önce ithalatı yasaklanan pek çok ürünün yerli piyasaya girişini sağladı. Ancak hükümetin keyfiliği ve kendisine yakın kesimlere sağladığı ayrıcalıklar nedeniyle yeni politikaların istikrarlılığı ve kalıcılığı konusunda belirsizlikler ortaya çıkmaktaydı. Bu yıllarda uygulanan en önemli politikalardan biri, finans sektörünün serbestleştirilmesi ve dış açılmaya başlaması oldu. Az sayıda ülkede görülmesine rağmen Türkiye’de de yerleşik kişilerin ticari bankalarda döviz mevduat hesabı açabilmesinin önü açıldı. Bu sayede yastık altındaki dövizlerin finans sistemine dönmesi amaçlanmasına karşın bu uygulama uzun vadede Türk lirası yerine döviz alımına neden oldu. Dolayısıyla bu uygulama ilerleyen yıllarda enflasyonist baskılar

¹⁶⁶ Poulton, 1997’den aktaran Zürcher, **a.g.e.**, s. 414–415.

karşısında enflasyonun kontrol altına alınmasını güçleştirdi. Askeri rejim döneminde azaltılan kamu harcamaları ise ANAP döneminde gevşetilerek artış gösterdi. 1988 yılında kamu açıklarının daraltılması karşısında artan enflasyon hızı, istikrar denemelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu. Kamu açıklarının kapatılması amacıyla iç borçlanmaya gidildi, ancak faiz ödemelerinin büyümesi nedeniyle kamu maliyesi ciddi bir bunalıma sürüklendi.¹⁶⁷

ANAP hükümeti döneminde ekonomik gelişmelerden bir diğeri ise KİT sisteminin finansal krize yönelmesidir. Bu dönemde KİT yatırımlarının finansmanındaki hazine payı oldukça daraltılmış, bu nedenle yatırımcı özelliği taşıyan KİT'ler büyük oranda iç ve dış borçlanmaya sürüklenmiştir. Dolayısıyla, kamu işletmeleri ilerleyen yıllarda faiz yükünden kaynaklanan finansal krizlere girmiştir. Sanayi sektöründeki KİT'lerdeki yatırımların durması nedeniyle teknolojik aşınma ve verim kaybı ortaya çıkmıştır. 1990 sonrasında ise KİT'ler için özelleştirmeler gündeme gelecektir.¹⁶⁸

Kaynak: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı¹⁶⁹

¹⁶⁷ Yenal, **a.g.e.**, s. 137; Pamuk, **a.g.e.**, s. 267; Boratav, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁶⁸ Boratav, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁶⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)**, 1997, s. 164.

24 Ocak Kararları'nın temel unsurlarından biri olan emek ve tarım gelirlerinin düşürülmesi hedefi, askeri rejimin sağladığı politik ve anayasal kısıtlamalar aracılığıyla gerçekleştirildi. 1987 yılına kadar ücretleri ve tarımsal fiyatları baskı altında tutmayı amaçlayan politikalar uygulandı. Sendikaların ve toplu sözleşme sisteminin ortadan kaldırılması ücretlerin baskılanmasında önemli bir rol oynadı. Tarıma yönelik destek ve sübvansiyonlar ise 1980 sonrasında önemli ölçüde ortadan kaldırılırken, küresel piyasalardaki fiyat hareketleri tarımsal gelirlerin daha fazla düşmesine neden oldu.¹⁷⁰ Grafik-1'de görüleceği üzere, neoliberal ekonomik modele uygun olarak devletin tarıma yönelik desteklerinin azaltılması neticesinde tarımsal gelirlerin düşmesi, 1980 sonrasındaki 15 yılda kent ve kır nüfusunun oranlarında ciddi bir dönüşüme neden olmuştur. Tarımsal desteğin azaltılmasının yanı sıra kırdan kente gerçekleşen bu göç hareketinin çeşitli nedenleri olmasına karşın bu incelemenin konusu olmadığı için burada tartışılmayacaktır.

C. 1980-1988 Yılları Arasında Fabrika Rejimi

24 Ocak Kararları ile öngörülen ve 12 Eylül sonrasında uygulamaya konulan neoliberal ekonomik model, Türkiye ve dünya için orijinal önlemler paketi olarak görülmemektedir. Neoliberal model, IMF'nin bunalımdaki az gelişmiş ülke ekonomilerine dayattığı istikrar politikası paketi ile Dünya Bankası'nın geliştirdiği yapısal uyum programının unsurlarını içermektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye ekonomisinin kuruluş ve İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllardaki liberal ekonomi denemeleriyle temel eğilimler bakımından benzerlik bulunmaktadır. 24 Ocak Kararları'nın içerdiği ekonomi politikalarının unsurları, özellikle Latin Amerika'daki askeri rejimlerin uygulamalarıyla örtüşürken, iç talebin kısılması amacıyla daraltıcı para ve maliye politikaları yerine gelir politikalarının esas alınması bakımından ayrılmaktadır. Bu açıdan, Korkut Boratav bu modeli işçi sınıfına yönelik 'sermayenin karşı saldırısı' olarak nitelendirmektedir.¹⁷¹

Farklı sermaye örgütleri tarafından 1970'lerin ikinci yarısında kurulan Türk Hür Teşebbüs Konseyi; ekonomik krizden çıkmak, grevler ve toplu sözleşmelerde işbirliği

¹⁷⁰ Pamuk, **a.g.e.**, s. 271.

¹⁷¹ Boratav, **a.g.e.**, s. 150–151.

ve dayanışma içinde olmak gibi gerekçelerle bir araya gelmiş ve sınıf-içi uzlaşmayı sağlamak üzere stratejiler geliştirmiştir.¹⁷² Dolayısıyla, farklı sermaye kesimlerinin talepleri bu platforma yansımıştır. Bu uzlaşma ile KİT'lerin serbest piyasa koşullarına uygun hale getirilmesi ve şirketleştirilmesi, ücret politikası oluşturulması, ihracatın teşvik edilmesi, yabancı sermaye girişlerinin kolaylaştırılması, dış kredi alımına engel olan düzenlemelerin kaldırılması, vergi düzenlemelerinin yapılması, KDV uygulamasına geçilmesi ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) tam üyelik gibi talepler ön plana çıkmıştır. Bu taleplerin yanı sıra, hür demokratik parlamenter rejimin korunması, devlet otoritesinin, politik istikrarın ve çalışma barışının sağlanması vurgusu da uzlaşılan talepler arasındadır. Bu talepler dışında Hür Teşebbüs Konseyi'nde, AET'ye tam üyelik talebine ve 24 Ocak Kararları'na yönelik küçük ve orta sanayicinin itirazları ve taban fiyatları, para politikası, vergi düzenlemesi gibi konulardaki sınıf-içi çatışmalar geri plana itilmiştir. Bu bağlamda, farklı sermaye kesimlerinin aralarındaki çelişkilere rağmen, birikim krizindeki sıkıntılar ve işçi hareketlerinin yükselişi karşısında, tekelci büyük sermaye tarafından sunulan strateji etrafında birleştiği söylenebilir.¹⁷³ Sonuç olarak 1970'lerin ikinci yarısından itibaren sınıf-içi uzlaşma arayışları ile başlayan sermayenin karşı saldırısı, 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Askeri Darbesi ile somut hale gelmiştir.

24 Ocak Kararları'nda öngörülen neoliberal ekonomik programın uygulanabilmesinin araçlarından biri 1982 yılında kabul edilen yeni anayasadır. 1982 Anayasası'yla özgürlükler genel rejimi açısından getirilen yenilik, "katmerli sınırlama sistemi" mekanizmasıdır.¹⁷⁴ 1982 Anayasası toplantı ve gösteri yürüyüşü, dernek kurma gibi kolektif hak ve özgürlüklere karşı aşırı kısıtlamalar getirmiştir. Bunun yanı sıra, idarenin kolektif özgürlüklerin kullanmasında müdahale ve durdurma yetkileri artırılmıştır. 1961 Anayasası'nda bireysel ya da toplu şekilde kullanılabilen dilekçe hakkı bile, 1982 Anayasası ile yalnızca bireysel bir hak kullanımı olarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla kolektif hak ve özgürlüklerin kullanımına karşı duyulan tepki açık bir şekilde yeni anayasaya yansıtılmıştır. Bu tepki ve tedirginlik sendika, grev ve toplu sözleşme gibi kolektif sosyal hakların kullanımında daha ileri boyutlara

¹⁷² Ebru Deniz Ozan, **Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet**, İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s. 126.

¹⁷³ Ozan, **a.g.e.**, s. 151-152.

¹⁷⁴ Tanör, **a.g.e.**, s. 121.

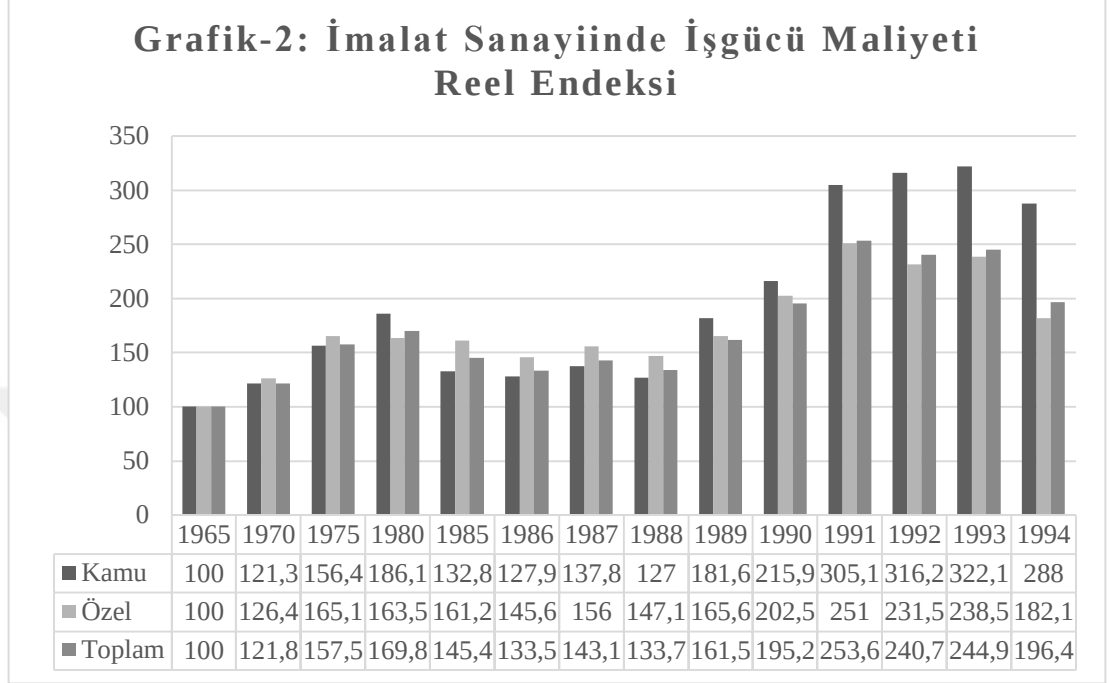
ulaşmaktadır. Bu haklar politik işbirliği, ortak hareket yasakları gibi yasaklamalarla engellenirken, lokavt anayasal bir hak sayılmıştır. 1982 Anayasası ile işçilerin haklarını mücadele ve örgütlenme yerine YHK aracılığıyla arayacakları “merkezi dağıtım sistemi” getirilmiştir.¹⁷⁵ YHK ile sendikalaşma, grev ve toplu pazarlık aracılığıyla hak elde etme sisteminin yerine, “çalışma barışı”nı sağlamaya yönelik olarak zorunlu tahkim, hakemlik ve düzenleme sistemi getirilmiştir. Böylece, sermaye ve işçi sınıfı arasındaki çelişki ve mücadeleler sermaye lehine araçlarla çözüme kavuşturulacaktır. YHK tarafından belirlenen günlük reel ücretin –1977 yılında 27,07 TL, 1980’de 15,34 TL iken– 1984 yılında 13,25 TL’ye gerilemesi bunun bir göstergesidir. Bunun yanı sıra, devletin kolektif hak ve özgürlükler rejimindeki otoritesinin genişletilmesinin aksine, “ekonomik istikrarın korunması” amacıyla kamulaştırma, planlama gibi yöntemlerle ekonomiye müdahalesi zorlaştırılmıştır.¹⁷⁶ Bu bağlamda, askeri rejimin neoliberal ekonomik programı uygulamak amacıyla, askeri ve yasal yöntemlerle işgücünü disiplin altına alarak despotik bir fabrika rejimi tesis ettiği görülmektedir.

12 Eylül sonrasında neoliberal ekonomik programın uygulanmasının ve toplumsal alanda devlet otoritesinin sağlanmasının araçlarından bir diğeri ise polis teşkilatı olmuştur. Toplumsal ilişkiler ağının yeniden şekillendirilmesi amacıyla, yasal temelde yeniden yapılandırılan polis teşkilatı geçirdiği dönüşümle genişlemiş ve militarize edilmiştir. Bu dönüşümün ve militarizasyonun bir neticesi olarak 1982’de polis teşkilatı içinde toplumsal hareketlere karşı Çevik Kuvvet birimi oluşturulmuştur. Çevik Kuvvet birimi, 1965 yılında işçi hareketlerini disipline etmek, gecekondu mahallelerine müdahale edebilmek ve öğrenci hareketleriyle yükselen sosyalist hareketin işçi hareketiyle ittifak kurarak karşı-hegemonya oluşturmalarını önlemek amacıyla kurulan Toplum Zabıtası birimine benzemektedir. Ancak Çevik Kuvvet birimi, Toplum Zabıtası’nın aksine hem silah, teçhizat ve eğitim bakımından güçlendirilerek militarize edilmiş, hem de kolektif hak ve özgürlüklerle ilgili yasal düzenlemelerle takdir yetkisi artırılmıştır. Bu geniş yetkiler ve militarizasyon neticesinde, 1980 sonrasında işçi ve memurların gerçekleştirdiği eylemler şiddetli

¹⁷⁵ Tanör, **a.g.e.**, s. 128–129.

¹⁷⁶ Tanör, **a.g.e.**, s. 134–135; Sönmez, **a.g.e.**, s. 78.

biçimde bastırılmıştır.¹⁷⁷ Dolayısıyla, polis teşkilatının yeniden düzenlenmesiyle işçilerin hak arayışları engellenerek fabrika rejiminin despotik karakteri güçlendirilmiştir.

Kaynak: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı¹⁷⁸

Askeri rejimin getirdiği emek aleyhtarı düzenlemeler ANAP döneminde de aynı şekilde sürdürülmüştür. Sendikaların etkisizleşmesi ve ANAP hükümeti tarafından iç çelişkilerinin sömürülmesinin bir neticesi olarak işçilerin reel ücretleri 1983 yılından 1988 yılına kadar gerilemiştir. Grafik-2’de görüldüğü üzere, sanayideki işgücü maliyetlerinin 1965-1980 arası ithal ikameci dönemde hem kamu sektörü hem de özel sektör için yükseliş gösterirken 1980’den itibaren ciddi biçimde azalmıştır. Bu düşüşte, 1980 darbesinden sonra askeri rejimin işçi haklarını törpüleyen düzenlemeleri ve işçilerin örgütlü gücünü otoriter yöntemlerle baskılamasının önemli etkileri vardır (1989’dan itibaren gerçekleşen artış bir sonraki bölümde incelenecektir). Diğer yandan 1980 öncesinde görece düşük olan enformel çalışmanın bu dönemde yaygınlaştırılması

¹⁷⁷ Biriz Berksoy, "Neo-liberalizm ve toplumsalın yeniden kurgulanması: 1980 sonrası Batı’da ve Türkiye’de polis teşkilatları ve geçirdikleri yapısal dönüşüm", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 109, 2007, s. 50-54.

¹⁷⁸ *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)*, s. 169.; 1965-1994 yılları arasındaki bu veriler kamu kesiminin tümünü kapsarken, özel sektörde 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işletmeleri kapsamaktadır.

da işgücü maliyetlerinin düşüşünde önemli bir etkidir. Enformel istihdam biçimi nedeniyle sigorta primi ödeme zorunluluğunun ortadan kalkması, emek maliyetlerinin azalmasına neden olmuştur.¹⁷⁹ Enformel çalışma aynı zamanda işçi için düşük ücretle çalışma ve yüksek sağlık harcamaları anlamına gelmesi bakımından, gelirlerin düşmesinin de bir göstergesidir.

ANAP hükümeti, 1980 sonrasında işçilerin gelirlerinde yaşanan düşüşü, gecekondu'lara yönelik tapu tahsis belgeleri, imar afları ve izinleri, ücretlilere vergi iadesi, fakir fukara fonu (fak-fuk-fon) gibi popülist politikalarla telafi etme yoluna gitmiştir. 1986 yılında yürürlüğe giren ve fakir fukara fonu olarak adlandırılan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu, vatandaşlık yerine sosyal adalet kavramının öne çıktığı ve sosyal yardımda devlet yerine geleneksel dini kurumların işleyişine benzer bir anlayışa dayanmaktaydı. Dolayısıyla, sosyal yardım amacını taşıyan fakir fukara fonunun ANAP'ın Türk-İslam Sentezi ile toplumsal alanı dönüştürme projesinin bir aracı olduğu görülmektedir. Böylece ANAP hükümetinin bölüşüm politikalarının sınıf temelli ekonomik taleplere karşı ödünsüz kalınmasına karşın, kitlelerin ekonomik sorunlarını kentli, gecekondu, yoksul, tüketici ve benzeri nitelikler temelinde çözmeye çalışan bir stratejiye dayandığı görülmektedir.¹⁸⁰

Askeri rejim döneminde getirilen ve ANAP döneminde uygulanmaya devam edilen işçilere yönelik kısıtlamaların en önemlilerinden biri grev yasağıdır. 1961 Anayasası'yla getirilen grev durdurma ve erteleme düzenlemesi, 1982 Anayasası'nda daha ağır ve keyfi sınırlamalar getirilerek yasal olarak yeniden düzenlenmiştir. 54. madde ile grev hakkı ağır sınırlamalarla karşı karşıya kalırken, "grevin yasaklanabileceği hallerin kanunla düzenlenmesi" yasa koyucuya geniş bir takdir yetkisi ve yasa koyucu sayesinde idareye keyfi davranma imkânı sağlanmıştır.¹⁸¹ 2822 sayılı kanun ise grev erteleme yetkisini getiren 1961 Anayasası'ndaki 275 sayılı kanunun aksine grev ertelemesinden sonra tekrar greve başlama imkânını ortadan kaldırmış ve böylece geciktirme rejimi fiili yasaklama rejimine dönüşmüştür.¹⁸² Bunun yanı sıra, başta DİSK olmak üzere bütün sendikaların faaliyetleri durdurularak yöneticileri tutuklanmıştır. Yalnızca resmi ideolojiyi savunduğu ve uzlaşmacı tutum

¹⁷⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁸⁰ Boratav, **a.g.e.**, s. 154–155; Ayşe Buğra, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 205–206.

¹⁸¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 356.

¹⁸² Çelik, **a.g.e.**, s. 359.

sergilediği için tehdit olarak görülmeyen Türk-İş'in ve bağlı sendikaların faaliyetlerinin devam etmesine izin verilmiştir. Türk-İş başkanı Sadık Şide'nin askeri idarenin oluşturduğu hükümette bakanlık yapması, sendikanın yeni rejimle uzlaştığının bir göstergesidir. Ancak toplu sözleşme ve grev hakkının kullanımı Türk-İş için de mümkün değildir. 1981 yılında Milli Güvenlik Kurulu'nun verdiği izinle Hak-İş, 1984'te ise MİSK yeniden açılmıştır.¹⁸³

Askeri rejimin işçi sınıfının örgütlü gücüne yönelik kısıtlamaları ve faaliyetini sürdüren sendikaların uzlaşmacı tutumu nedeniyle, 1984'ten itibaren yerel düzeyde grevler yaşanmasına karşın işçi sınıfındaki küçük hareketlenmeler mevcut durumun önünü açan gelişmeleri yaratamadı. 1987 yılında, özellikle Netaş grevinin¹⁸⁴ başlattığı kısılcımla işçi hareketinde bir canlılık gözlenmeye başladı. 1984 yılında greve katılan 561 işçi varken, bu sayı 1987 yılında 27 binin üzerine yükseldi. Dipten gelen dalganın etkisiyle önce askeri rejim daha sonra ANAP hükümetiyle uzlaşmacı bir ilişki yürüten Türk-İş daha sol bir söylem tarzını benimsemeye başlamıştır.¹⁸⁵ Bağımsız bir sendika olan –ve daha sonra Maden-İş ile birleşerek Birleşik Metal-İş adını alan– Otomobil-İş'te örgütlü olan 2600 Netaş işçisi, ücret artışı talebiyle 1986 Kasım'ında greve başladı. İşveren grevi kırmak için dışarıdan stajyer işçi getirerek çalıştırmak ve makineleri kaçırmak gibi çeşitli yöntemlere başvurdu. İşçiler bir taraftan hukuki yollara başvuramazken, diğer taraftan metal kolundaki sendikaların bölünmüşlüğü ellerini bağlıyordu. Türk-İş ise Netaş grevine karşı kayıtsız kalmıştı. Grev işçiler açısından önemli kazanımlarla sonuçlanmasa da 1980 sonrasında işçi sınıfı için mücadele yolunu açması ve yasak olan grev aracının meşruiyetini sağlaması bakımından önemli bir yere oturmaktadır.¹⁸⁶ Bu grev sonrasında, özellikle sendikacıların işten çıkarılması üzerine 1988 yılının Mart ayında 1700 Netaş işçisi iş bıraktı. Yemekhanede toplanarak 30 saat burada direnişlerini sürdüren işçilere karşı İstanbul Valiliği'nin emriyle Çevik Kuvvet ekipleri yemekhaneye girerek işçileri zorla dışarı çıkardı ve direnişi kırdı. İşbaşı yapmalarına rağmen iş yavaşlatma eylemiyle direnişi sürdüren işçiler, fabrika içine yerleştirilen sivil polislerin üretim hızının artırılması baskısıyla karşılaştı. Sendika yönetimi Netaş'taki işten çıkarmaların,

¹⁸³ M. Şehmus Güzel, "1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler", **11. Tez**, Sayı: 5, 1987, s. 76-78

¹⁸⁴ Bu grevin bir değerlendirmesi için bkz. Nazım Alpman, **Emeğin Şövalyeleri Netaş Grevi 1986**, İstanbul, A7 Kitap, 2018.

¹⁸⁵ Hasan Oğuz, **1980 Sonrası İşçi Hareketinde Durum**, İstanbul, Scala Yayıncılık, 1995, s. 15–16.

¹⁸⁶ Oğuz, **a.g.e.**, s. 18–20.

1986'da başlayan grev sonrasında fabrikadaki sendikal örgütlenmeyi engellemek amacıyla yapıldığını belirtmekteydi.¹⁸⁷

Netaş grevinin yarattığı etkiyle birlikte 1987 yılında greve giden işçi sayısı 27 bine ulaştı. Netaş grevinden kısa bir süre sonra Dora İşletmesi ve Derby Lastik Fabrikaları'ndaki işçiler ücret zammı, yakacak yardımı ve izin/bayram parası miktarının artırılması talepleriyle greve çıktılar. 1987 yılı boyunca Kütahya Kümaş Manyezit İşletmeleri, Şeker Sigorta, THY İşletmeleri, Konya Seydişehir Alüminyum İşletmeleri, Migros Satış Mağazaları, İETT gibi işletmelerde Türk Maden-İş, Hava-İş, Petrol-İş, Otomobil-İş, Basın-İş ve Öz Gıda-İş'e bağlı binlerce işçi grev kararı alarak direnişe geçti. İşçiler direnişlerinde vizite eylemi, yalın ayak yürüme, yolu trafiğe kapatma, açlık grevi, basın açıklamaları, işgal, bıyık ve saç kesme gibi farklı eylem biçimleriyle haklarını aradılar. 1987 yılında gerçekleştirilen 307 grevi, 1988'de 30 bin işçi tarafından yapılan 357 grev izledi. Bu grevlerin en önemlilerinden biri 10 bin işçi ile dört ay süren SEKA grevidir.¹⁸⁸

Türk-İş'e bağlı Selüloz-İş sendikasına üye olan SEKA işçileri, Temmuz 1988'de toplu sözleşme görüşmelerindeki uyuşmazlık nedeniyle başlayan protesto gösterilerini Eylül ayında grev kararı alarak sürdürdü. Selüloz-İş sendikası işveren adına görüşmeleri sürdüren Kamu-İş'in uzlaşmaz bir tutum sergilediğini ifade ederken, SEKA'nın kâğıt ücretlerine yaptığı yüzde yüz zam kadar işçi ücretlerine de zam yapılmasını talep etmekteydi. Uyuşmazlık nedeniyle başlayan protesto eylemlerinde işçiler toplu vizite eylemi, yemek boykotu, fazla mesaiye kalmama gibi eylem biçimlerine başvurdu. Sendikanın tarihinde ilk kez aldığı grev kararına, işveren sendikası lokavt kararıyla karşılık verdi. Grev sırasında SEKA fabrikasındaki stokun erimesi ve kâğıt satışının durması nedeniyle kâğıt piyasası ve basın sektörü önemli düzeyde etkilendi. Bu nedenle, Anadolu'daki gazeteler yayımlanamadı. Bunların yanı sıra, bir taraftan özel kâğıt fabrikaları mallarına yüksek zam yaparken, diğer taraftan hükümet grevi etkisizleştirmek amacıyla tüm özel kuruluşlara kâğıt ithalatında sıfır gümrük uygulaması başlatmıştı. Türk-İş Genel Başkanı Şevket Yılmaz ise grevi destekleyerek hükümeti suçladı ve farklı fabrikalarda çalışan işçilerden grevdeki SEKA işçilerine maddi yardımlar ulaştırıldı. 130 gün süren grev sonucunda Kamu-

¹⁸⁷ Önder Aker, "Netaş İşçilerinin İş Bırakma Eylemi, 9.3.1988", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 439-440.

¹⁸⁸ Oğuz, **a.g.e.**, s. 21-22.

İş'in ücretlere yaptığı zam teklifi Selüloz-İş yetkilileri tarafından kabul edildi. Ancak sendika üyesi işçilerinin büyük bir bölümü, bu zam oranını yetersiz bularak sendika başkanını işçilerin aleyhine olan hükümleri kabul ettiği gerekçesiyle "istenmeyen adam" ilan etti.¹⁸⁹ Netaş ve SEKA, bu dönemin despotik fabrika rejimine dair iki önemli örnektir. Bu fabrikalardaki grevler ve eylemler, ANAP hükümetinin dâhil olması ve otoriter yöntemlere başvurması nedeniyle işçilerin kazanımlarıyla sonuçlanmasa da işçi hareketlerinin seyri açısından önemli etkiler yaratmıştır. 1986 sonlarında başlayan grev dalgası, fiili yasaklama rejimini sona erdirmiş ve dipten gelen dalga işçi hareketleri açısından 1989 ve 1995 yılları arasında somutlaşan önemli bir dönemi başlatmıştır.

Sonuç olarak, askeri rejim işçi haklarına önemli kısıtlamalar getirmiş ve işçilerin örgütlü gücünü hem yasaklamalar hem uzlaşmalarla engellemiştir. ANAP hükümeti döneminde bu uygulamalar aynı şekilde devam etmiştir. Sermayenin istekleri doğrultusunda uygulamaya konulan bu düzenlemelerin temel nedeni, neoliberal modelin gerektirdiği ekonomi politikalarının işçi sınıfından bir direnç gelmeden hayata geçirilmesi arzusudur. Bu açıdan işçi hareketlerinin politik istikrarı sarsacağı 1989 yılına kadar despotik bir fabrika rejimi tesis edilmiş ve işçilerin gelirlerinde ciddi kayıplar yaşanmıştır. Ancak 1989 yılında gerçekleşen Bahar Eylemleri ile birlikte yeni bir dönem başlamış ve işçi hareketleri yeniden fabrika rejiminin karakterini dönüştürme gücünü kendinde bulmuştur. İşçi hareketlerinin yoğunluk kazandığı 1989-1995 yılları arası bu dönem ise bir sonraki bölümde incelenecektir.

¹⁸⁹ Yüksel Akkaya, "SEKA Grev ve Eylemleri, 1988", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 3**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 5-7.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE İŞÇİ HAREKETLERİ VE FABRİKA REJİMİ

Türkiye ekonomisinde ve politikasında gerçekleşen iki önemli etkenin beraberinde, 1989 yılında yeni bir döneme girilmiştir. Birinci bölümde 1989-1995 yıllarını kapsayan süreçte neoliberal ekonominin girdiği yeni aşama ve uzun bir süreçte giderilmeyen yapısal sorunların neden olduğu ekonomik kriz ele alınacaktır. İkinci bölümde, daha fazla neoliberalleşmenin işçi sınıfı üzerinde yarattığı olumsuz etki ve politik yasakların kaldırılmasıyla oluşan çok aktörlü yapı sonrasında oluşan politik istikrarsızlık süreci incelenecektir. Üçüncü bölümde ise neoliberal politikalar, ekonomik kriz ve politik istikrarsızlık sürecinde işçi hareketleri, daha kitlesel örnekler bağlamında ele alınacaktır. 1989-1995 dönemini kapsayan işçi hareketlerinin karşısında hükümeti ve sermaye sınıfını kısmi olarak ödün vermeye zorlamıştır. Dolayısıyla, bu ödümler askeri rejimin oluşturduğu despotik fabrika rejiminin dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Son bölümde, neoliberal politikalar, ekonomik kriz ve politik istikrarsızlık süreci etrafında işçi hareketlerinin fabrika rejiminin karakterinde meydana getirdiği dönüşüm ele alınacaktır.

I. 1989-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİNDE İKİ EVRE

24 Ocak Kararları ile gündeme gelen ve 12 Eylül sonrasında kurulan askeri rejimde uygulamaya konulan neoliberal programda küresel piyasalardaki sermaye akışı Türkiye ekonomisinde yeni bir safhaya geçilmesini gerektirmiştir. Ancak neoliberal programdan kaynaklanan sorunların daha fazla neoliberalleşmeyle çözülmesinin bir sonucu olarak ilerleyen süreçte Türkiye ekonomisi finansal krize sürüklenmiştir. Bu başlık altında Türkiye ekonomisinin 1989 yılından 1995’e kadarki süreç içerisinde gerçekleşen bu iki evre; sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve finansal kriz süreci ele alınacaktır.

A. Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi

12 Eylül darbesi ile uygulamaya konulan ve sanayileşme amacı taşıyan korumacı ve müdahaleci mekanizmaların ortadan kaldırılması, finansal piyasaların liberalleştirilmesi gibi hedeflerin gerçekleştirilmesi sonrasında neoliberal birikim modelinde ikinci aşama 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile başladı. Sermaye giriş ve çıkışları üzerindeki sınırlamaların ve kontrollerin kaldırılması ile birlikte, dış sermaye hareketleri Türkiye ekonomisindeki dinamiklerin temel belirleyeni haline geldi. Keynesyen dönemde finansal spekülasyonun önüne geçmek ve uluslararası finansal sistemin istikrarını sağlamak amacıyla konulan bu kısıtlamaların kaldırılmasıyla, merkez ülkelerdeki sermaye fazlasının çevre ülkelere akacağı ve bu ülkelerde kaynakların etkin dağıtımı yoluyla yatırımların ve ekonomik büyümenin artacağı öngörülmektedir. Böylece Türkiye ekonomisinin küresel piyasalara entegrasyonu ve birikim modeli kökten bir dönüşüm geçirmektedir. Ancak, öngörülerin aksine 1989 sonrası dönem Türkiye’de ekonomik istikrarsızlığın ve krizlerin birbirini takip ettiği yıllar oldu. Dolayısıyla bu yıllar, yıllık ekonomik büyüme oranlarının düşük düzeylerde seyretmesi nedeniyle “kayıp yıllar” olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁰ Bu kayıp yıllarda, Türkiye ekonomisinin dışa bağımlılığı artmış, reel üretim yapısının istikrarı bozulmuş ve rantiyeci davranışların artmasıyla gelir dağılımında bozulma meydana gelmiştir. Bu dönemde, Türk finansal sisteminin gelişimini üç temel süreç belirlemiştir: finansal serbestleştirme amacıyla geliştirilen araçların çoğunlukla kamu açıklarını finans etmek için yaratılan menkul değerlerden oluşması, yerli paranın yabancı para ile ikamesinin yarattığı tehdit ve kısa vadeli spekülatif sermaye hareketlerinin ulusal finans piyasalarında ve reel ekonomide yarattığı istikrarsızlık.¹⁹¹

1980-1988 yılları arasında kamu kesimindeki toplam yatırım-tasarruf açığının dış tasarruf ile finanse edilmesi dış borçlanmanın artmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, dış finansman ekonomik büyümeyi sağlamamış ve bu nedenle ekonomik büyümenin kapatamadığı cari açık için dış kaynak kullanılmıştır. Dış kaynağın finansman ihtiyacını aşması ise dış borç stokunun artmasına neden olmuştur. İç

¹⁹⁰ Özgür Orhangazi, **Türkiye Ekonomisinin Yapısı**, Ankara, İmge Kitabevi, 2020, s. 81-82.

¹⁹¹ Erinç Yeldan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 129-130.

finansal serbestleşmenin kamu iç borçlanmasına hız kazandırması borç stokunu daha da artırırken, borcun baskısı kamu bütçesini etkilemeye başlamıştır. Dolayısıyla, hizmet ve yatırım bütçesi tasfiye sürecine girerken, konsolide bütçenin temel işlevi borç faizi ödemek olmuştur.¹⁹² Aşırı borçlanma, daha yüksek faiz oranıyla borçlanma eğilimini beslerken, borç faiz ödemelerini yapabilmek amacıyla yeniden dış borca yönelmeye neden olmaktadır. Böylece, ekonomi kamu dengesine ulaşmayı engelleyen bir kısır döngüye girmiştir.¹⁹³ Bankacılık sistemi ise bu durumun sonucunda doğrudan dış borçlanma yapamaz hale gelen kamu kesiminin borçlanma ihtiyacını finanse etmek üzere aracılık yapar hale gelmiştir. Bu sayede bankacılık sisteminin işlevi, uluslararası arbitraja dayalı kısa vadeli dış finansmandan kamu iç borçlanma senetleri aracılığıyla reel kazanç elde etmeye dönüşmüştür. Dolayısıyla bankacılık sistemi reel sektöre kaynak sağlama işlevini tali plana atarak, faiz-döviz kuru arbitrajına dayalı rantiyeci tipi spekülatif kazanç sağlayan finansal birikim modeline yönelmiştir.¹⁹⁴

Kamu kesimindeki açıklar 1990'lı yıllarda büyümeye devam etmiş, bozulan dengeler nedeniyle reel faizler yükselmiş ve yüksek borçlanma faizleri kamu kesiminin dengelerini daha çok bozmuştur. Ancak politik aktörler bozulan dengeleri yeniden kurmak için adım atmak yerine günü kurtarma amaçlı önlemlere başvurmayı tercih etmiştir. 1990'lı yıllarda ortaya çıkan politik istikrarsızlık ortamında bir taraftan kamu açıklarını kapatabilecek bir siyasal irade ortaya çıkmazken, diğer taraftan göreve gelen koalisyon hükümetleri ekonomiyi yüksek enflasyon ve yüksek devalüasyonla sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Hükümet, büyüyen bütçe açıklarının finansmanı için önceki dönemlerde kullanılan para basma aracını aynı şekilde kullanmaya devam etmiştir. Para arzındaki artış neticesinde hız kazanan enflasyon 1980'li yılların başında bir miktar denetim altına alınmışsa da, 1987 sonrasında yüzde 40'ın altına düşmemiştir. 1994 yılında ise yüzde 100'ü aşmıştır. Toptan eşya fiyatları ve tüketici fiyat endeksleri bu dönemde, ekonomik bunalımın arttığı 1979 yılındaki düzeylerinin üzerine çıkmıştır. Bu durumun temel nedeninin yapısal unsurlar olmasının yanı sıra, bu sonucun ortaya çıkmasında 1980 sonrasında yüksek düzeydeki sermaye gelirlerinin vergilendirilmemesinin önemli bir etkisi vardır. Yüksek enflasyon, 1988-1993

¹⁹² Sinan Sönmez, "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", içinde **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, ed. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 31-32.

¹⁹³ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001, s. 217.

¹⁹⁴ Yeldan, **a.g.e.**, s. 144-146.

yıllarında kalıcı bir özellik kazanmıştır. Yüksek enflasyon karşısında örgütlü işçiler toplu sözleşme, tarımsal üreticiler destek alımları, esnaflar ise düşük faizli krediler aracılığıyla kısmi olarak kendilerini koruyabilmiştir.¹⁹⁵

B. 1994 Krizi ve 5 Nisan Kararları

Türkiye ekonomisi; temel göstergelerdeki artan bozulma, ekonominin kırılganlaşması, bütçe açıkları, kamu borçları ve sıcak para akımları karşısında giderek daha duyarlı hale geldi. 1990-1991 yıllarında gerçekleşen Körfez Savaşı sırasında büyük miktardaki sıcak para çıkışı; Türk lirasının değer kaybetmesi, faizlerin artması ve ekonominin kısa sürede durgunluğa sürüklenmesiyle sonuçlandı.¹⁹⁶

1993 yılının sonlarına gelindiğinde finans piyasalarındaki spekülasyon hareketlerinden kaynaklı olarak artan istikrarsızlık, döviz kurundaki dalgalanmalar, artan bütçe açıkları ve ithalatın artışı nedeniyle yükselen dış ticaret açığı ve dış borç yükünün ağırlaşması gevşek para politikasının sürdürülmesini zorlaştırarak yeni istikrar önlemleri alınmasını gündeme getirmiştir. Hükümetin kötü gidişatla baş etmek amacıyla faiz oranlarını düşürmeye çalışması, 1994'te hızlı bir sermaye çıkışıyla neticelenmiştir. Bunun yanı sıra devlet, iç borçlanma faizlerinin azaltılması ve tahvil ve hazine bonolarına vergi uygulanması nedeniyle iç borçlanma yapamaz hale gelmiştir. Bundan kaynaklı olarak piyasadaki likidite fazlası dövize yönelmiştir. Merkez Bankası genişleyen likiditeyi ve döviz fiyatını tutmak amacıyla piyasaya müdahale etmiş, ancak para arzındaki artış ve faiz oranlarını indirme denemesi üretimin düşmesi ve enflasyonun ve faiz oranlarının artmasıyla sonuçlanmıştır. Uygulanan sıkı para politikasına bağlı olarak para ikamesinin artması ve kısa vadeli kredilerin geri çekilmesi neticesinde Türk lirası değer kaybetmiştir. Bu durum sonucunda, bankalar başta olmak üzere mali kurumların bilanço dengelerinde bozulmalar meydana gelmiş ve Türkiye ekonomisi banka iflaslarının yaşandığı bir finansal krize sürüklenmiştir. Uluslararası rating kuruluşlarının kredi notunu düşürmesi ise finansal krizi güçlendirmiştir.¹⁹⁷ Bunların yanı sıra, Avrupa para

¹⁹⁵ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 276–278; Kepenek ve Yentürk, **a.g.e.**, s. 482.

¹⁹⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁹⁷ Metin Altıok, "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", **Praksis**, Sayı: 5, 2002, s. 109–110.

piyasalarında yaşanan değer kayıpları Türk lirasının aşırı değerlenmesi ve böylece rekabet gücünü düşürmesiyle cari işlemler bilançosunun artmasına ve sermayenin ürkmesine neden oldu. Finansal krize neden olan tetikleyiciler Avrupa para piyasalarındaki kargaşa ve hükümetin faiz hadlerini düşürmesi olmasına karşın, Türkiye ekonomisindeki temel dengesizlikler finansal krize sürüklenmede esas teşkil etmektedir.¹⁹⁸

Gelinen durumdan sorumlu tutulan Doğru Yol Partisi'nin (DYP) ve Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin (SHP) oluşturduğu koalisyon hükümeti, günlük para ve kredi piyasalarını idare edememekle ve hatalı bürokratik kararlar almakla suçlanmaktaydı. Ancak bu suçlamalara rağmen, daha uzun bir süreçte ekonomideki dengelerin bozulmuş olması nedeniyle finans piyasalarında ortaya çıkan olumsuz sonuçlar, koalisyon hükümeti döneminde sürdürülemez hale gelmişti.¹⁹⁹ Neoliberal ekonomi politikalarından kaynaklanan krizlere yönelik çözümlerin daha fazla neoliberalleşme olması bu dönemin en önemli özelliklerinden biridir. 1994 krizine yönelik çözüm ise daha fazla neoliberalleşme ve özellikle köklü biçimde özelleştirme programı içeren '5 Nisan Kararları' olmuştur. Açıklanan bu önlem paketiyle ekonomik krizin faturası, işsizlik artışı ve reel ücretlerdeki düşüşle işçi sınıfına çıkarılmıştır.²⁰⁰

Standart IMF tavsiyelerini içeren 5 Nisan Kararları özetle; konjonktürel olarak döviz kuru, ücret ve fiyat politikaları, merkez bankası ve finans sektörü, sermaye piyasası ile ilgili bir dizi önlem alınmasını öngörmektedir. Bu önlemlerin yanı sıra, kamu gelirlerini artırmaya ve kamu harcamalarını azaltmaya yönelerek bütçe açıklarını kapatmak ve borçlanmadaki kısır döngüye (borç alarak faiz ödeme) son vermek amaçlanmıştır. Aynı zamanda, kamu kesimindeki açıkların finansmanı için Merkez Bankası kaynaklarının kullanımı azaltılacaktır. Kamu kesiminin gelirini artırmak amacıyla vergi denetimlerinin artırılması, KİT mal ve hizmet fiyatlarının döviz kuru ve piyasa koşulları dikkate alınarak yeniden belirlenmesi, KİT'lerin hazineye olan borçlarının tahsil edilmesi, hazineye ait taşınmazların satılması vb. önlemler alınacaktır. Kamu harcamalarını kısmak amacıyla 1994 yılında memur maaş artışlarının mevcut bütçe ödenekleriyle sınırlı tutulması, KİT'lerdeki yüksek olan

¹⁹⁸ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 282.

¹⁹⁹ Yenal, **a.g.e.**, s. 151.

²⁰⁰ Orhangazi, **a.g.e.**, s. 86.

sözleşmeli personel ücretlerinin memur maaşları ile dengesinin sağlanması, işçilerin fazla mesai ücretlerinde yüzde 50 kesintiye gidilmesi, kamuda personel alımlarının dondurulması ve personel ihtiyacının kuruluşlar arası nakil yoluyla yapılması, merkezi ve mahalli idarelerde geçici işçi istihdamının sınırlandırılması, kamu projelerinde yüzde 20 kesinti yapılması ve hayati önem arz edenler haricindeki ihalelerin durdurulması, devlet kuruluşlarına ait yatırımların durdurulması, savunma ve güvenlik haricindeki cari harcamalarda yüzde 30 kesinti yapılması vb. önlemler alınması kararlaştırılmıştır. İşçi ve memur ücretlerindeki kesintilerin yanı sıra gelir vergisi mükelleflerine ek vergi, birden fazla konutu olan mülk sahiplerinden bir kereye mahsus ek emlak vergisi, kamu personeline yapılan tazminat ödemelerinin yaygınlaşmasının ve personel harcamaları içindeki payının artmasının önlenmesi gibi yeni gelir artırıcı kararlar alınmıştır. Yapısal önlemler bağlamında ise vergi reformu, tarımsal destekleme politikaları, özelleştirme ve kamu kesiminde istihdamın rasyonalizasyonu gibi konularda köklü değişiklikler öngörülmektedir. Bu öngörüler doğrultusunda 1994 yılının sonuna kadar Erdemir, Tüpraş, Petrol Ofisi, Petkim, Turban, Havaş, D.B Deniz Nakliyat, Ditaş, TEK ve PTT'nin kısmen veya tamamen özelleştirilmesi planlanmaktadır. Bu kurumların yanı sıra Sümerbank ve Etibank'ın özelleştirilmesi ve Emlakbank'ın halka açılması düşünülmektedir. KİT'lerin ise özel sektör kuruluşlarına benzer şekilde haciz, iflas ve tasfiyeye açık olmaları için gereken hukuki düzenlemeler hazırlanmıştır. KİT'lere ait iştiraklerin ve taşınmazların satılması ve özelleştirilme olanağı olmayan tesislerin kapatılarak aktiflerinin satılması öngörülmektedir. Ekonomik ve teknolojik olarak ömrünü tamamladığı belirtilen Karabük Demir Çelik'in üretimi ve özel sektörden talep gelmemesi durumunda Türkiye Taş Kömürü Kurumu'na ait bazı ocakların üretimleri yılsonunda durdurulacaktır. Kamu kesimindeki işçi ve memur sayısı ise azaltılacaktır. Son olarak, sosyal sigorta alanına da bazı düzenlemeler ve teşvikler getirilmesi öngörülmüştür.²⁰¹

5 Nisan Kararları olarak açıklanan neoliberal politikalar ile öncelikli olarak devletin küçültülmesi stratejisinin esas alındığı yeni bir aşamaya geçiş hızlandırılmaktadır. Bunun yanı sıra, piyasadaki dengelerin ve güven ortamının yeniden inşası temel alınmaktadır. Kısaca bu kararlar ile ekonomik, toplumsal ve

²⁰¹ M. İlker Parasız, **Kriz Ekonomisi Hiperenflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Bursa, Özge Kitabevi Yayınları, 1995, s. 174-186.

politik alanda önemli dönüşümler yaratabilecek uygulamalar öngörülmektedir.²⁰² Bu doğrultuda uygulamaya geçen politikalarla KİT ürünlerine zamlar getirilmiş, vergi gelirlerini artırma amaçlı önlemler alınmış, tarımsal destekler azaltılmış ve ücret zamlarının geçmiş dönemdeki enflasyon oranına endekslenmesine son verilmiştir. Önlem paketinin ilk aşamasında bir taraftan döviz piyasalarının istikrarı sağlanırken, diğer taraftan ihracatın özendirilmesi ve ithalatın yavaşlatılmasıyla dış ödemeler dengesinde düzeltilmeler başlamıştır. Bu sonuçlar neticesinde ilk dört—beş aylık sürede makroekonomik dengelerdeki iyileşmeler somut olarak ortaya çıkmıştır. Enflasyon hızında ve faiz hadlerinde görülen düşüş, hızla artan para arzı ve enflasyon beklentileri nedeniyle 1994 sonbaharında tersine dönerek yeniden hızlanmaya başlamıştır.²⁰³ 5 Nisan Kararları'nın ardından, 1995 yılından itibaren dış kaynağa dayalı büyüme çizgisine dönmüş ve enflasyon 1994'tekinden daha yüksek bir seviyeye yükselmiştir. Ancak enflasyon, reel ücretlerdeki gerileme ile kamu maliyesinde sağlanan görece düzelme sayesinde hiperenflasyona dönüşmemiştir.²⁰⁴

KİT'lere yönelik uygulamalarla 1995 yılında KİT'lerdeki istihdam oranı, on yıl öncesine göre yüzde 13,8 oranında azalmıştır. Bunun yanı sıra, KİT'lere tahsis edilen kaynaklar 1985-1995 yılları arasında ciddi biçimde aşınmıştır. Bu on yıllık süreçte, toplam yatırımlar içindeki KİT yatırımlarının payı yüzde 38,4'den yüzde 5,3'e gerilemiştir. Böylece KİT sektöründeki sabit sermaye oluşumu bu süreçte reel olarak üçte iki oranında azalmıştır. KİT'lere yönelik politikalara rağmen KİT'ler tarafından üretilen katma değer büyümeyi sürdürmüştür. Sınai üretim yapan KİT'lerin sanayi sektörü içindeki payı ise 1985-1995 yılları temel alındığında yüzde 26,6'dan yüzde 29'a yükselmiştir. Bu rakamlara rağmen KİT'ler kamu açıklarının esas sorumlusu olarak gösterilmiştir. Ancak KİT'lerin bütçelerindeki zarar, ANAP döneminde hazineden kaynak aktarımına son vermesinin ve KİT'leri borçlanmaya zorlamasının sonucudur. Buna rağmen, 5 Nisan Kararları'nda KİT'lere yönelik özelleştirme politikaları ile ekonomik krizin çözümü olarak daha fazla neoliberalleşme amaçlanmıştır. 1980'li yılların ikinci yarısında sermayeyi tabana yayma, rekabetçi piyasa düzeni kurma ve etkinliği amacıyla getirilen özelleştirme, amaçlananların

²⁰² Altıok, **a.g.e.**, s. 112.

²⁰³ Yenal, **a.g.e.**, s. 152.

²⁰⁴ Nazım Kadri Ekinci, "Türkiye'de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizması", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 23.

aksine özel kişi ve şirketlere devredilmiş ve servet dağılımında eşitsizliğin artmasına neden olmuştur. Özelleştirilen şişletmelerde ise özelleştirme politikaları işçi çıkarma, yaygın taşeronlaşma ve bölgesel tekellerin oluşması şeklinde sonuç vermiştir.²⁰⁵

II. POLİTİK İSTİKRARSIZLIK DÖNEMİ

1988 yılı ANAP kurultayında konuşma yaptığı sırada Bařbakan Turgut Özal'a yönelik suikast girişiminin gerçekleştiği ve Özal'ın 1989'da gerçekleştirilecek yerel seçimi erkene almak için referanduma gittiği yıl oldu. Özal'ın referanduma gitme nedeni 1987'deki referandumla politika yasakları kaldırılan merkez saė politikacıların, ANAP'a oy veren eski tabanlarını yeniden kazanmak istemeleriydi. Meřruiyetini güçlendirmek isteyen Özal referandumda "evet" oylarının çoğunluğu oluşturmaması durumunda istifa etmeyi dūřündüėünü belirtmesine rağmen referandum "hayır" oylarının yüzde 65 üstünlüğü ve Özal'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Ancak Özal, "evet" oylarının son seçimlerde kazanmış olduğu yüzde 36,3 oy oranına yakın olduğunu ve kitle tabanının değişmediğini belirterek görevde kalmaya devam etti.²⁰⁶

1988 yılında zamlara karşı Adana'da 40 bin kişinin katıldığı bir miting düzenleyen Türk-İş, referandumda açık bir şekilde muhalefetin yanında yer aldı. Türk-İş 26 Mart 1989 Yerel Seçimlerinden önce, üyelerine ANAP aleyhine oy verme çağırısı yaparak, işçileri harekete geçirerek kazanımlar elde edilebileceğine dair güvenini perçinledi. Diğer taraftan yerel seçim sürecinde, toplumdaki ANAP karşıtı havanın derinleştiği hissedilmekteydi. Özal'ın güven oylamasına çevirdiği ve yeniden istifa kartını gündeme getirdiği yerel seçimlerde ANAP, yüzde 21,8 oy oranıyla yalnızca 2 ilde belediye başkanlığını alarak üçüncü sıraya geriledi. SHP yüzde 28,6 oy ile 36, DYP ise yüzde 25,1 oy ile 16 ilde belediye başkanlığını kazandı. ANAP'ın aldığı yerel seçim yenilgisinin ardından gerçekleşen ve Bahar Eylemleri olarak anılan işçi hareketleri hükümeti popülist politikalara kaymaya zorladı. Bunun yanı sıra, Özal istifa yerine önce 12 bakanı kabine dışı bırakarak ve meclisteki çoğunluğu ile güvenoyu alarak göreve devam etti. Ardından meclisteki çoğunluğu sayesinde, Kasım

²⁰⁵ Korkut Boratav vd., "Kamu şişletmeleri ve özelleştirme deneyimi: Sorunlar ve politika seçenekleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 127–128, 131–132.

²⁰⁶ Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 411–412; Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 370–371.

1989’da görev süresi sona erecek olan Kenan Evren’den sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin Sekizinci Cumhurbaşkanı seçildi. Özal tarafından Başbakanlığa getirilen Yıldırım Akbulut ise “güdümlü başbakan” imajı ve 1990’daki maden işçilerinin yürüyüşü ile karşılaştığı meydan okuma neticesinde toplumdaki itibarını yitirdi.²⁰⁷

Devam eden süreçte Özal, Cumhurbaşkanlığı süresince iç ve dış politikaya fiilen dâhil olarak bir tür yarı başkanlığı zorlaması, Körfez Krizini tek başına yönetme arzusu ile muhalefetin tepkilerini çekmesi, muhafazakâr kitleden yavaş yavaş uzaklaşması, parti içi muhalefetin güçlenmesi gibi birçok nedenle yıpranmaktaydı. Bunların yanı sıra, ANAP kongresinde parti genel başkanlığını Mesut Yılmaz’ın kazanması Özal’ın yenilgisi anlamına gelmekteydi. Özal’ın 1993’teki ani ölümü, yanındaki az sayıda muhafazakâr politikacı ile yeni bir parti arayışına giriştiği ve politikaya yeniden dönme hamlesini düşündüğü süreçte gerçekleşti. Özal’ın sistemi fiili yarı başkanlığa zorlaması, Türkiye politikasının sürekli gerginlik ve krizlere savrulmasını hızlandırdı.²⁰⁸ Özal’ın güç kaybetmesinin nedenlerinden biri, kendi çevresinde yeni bir işadamları grubu yaratma çabası nedeniyle büyük sermaye çevrelerinin durumdan rahatsızlık duymasıydı. Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği’nin (TÜSİAD) temsil ettiği bu çevreler, devlet teşviklerinden yararlanmakla birlikte Özal’ın kayırmacı ilişkileri büyük sermayenin genel çıkarlarına aykırı düşmekteydi. Bu nedenle TÜSİAD içindeki önemli sermaye grupları merkez sağdaki diğer bir alternatif olan Demirel’in partisi DYP’ye destek vermeye başladılar.²⁰⁹

Mesut Yılmaz, ANAP Genel Başkanı seçilmesi üzerine siyasal meşruiyetini elde etmek amacıyla partisinin Ekim 1991’de erken genel seçim kararı almasını sağladı. Erken seçim kararı almadan önce 500 bin kamu işçisi yüzde 141 oranına varan ücret zammı aldı. Yılmaz’ın büyük partiler lehine seçimlerdeki çevre barajlarını yükseltmesi, yüzde 27 oranında oy alan Demirel’in partisi DYP’nin ve barajı aşmak için aşırı milliyetçi partilerle ittifak yaparak yüzde 16,8 oy alan Refah Partisi’nin (RP) başarılı olmasını sağladı. ANAP’ın yüzde 24 oy aldığı genel seçimlerde, Kürt politik hareketiyle ittifak yapan SHP ise yüzde 20 alarak oylarını düşürdü. İttifaklardaki

²⁰⁷ Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 371–372.

²⁰⁸ Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 374–380.

²⁰⁹ Ahmet Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye", içinde **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 79.

partiler ile birlikte barajı geçen parti sayısının sekize ulaşması toplumsal kutuplaşmanın meclisteki yansımasıydı. Bu durumda hiçbir parti hükümeti kurabilecek çoğunluğu sağlayamamaktaydı. Dolayısıyla 1991 genel seçimleri, ANAP'ın tek parti iktidarının sonu ve koalisyon hükümetleri döneminin başlangıcıydı. Süleyman Demirel'in hükümeti kurma görevini alması ve SHP lideri Erdal İnönü ile uzlaşması neticesinde DYP-SHP koalisyon hükümeti kuruldu.²¹⁰

DYP-SHP koalisyonu yalnızca bir iktidar ortaklığı ile sınırlı değildi. Aynı zamanda bu iktidar ortaklığını “sosyal devleti gerçekleştirme” ve “demokratikleşmeyi sağlama” amaçlarını içeren programa bağlamış durumdaydı. Demokratikleşmeye yönelik adımlardan biri Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu'nda yapılan değişikliklerle yurttaşların savunma hakkını güvenceye almak ve işkenceyi önlemeye yönelikti. Ancak bu düzenleme Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin görev alanına giren suçlara uygulanmadığı için politik suçlarda savunma hakkı sınırlı kalmış ve işkenceye çözüm getirilmemiştir. Bir diğer adım ise Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) sözleşmelerinin meclis tarafından onaylanmasıydı. Ancak işçi çıkartılması konusunda yargı denetimini öngören sözleşme Cumhurbaşkanı'nın veto etmesinden sonra mecliste yeniden onaylanmamıştır. Bunların yanı sıra, görünürde hükümete tavsiyede bulunan MGK'nın gerçekte Bakanlar Kurulu'nun üzerinde yer alması demokratikleşmeye engel teşkil etmektedir. Böylece ne demokratikleşme, ne de sosyal devleti gerçekleştirme doğrultusunda yeterince gelişme sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum, koalisyonu oluşturan iki partinin yeterince uyumlu çalışmamasından kaynaklanmaktaydı. DYP zaman zaman iktidar ortağı SHP yerine ANAP'lı milletvekilleriyle anlaşmayı tercih ediyordu. Bu da koalisyon hükümetinin geleceğine yönelik güvensizliği beslemekteydi.²¹¹ Özal'ın ölümü üzerine Demirel DYP, SHP ve MHP'li milletvekillerinin desteğiyle Dokuzuncu Cumhurbaşkanı seçildi. Demirel'in yerine DYP Genel Başkanı ve ikinci DYP-SHP koalisyon hükümetinin Başbakanı olan Tansu Çiller, DYP'nin sivil ve askeri vesayet karşıtı görüşlerinin aksine devlet içinde etkin olan milliyetçi muhafazakâr güç odakları ve ordu içindeki bir kanat lehine tavrı

²¹⁰ Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 380–382; Zürcher, *a.g.e.*, s. 420–421.

²¹¹ Kemâli Saybaşılı, *DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç Yılı*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1995, s. 52–55.

almayı seçti. DYP içinde sivilleşmeci damarı oluşturan Hüsamettin Cindoruk ve ekibini ise partiden tasfiye etti.²¹²

Çiller'in başbakanlığını yaptığı yeni hükümeti yıllardır çözilemeyen enflasyon sorunu, işsizlik, gelir dağılımındaki dengesizlikler, sağlık ve eğitim hizmetlerindeki yetersizlikler gibi birçok sorun beklemekteydi. Bunların yanı sıra, 1993 yılının Haziran ayında Kürt sorununa dair çözüm bulmayı öneren Özal'ın ölümü üzerine PKK'nın ateşkesi sona erdirdiğini açıklaması ve Temmuz ayında ise İslamcı RP'ye yakın kesimler tarafından Sivas'ta Alevi aydınların katledilmesi yeni hükümetin önüne çözülmesi gereken iki sorun olarak çıkıyordu. Çiller başta Kürt sorununun çözümüne yönelik olarak olumlu söylemlerde bulunsa da, bu söylemlere Demirel ve Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in sert tepki göstermesi nedeniyle güvenlikçi söylemlere başvurmak durumunda kaldı. Bu dönüşümün ilk göstergelerinden biri ise SHP ile ittifak neticesinde meclise giren ve Kürt politik hareketini temsil eden milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasıydı.²¹³ Neticede 12 Eylül sonrasında askeri rejiminin tesis ettiği devlet yapısı 1990'lı yıllarda; Kürt sorunu, politik hegemonya krizi ve İslamcılığın yükselişi gibi unsurlar ekseninde yeniden üretilebilme alanı buldu.²¹⁴

İslamcı hareketteki yükseliş, RP'nin 1994 Mart'ında yapılan yerel seçimlerinde somut olarak ortaya çıktı. Genel seçimlerdekinin aksine seçime tek başına giren RP, yüzde 19,1 oranında oy alarak önceki seçimlere göre oyunu neredeyse iki kat artırmıştı. Seçimde üçüncü parti olmasına karşın büyük bir seçim başarısı gösteren RP, metropollerdeki yoksul kitlelere hitap ederek İstanbul ve Ankara dâhil altı kentin belediye yönetimini kazandı. Merkez solda ise SHP (yüzde 13,6), SHP içinden ayrılanların kurduğu CHP (yüzde 4,6) ve DSP (yüzde 8,8) 1989'da SHP'nin elde ettiği yerel seçim başarısının aksine oldukça düşük oranda oy aldılar.²¹⁵ Bu bağlamda, merkez solun kentli yoksullarla bağını kaybettiği bir konjonktürde RP oluşan bu boşluğu doldurmuştur. Bunun yanı sıra RP, Sünni-Müslüman dindar-muhafazakâr seçmenin kültürel dışlanmışlık hissini politikaya entegre ederek ekonomik, kültürel ve siyasal alanda bütünleşme vaadiyle bu kesimin temsilcisi haline geldi. Diğer taraftan

²¹² Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 392–393.

²¹³ Saybaşı, *a.g.e.*, s. 62; Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 397.

²¹⁴ İsmet Akça, "Türkiye'de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", içinde **Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları**, ed. Bülent Bilmez, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 61.

²¹⁵ Zürcher, *a.g.e.*, s. 424–425.

ise milliyetçi/devletçi/militarist politik çizgiye karşı Müslüman kardeşliğini öne çıkararak Kürt seçmenlerden de destek kazandı.²¹⁶ RP'nin sınıfsal tabanı bir taraftan taşradaki küçük burjuva ve ihracata dayalı birikim modeliyle hızla büyüyen ve Müstakıl Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) tarafından temsil edilen bir burjuva fraksiyonu, diğer taraftan ise üniversite öğrencileri, profesyonel orta sınıftan insanlar ve metropollerdeki marjinal ve yoksul geniş bir kitleden oluşmaktadır.²¹⁷

RP'nin yükselişinin diğer bir nedeni, ekonomideki kötü gidişatı önleme vaadiyle iktidara gelen DYP-SHP koalisyonunun ekonomik göstergelerde rahatlatma sağlayamamasıydı. Nedenleri ve sonuçları yukarıda tartışılan 1994 finansal krizi, kötü gidişattan etkilenen toplumsal kesimlerin RP'ye yönelmesinde etkili oldu. Ekonomideki kötü gidişattan rahatsız olan bir diğer kesim ise TUSİAD'ın temsil ettiği burjuva kesimiydi. TUSİAD'ın önde gelen iki büyük patronu olan Vehbi Koç ve Sakıp Sabancı, 5 Nisan Kararları'nın ertesinde Cumhurbaşkanı Demirel'e çağrı yaparak, Anayasa'nın 119. maddesine dayanarak olağanüstü hal ilan edilmesini ve ekonomiye el konulmasını istediler.²¹⁸

Sonuç olarak, araştırmanın esasını oluştan 1989-1995 yılları süresince toplumsal alanda büyüyen kutuplaşma ortamı, aynı zamanda politikaya yansımış ve özellikle politik yasakların kalkmasıyla birlikte merkez sağ ve sol politikaya çok aktörlü bir yapı meydana gelmiştir. Ekonomik alanda ise üst üste gelen bunalımların birikimi, 1994'te politik istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir siyasal ortamda finansal krizi meydana getirmiştir. Dolayısıyla, 1989 yerel seçimlerinde ANAP'ın gerilemesi ve 1991 genel seçimlerinde DYP-SHP koalisyon hükümetinin kurulması, ekonomik krize hegemonya krizinin eşlik ettiği bir dönemi başlatmıştır. Ekonomik bunalımın işçi ve memur kesimin gelirlerinde erimeye neden olması ve toplumun geniş bir kesiminde yarattığı yoksullaşma merkez politik partilere olan güveni azaltmıştır. Merkezin dışında yer alan İslamcı RP'nin 1994 yerel seçimleriyle birlikte yükselişi bu durumun sonuçlarından biridir. Ekonomik bunalım ve politik istikrarsızlığın işçi hareketleri ve fabrika rejimi açısından sonuçları aşağıda incelenecektir.

²¹⁶ İsmet Akça, "1980 Sonrası Türkiye'de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri", içinde **"Yeni Türkiye"ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 44.

²¹⁷ Haldun Gülalp, **Kimlikler Siyaseti Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s. 71.

²¹⁸ Aydın ve Taşkın, **a.g.e.**, s. 402-403.

III. KRİZ VE POLİTİK İSTİKRARSIZLIK YILLARINDA İŞÇİ SINIFININ DURUMU

12 Eylül darbesi sonrasında askeri rejimin getirdiği ve ANAP iktidarı için kolaylık sağlayan yasal ve kurumsal yapının siyasal vesayetinin fiilen sona ermesinde bir taraftan 12 Eylül darbesiyle partileri kapatılarak politika yasağı konulan siyasal aktörlerin diğer taraftan 1989 baharında başlayan işçi hareketleri dalgasının etkisi vardır. Ancak işçi sınıfının durumunda önemli bir dönüşümü getiren bu ‘dipten gelen dalga’dan burada bahsetmek gerekmektedir. ‘1989 Bahar Eylemleri’ veya ‘İşçi Baharı’ olarak adlandırılan direniş dalgası Türkiye’deki politik süreçlere önemli düzeyde etki etmiş ve ANAP iktidarının, geleneksel popülizmin bazı unsurlarını yeniden ekonomi politikalarına taşıması sonucunu doğurmuştur. 1989 yılının Mart ayında gerçekleşen yerel seçimlerde ANAP’ın ağır bir yenilgi alması popülizme yönelmeyi etkileyen bir diğer önemli unsurdur. Aşağıda detaylı bir biçimde bahsedilecek olan işçi hareketlerinin ve yerel seçim yenilgisinin ardından ANAP hükümeti 1989 yılında kamu işçilerine yüzde 142 düzeyinde bir zam vermek durumunda kalmıştır. Kamu işçilerinin elde ettiği bu zam oranlarını memur maaşlarına yapılan zamlar ve özel sektörde daha düşük oranda da olsa anlamlı ücret artışları takip etmiştir. Popülizmin etkileri tarıma yönelik desteklere de yansımış ve 1992 yılına kadar süren artışlarla tarımsal desteklerde 1977-1979 yıllarındaki seviyeye yeniden ulaşılmıştır.²¹⁹ Ancak sermaye sınıfı içindeki bölüşüm ilişkilerinde rantiyelerin yüksek pay alması ve sanayi sermayesi aleyhine gelişmeler, yeni bir sınıf içi bölüşüm dengesi kurarak değil, 1989’daki işçi hareketleriyle yükselen işgücü maliyetini azaltma yöntemiyle çözülmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, sermayenin bu stratejisi işyeri bazında işten çıkarmalar ve taşeronlaştırma etrafında uygulamaya konuldu. 1990 yılının başından 1991 yılının ortalarına kadar 200 bin sendikal işçi işten çıkarıldı. Böylece hem bu işyerlerinde ortalama işgücü maliyeti aşağı çekildi hem de sendikal örgütlenme zayıflatılmış oldu. Bu stratejinin kamudaki yansıması ise erken emeklilik sistemiyle birlikte 1992 yılından itibaren uygulanmaya başlandı.²²⁰

²¹⁹ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 175–177.

²²⁰ Mehmet Beşeli, "İşçi sınıfı ve sendikal hareketin güncel sorunları", **Birikim**, Sayı: 53, 1993, s. 48.

1994'te gerçekleşen finans krizinde ise devletin stratejik tercihi, artan işgücü maliyetleri karşısında iç ve dış borçlanma süreçlerinde oluşan rantlar aracılığıyla sermayenin gelirlerini ve spekülative korumayı seçmek olmuştur. Bu bağlamda, 1994 krizi işçi sınıfının gelirlerinde erime, sanayi ve bankacılık kârları ve rantıye gelirlerinde ise genişleme yaratmıştır. Türkiye işgücü piyasalarında kayıt dışı çalışma düzeyi 1990'lı yaygınlaşmıştır. 1994 yılında özel sektöre bağlı imalat sanayiinde, kayıt dışı çalışma toplam istihdam içinde yüzde 53'e yükselmiştir. Kayıt dışı istihdamdaki artış, işgücü ücretlerinde görece biçimde gerilemeye neden olmuştur. Bu gerileme ise taşeronlaşma eğilimlerini teşvik etmiş ve işçi sınıfı örgütlenmesinin önünde ciddi bir engel haline gelmiştir. Kayıtlı ve kayıt dışı işgücü arasındaki ücret farklılıkları, işçi sınıfının bu iki kesimi arasında çıkar çatışmasını güçlendirmiştir. Özellikle politik aktörler 1989 sonrasında örgütlü işçilerin artan ücretlerinin ekonomik krizin temel nedeni olarak halka aktarma yoluna gitmiştir. Ancak temel bölüşüm ilişkileri bakımından özel imalat sanayiindeki işgücü maliyetlerinin katma değer içindeki payı 1980'de yüzde 37 iken, 1994'te yüzde 26'ya gerilemiştir. Bu açıdan, 1994 yılı ve sonrasında taşeronlaşmanın artması ve çalışanların reel gelirlerinin erimesi nedeniyle bölüşüm ilişkilerinin işgücü aleyhine dönüştüğü görülmektedir.²²¹

Neticede 5 Nisan Kararları ile açıklanan önlemler, krizin yükünü işçi sınıfının sırtına yüklemiştir. Önlem paketinin açıklandığı sırada yüzde 12 düzeyinde olan işsizlik oranına Mayıs ayının sonunda eklenen 110 bin kişi sayısı, Temmuz sonuna kadar 600 bine ulaşmıştır. İşlerini yitirmeyen işçilerin ve memurların gelirleri ise ücret artışlarına rağmen erimiştir.²²² Türk-İş'in 5 Nisan Kararları ve sonuçlarına ilişkin düzenlediği sempozyumda konuşan Türk-İş Genel Başkanı Bayram Meral; tarımsal desteğin azaltılması ve köy boşaltmaları nedeniyle kente göçün artırdığı işsizlik ve yoksulluktan, önlem paketinin açıklanmasından bir sene sonra fiyatların yüzde 127,7 oranında yükselirken memur ve işçi maaşlarındaki artışın aynı düzeyde gerçekleşmemesinden, Türk-İş ile görüşülmeden çıkarılan özelleştirme yasasının yarattığı karmaşıklıktan, 1995 Mali Yıl Bütçe Kanun tasarısında ikramiyelerin kaldırılmak istenmesinden ve hükümetin toplu iş sözleşmesinde kamu işçisine verilecek zamları vermemeye çalışmasından yakınmıştır. Meral, Türk-İş'in önlem

²²¹ Ahmet Haşim Köse ve Erinç Yeldan, "Dışa açılma sürecinde Türkiye ekonomisinin dinamikleri: 1980-1997", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 56-60.

²²² Saybaşı, **a.g.e.**, s. 107.

paketinin ekonomiyi düzeltereği umuduyla fedakârlıkta bulunmasına rağmen vaat edildiği gibi olumlu sonuçlar alınmadığını ifade etmiştir.²²³

Türkiye sendikal hareketine yönelik en temel eleştirilerden biri, Avrupa'dakinin aksine Türkiye sendikacılığının ücret odaklı olduğu yönündedir. Dolayısıyla Türkiye'de sendikaların gündemini yalnızca üyelerinin sorunları oluşturmaktadır. Bu açıdan çalışma yaşamındaki genel sorunlar ve toplumsal sorunlar sendikacılığın ilgi alanının dışında kalmaktadır.²²⁴ 1994 krizinde ise sendikalar, sermayenin baskıları karşısında güvenceli istihdamı yüksek ücrete, sayısal esnekliği ise toptan işsizliğe tercih etmekle yetinmiştir.²²⁵ KİT'lerde örgütlü sendikalar ise özelleştirme girişimleri karşısında üyelerinin özlük haklarını korumayı temel işlevleri haline getirmiştir.²²⁶ Bunların yanı sıra, Doğu Bloku'nun çökmesinin ardından sosyalizmin küresel düzeyde krize girmesi, sendika üyesi sosyalist kadrolarını güvenini kırmış ve sendikaların uluslararası ilişkilerinin beslediği bir eğilim olarak örgütlü işçi hareketi liderliğinde toplumsal diyalog stratejisinin öne çıkmasına neden olmuştur. Sendikaların 1990'lı yıllarda içine düştükleri bunalım, uzun vadede tabanlarının çözülmesine yol açmıştır.²²⁷ Bu açıdan, 1989-1995 yıllarına ilişkin incelemede işçi hareketlerinin temel itici gücünün sendika yönetimlerinden ziyade sendika tabanları olduğu görülecektir.

IV. 1989-1995 YILLARI ARASINDA İŞÇİ HAREKETLERİ

12 Eylül sonrasında askeri rejimin, yasal kısıtlamalar ve yeni kurumsal düzenlemeler yoluyla oluşturduğu çalışma yaşamını kapsayan despotik yapı, 1989 yılına kadar işçilerin ücretlerinde ve haklarında gerilemeye neden olmuştur. 1989 Bahar Eylemleri ile bu yapıyı aşındıran işçi hareketleri, neoliberal birikim modelinin

²²³ Türk-İş, **Türk-İş 5 Nisan Ekonomik İstikrar Tedbirleri ve Sonuçları Sempozyumu**, Ankara, Türk-İş Yayınları, 1995, s. 2-3.

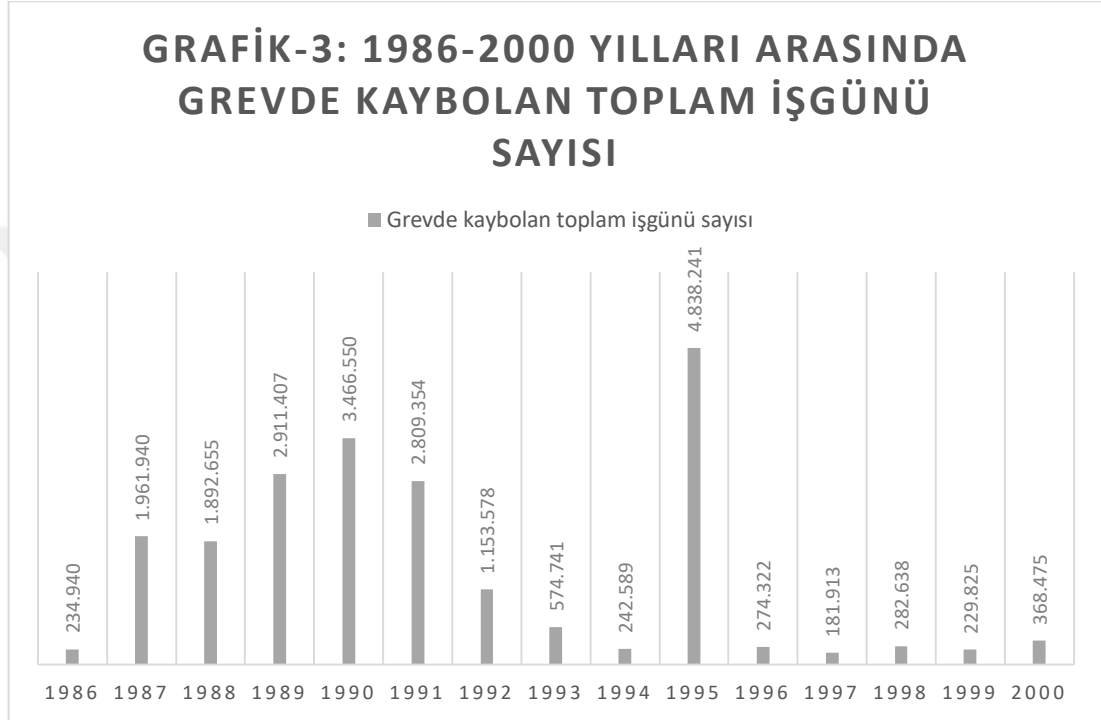
²²⁴ M. Kemal Öke ve Senem Kurt, "Yeni Süreç ve Sendikaların Temsil Sorunu", içinde **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, ve Erinc Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 419.

²²⁵ Hakan Arslan, "Politik ekonomi temelli bir işçi hareketi tarihine doğru", **Toplum ve Bilim**, Say: 77, 1998, s. 88.

²²⁶ M. Görkem Doğan, "1980 Sonrası Sendikal Hareket: Türkiye'de Sendikacılığın Kuğu Şarkısı", içinde **Tanzimattan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 401.

²²⁷ M. Görkem Doğan, "Örgütlü İşçi Hareketinin Sindirilmesi", içinde **Yeni Türkiye'ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 267-268.

yeni bir aşamaya girdiği ve eski politik aktörlerin politikaya yeniden döndüğü bir ortamda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, ANAP hükümetinin askeri rejimden devralarak sürdürdüğü despotik yapı, Bahar Eylemleri'yle başlayan işçi hareketliliğinin yarattığı politik etkiyle birlikte dönüşmeye başlamıştır. Bahar Eylemleri ile 1980 sonrasında beri ilk kez önemli bir ilerleme kaydeden işçilerin mücadeleye ilişkin güvenleri, elde ettikleri kazanımlar ve yarattıkları politik etkiler nedeniyle artmıştır.

Kaynak: T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı²²⁸

Grafik-3'te grevlerin etkinliğinin anlaşılması bakımından, yıllara göre kamu ve özel sektörde gerçekleşen grevlerdeki toplam işgünü kaybı gösterilmiştir. Ancak bu veriler, yalnızca yasal grevlere ilişkin bilgileri içermesi nedeniyle yeterli bilgiyi vermemektedir. Yasal grevlere ilişkin bir diğer yanıltıcı nokta, grevlerin yalnızca toplu iş sözleşmelerinde ortaya çıkan uyuşmazlık üzerine yapılmasına izin veren yasal engeldir. Bu açıdan veriler çoğunlukla toplu iş sözleşmesi sürecinde ortaya çıkan uyuşmazlıklar üzerine greve giden işyerlerindeki işgünü kayıplarını içermektedir. Örneğin, 3 Ocak 1991'de Türk-İş ve bağlı sendikalara üye işçilerin yaptığı bir günlük

²²⁸ T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü, "Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984-2015", s. 1-3 (Çevrimiçi) ailevecalisma.gov.tr/media/31747/grev_lokavt.pdf, 11 Eylül 2020.

iş bırakma eylemindeki işgünü kaybı, yasal bir grev olmaması nedeniyle bu verilere dâhil edilmemiştir. Bunun yanı sıra, 5 Nisan Kararları'nın ertesinde KİT'lerde ve bağlı fabrikalarda çalışan binlerce işçi aylarca süren protestolar düzenlemiştir. Ancak bu protestolarda başvuru iş bırakma ve iş yavaşlatma gibi eylem biçimleri Grafik-3'teki verilere dâhil edilmemiştir. 1994 yılının ikinci yarısından itibaren etkili olan işçi hareketlerine karşın 1994 yılındaki grevdeki işgünü kaybının düşük olmasının nedeni eylemlerin yasal olmamasından ve devletin yalnızca yasal grevleri temel almasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen yalnızca yasal grevler dikkate alındığında bile 1987 sonrasında işçi hareketlerinin önemli etkilerde bulunmaya başladığı görülmektedir. Özetle, işçiler 1987 yılından itibaren grev aracına daha sık başvurmaya başlamıştır. 1989 yılı ve sonrası ise işçilerin toplu sözleşmelerde ciddi ücret artışları elde ettiği yıl olmuştur. Araştırmanın 1989-1995 yılları arasını temel almasının nedeni, işçi hareketlerinin elde ettiği kazanımlar ve despotik fabrika rejiminde yarattığı dönüşümdür.

1989 Bahar Eylemleri ile başlayan süreçte, eylemlerin temel özelliği işçilerin sendikalarını aşarak eylemlere yönelmesidir. Türk-İş'in bu dönem boyunca işçi hareketlerindeki rolü ise eylemleri sahiplenmek olarak kalmıştır. Sosyalist hareket ise 1989 ve sonrası dönemde işçi sınıfıyla bağ kurma girişimlerinde bulunmasına karşılık önemli bir gelişme sağlayamamıştır. Bunun nedenlerinden biri, 1980 sonrasında kırdan kente yönelen göç dalgasıdır. Kente yeni göç etmiş işçiler, mücadele deneyimleri olmayan ve sosyalist harekete mesafeli bir kuşakı temsil etmektedirler. İşçilerin sınıf mücadelesine ve sosyalist hareketlere uzak kalmasında, askeri rejimin oluşturduğu sendikacılık düzeninin önemli bir etkisi vardır.²²⁹ ANAP'ın neoliberal politikaları rahat bir şekilde uygulamak için sürdürdüğü bu sendikal düzen ve despotik fabrika rejimi, "dipten gelen dalga" ile 1989 yılından itibaren dönüşmeye başlamıştır.

1989 Şubat'ının son günlerinde yaklaşık 600 bin kamu işçisini kapsayan toplu iş sözleşmesi görüşmelerine ilişkin Başbakan Vekili Kazım Oksay'ın "üç oy için fazla zam vermeyiz" demeci üzerine Türk-İş yönetimi tepki göstererek, ANAP'a karşı seçimlerde muhalif bir tavır alınacağını ilan etti.²³⁰ Devam eden süreçte, Türk-İş tarafından kamuda örgütlü 26 sendikayı temsilen oluşturulan Koordinasyon Kurulu ile Kamu İşveren Sendikaları arasındaki toplu iş sözleşmesi görüşmeleri, işveren

²²⁹ Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık - II", **Praksis**, Sayı: 6, 2002, s. 91-92.

²³⁰ "İşçinin satın alınacak oyu yok", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1989, s. 8.

sendikalarının ücret teklifi dahi vermemesi üzerine uyuşmazlıkla sonuçlandı. Görüşmelerde hiçbir ilerleme sağlanamaması üzerine 600 bin kamu işçisini kapsayan grev kararı alındı. Üç ay süren grev ve eylemlerde işçiler; iş yavaşlatma, işi geç başlatma, iş bırakma, oturma, yolu trafiğe kapatma, servis araçlarına binmeme, yemek ve sakal boykotu, toplu boşanma başvurusu gibi pasif ve etkin direniş biçimlerine başvurdular. Bahar Eylemleri olarak adlandırılan işçi hareketi, askeri rejimin işçi haklarını kısıtlayarak yarattığı despotik fabrika rejimini ve bu düzen içinde gelirlerindeki erimeyi protesto etme amacını taşımaktaydı. Bunların yanı sıra, işçiler politik taleplerde de bulunmaktaydı. Eylemler sırasında Özal sendikacıları suçlayarak, “sendikacılarla görüşmek yerine işçiler arasında oluşturulan bir heyetle görüşeceğini” açıkladı. Bahar Eylemleri sürerken ANAP hükümeti İskenderun ve Karabük Demir Çelik’te 24 bin işçiyi kapsayan grevleri erteledi. Bahar Eylemleri sırasında gerçekleşen yerel seçimlerde ANAP’ın aldığı yenilgi hükümetin sendikacılara yönelik tutumunu etkiledi. Hükümet kamu işveren sendikalarını devreden çıkararak Devlet Bakanı Cemil Çiçek’i devreye soktu ve Çiçek ile Koordinasyon Kurulu arasında doğrudan görüşmelere başlandı. Yapılan görüşmeler sonucunda Mayıs ayında anlaşmaya varıldı. Bahar Eylemleri’nden önce yüzde 40 düzeyinde bir ücret zammından söz eden hükümet, ortalama yüzde 140 oranında bir zam oranını kabul etmek durumunda kaldı.²³¹

Bahar Eylemleri, sendikaların ya da merkezi bir otoritenin önderliği olmadan başlamış ve öyle devam etmiştir. Bu açıdan, kendiliğinden bir hareket olma özelliği taşımaktadır. Eylemler yerel düzeyde, ya eylemler içerisinde ya da önceden mücadele deneyimi olan işçiler tarafından başlatılmış ve sürdürülmüştür. Eylemler profesyonel sendikacıların, politik partilerin ve sosyalist oluşumların önderliğinde gelişmemiştir. Bahar Eylemleri temelde ücret artışı talebine dayanmaktaydı. Bunun yanı sıra, eylemler kitleseldi ve tüm Türkiye’ye yayıldı. Politik ve kimliksel ayrımlar ilk günden aşıldı. Ancak eylemlerin toplu sözleşmedeki kamu işçilerini kapsamaması, eylemleri kitleselleşme açısından sınırladı ve etkinliğini azalttı.²³² Ancak eylemlere özel sektör işçilerinden de destek gelmiştir. Bahar Eylemleri sürerken Gebze’de özel sektör ait işyerlerinde çalışan Otomobil-İş, Petrol-İş, Kristal-İş ve Özdemir-İş sendikalarına

²³¹ Aziz Çelik, "Bahar Eylemleri, 1989", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 103.

²³² Faruk Pekin, "'89 Baharı işçi eylemleri üzerine", **Birikim**, Sayı: 2, 1989, s. 22.

bağlı 3500 işçi, kamu işçilerinin eylemlerini desteklemek amacıyla yürüyüş gerçekleştirmiştir. Yürüyüşte işçilerin birliğine işaret eden sloganlar öne çıkmıştır.²³³ Özel sektörde örgütlü işçilerin kamu işçilerine sınıf mücadelesi adına destek vermeleri dikkat çeken dayanışma örneklerinden biridir. Bahar Eylemleri ile birlikte 1989 yılı “grevler/direnişler yılı” olarak işçi hareketleri tarihine geçmiş ve mücadeledeki işçi sayısı 1963 yılında başlayan 26 yıllık süreçte en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bunun yanı sıra, 1989 yılı bu yıllar içerisinde en fazla kamu işçisinin greve çıktığı yıl olma özelliğini taşımaktadır. Özel sektörde ise greve çıkan işçi sayısında düşüş yaşanmıştır. Aynı zamanda işçiler Bahar Eylemleri ile askeri rejimin oluşturduğu yasal engelleri aşmaya yönelik aktif ve kitlesel bir mücadeleye hazır olduklarını göstermiştir.²³⁴

Bahar Eylemleri’nin farklı iş kollarına yaygınlaşması sürecinde işçiler Türk-İş’e bir taraftan dokuz yıllık ücret kaybını giderecek bir zam oranını kabul etmesi uyarısında bulunurken, diğer taraftan ise sendikalarının ücretin yanı sıra işçilerin ellerinden alınan sendikal hakları da gündeme getirmesi konusunda uyarıda bulunmuşlardır.²³⁵ Hükümetle uzlaşıldıktan sonra ise Türk-İş yönetimi, talep ettiği yüzde 170 ücret zammı ve 60 bin liranın altında bir ücret artışına razı olmuş ve ücret dışındaki sendikal haklar için talepte bulunmamıştır.²³⁶ İşçilerin sendika yönetimine yönelik tutumu ve ücret sendikacılığına yönelik tepkisi Bahar Eylemleri’nin “dipten gelen dalga” niteliğini ortaya çıkarmaktadır. Türk-İş yönetimi ise hükümete karşı muhalif tutum takınmasına karşın eylemdeki işçilerin talep ettiği kadar cesur davranamamıştır. Bunun yanı sıra, Bahar Eylemleri’ni takiben gerçekleşen 1 Mayıs’ta Türk-İş’e bağlı sendikalar ve bazı bağımsız sendikalar tarafından kutlama alanı olarak Abide-i Hürriyet Meydanı’nı işaret ederek, hükümetin ideolojik saldırı günü olarak nitelediği 1 Mayıs sabahına kadar idareden izin almadan kitlesel bir kutlama yapılacağına kararlı olduklarını belirtmişlerdir. Ancak buna rağmen 1 Mayıs sabahı, “provokasyon olacağı ve işçilere ateş açılacağı” gerekçesiyle vazgeçtiklerini duyurmuşlardır. Daha sonra yapılan açıklamada ise hata yaptıklarını ve koşulları iyi değerlendiremediklerini ifade etmişlerdir.²³⁷

²³³ "Gebze’li İşçiler Dayanışma İçin Yürüdü", **İşçilerin Sesi**, Sayı: 2, 1989, s. 3.

²³⁴ Petrol-İş, **'89 Petrol-İş Yılığ**, İstanbul, 1989, s. 265.

²³⁵ "Eyleme devam, işçiden Türk-İş’e uyarı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Nisan 1989, s. 8.

²³⁶ "Bu sözleşmelere “evet” denilemez", **İşçilerin Sesi**, 4 Haziran 1989, s. 8.

²³⁷ Faruk Pekin, "'89 Baharı işçi eylemleri üzerine", **Birikim**, Sayı: 2, 1989, s. 23.

Bahar Eylemleri'nin Türk-İş ve bağlı sendikalar içinde yarattığı sınırlı etki hem sendika tabanında Bahar Eylemleri ile öne çıkan taleplerin hem de politikadaki dönüşümün bir yansıması olarak görünmektedir. Yönetimin yeniden belirleneceği kongre öncesinde işçilerin sendika yönetimlerinin tutumuna karşın eylemlerde gösterdiği başarı sayesinde artan güvenine karşı Türk-İş yönetiminin tabandan gelen baskıya karşı koyamayacağı belirtilmiştir.²³⁸ Bu nedenle kongrede sağ ve sol kanat sendikacıların bir koalisyonunun öne çıkacağı belirgin hale gelmiştir. Yerel seçimlerde ortaya çıkan sonucun bir yansıması olan Türk-İş Kongresi'nde DYP ve SHP temelinde bir koalisyon arayışı ortaya çıkmıştır. Sosyalist sendikacılar Türk-İş içerisinde yer almalarına karşın, sendika yönetimini belirleyecek bir güce sahip olamamıştır. Ancak işçilerin yönetime baskısı nedeniyle sağ kanat sendikacılar daha demokrat bir tutum almak durumunda kalmıştır.²³⁹ Sendika içinde sosyalist ve sosyal demokrat sendikacılar yer almasına karşın sendika yönetimi, işçilerin talep ettiklerinin tersine sağ kanattan Şevket Yılmaz'ın yeniden genel başkan seçilmesi ve oluşturduğu sağ ittifak kadrosunun yönetime gelmesiyle sonuçlanmıştır.²⁴⁰ Dolayısıyla Bahar Eylemleri'nin Türk-İş tabanındaki işçilerde yarattığı dönüşüm, beraberinde sendika yönetiminde esaslı bir dönüşümü getirememiştir.

Bahar Eylemleri'nin bir diğer önemi, işçilerin protestolarında kullandığı sloganlarda ANAP hükümetini doğrudan hedef alarak eylemlere siyasal bir karakter kazandırmasıdır. Yasal olarak yasaklanan eylem biçimleri, işçilerin kullandığı yaratıcı yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve etkili olmuştur. Eylemlere yönelik oluşan toplumsal desteğin büyümesinde, askeri rejimin oluşturduğu yapıya ve Özal hükümetine duyulan tepkilerin ve demokratikleşme taleplerinin önemli bir etkisi vardır. Reel işçi ücretlerinde elde edilen kazanımlar ise memur ve özel sektördeki işçi maaşlarını olumlu yönde etkileyerek 1989 yılında reel ücretlerde genel bir iyileşme sağlanmıştır.²⁴¹

Bu dönemin bir diğer önemli işçi hareketi Bahar Eylemleri sürdüğü sırada hükümet tarafından grev erteleme kararı alınan, metal işçileri tarafından yapılan grev ve eylemlerdir. Çelik-İş sendikası ve MESS arasında 1988 yılının Aralık ayında

²³⁸ Toktamış Ateş, "Türk-İş Kongresi ve Ötesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Aralık 1989, s. 2.

²³⁹ "Sonucu baştan belli", **İşçilerin Sesi**, 7 Aralık 1989, s. 4.

²⁴⁰ Şükran Ketenci, "Değişime ters ittifak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Aralık 1989, s. 12.

²⁴¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 104.

başlayan, İskenderun ve Karabük Demir-Çelik fabrikalarını ve bağlı işyerlerinde çalışan 24 bin işçiyi kapsayan toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde 100 maddenin 66'sında uzlaşılammıştır. Sendikanın talep ettiği ortalama yüzde 400 ücret zammına karşılık olarak, MESS birinci yıl için yüzde 78, ikinci yıl için yüzde 60, enflasyon farkı ve yüzde 3 refah payı önermiştir. Tarafların önerilerinde ısrarcı olmalarının sonucunda, görüşmelerin 1989 Şubat'ında uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine Çelik-İş Genel Başkanı Metin Türker ücretlerin yanı sıra idari ve sosyal maddelerde ısrarlı olduklarını belirterek işçilerden greve hazırlıklı olmaları çağrısı yaptı. İşçiler 22 Mart'taki greve kadar yemek boykotu, fazla mesaiye kalmama, servis araçlarına binmeme, protesto yürüyüşü, iş yavaşlatma gibi pasif eylemlere başvurdu. İşverenin çağrısı üzerine 16 Mart'ta yapılan görüşmede MESS önerdiği maddelerin ve oranların aynı şekilde kalmasını önererek, ücret zammı oranını yüzde 112'ye çıkardı. Anlaşmaya varılamaması üzerine ücret zammını yüzde 122'ye yükseltti. Sendikanın öneriyi reddetmesi üzerine 22 Mart için grev kararı alınması karşısında, 21 Mart gecesi Bakanlar Kurulu'nun aldığı kararla grev "milli güvenlik" gerekçesiyle 1 ay süreyle ertelendi. Erteleme kararına tepki gösteren işçiler, İskenderun ve Karabük'te toplu yürüyüşlerle protesto gösterisi düzenlendi ve grev erteleme kaldırılana kadar eylemlerini sürdürme kararı aldı. 23 Mart'ta Karabük Haddehane Meydanı'nda 6 bin kişilik toplantıda grev erteleme kararı karşısında yürütmeyi durdurma amacıyla dava açılacağı ve pasif direnişlere devam edileceği bildirildi. Aynı gün, metal işçileri tarafından ANAP Karabük İlçe Merkezi önünde hükümet aleyhine gösteri düzenledi.²⁴²

İşçilerin grev ertelemesine yönelik protestoları, Karabük esnafının büyük bir kısmından destek gördü. Esnaf grev erteleme kararını protesto etmek ve işçilerin direnişini desteklemek amacıyla mağaza ve dükkânlarını kapattı.²⁴³ Bunun yanı sıra, Karabük'teki bazı lokantalar yemek boykotu yapan işçilere ücretsiz öğle yemeği verme kararı aldı ve işçilere yönelik destekler ilerleyen süreçte sürdürüldü. Metal işçilerinin eylemleri süresince esnaf işçilere vadeli satışlar yaparak, minibüs şoförleri ise ücret almayarak destek oldu. İskenderun'da ise belediye protesto servis araçlarını kullanmayan İsdemir işçilerini ücretsiz olarak taşıma kararıyla eylemlere destek verdi.

²⁴² "Karabük ve İskenderun Demir-Çelik Grev ve Eylemleri, 1989", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 231-232.

²⁴³ "Esnaftan işçiye destek", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1989, s. 1.

Hükümetin yaptığı teklifleri geri çeviren işçiler, memurların da katıldığı toplu yürüyüşler ve mitinglerle sürdürdü. 14 Nisan'da Bakanlar Kurulu grev erteleme kararını kaldırdığını açıkladı. MESS ve hükümetten uzlaşma çağrısı gelmemesi üzerine 4 Mayıs'ta İskenderun ve Karabük Demir-Çelik fabrikalarında ve bağlı işyerlerinde çalışan işçiler greve başladı. Grev sürecinde hükümetin demir-çelik ithalatı yapması, grevdeki işyerlerinde meslek lisesi öğrencilerinin yasadışı olarak çalıştırıldığının kanıtlanması ve MESS'in ücret zammını yükseltmesi üzerine sendika grev kırılcılığın önlenmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulundu. Grev yerel halktan, esnaftan ve farklı şehirlerdeki sendikalardan destek gördü. Grevin 137. gününde tarafların anlaşmaya varması üzerine grev sona erdi. İşçi ücretlerine sendikanın talebinin altında bir ücret zammı ve sosyal yardım parası verilmesi kararlaştırıldı.²⁴⁴ Sonuç olarak, 24 bin işçinin katılımıyla 137 gün süren Demir-Çelik grevi, Türkiye işçi hareketleri tarihinin önemli grevlerinden biri olmuştur. Demir-Çelik grevi, metal işçileri içinde mücadele geleneğine sahip olmayan ve "sessiz çoğunluk" olarak adlandırılan İskenderun ve Karabük Demir-Çelik işçileri tarafından yapılması açısından önem taşımaktadır.²⁴⁵ Bahar Eylemleri'nde sendika yönetimlerine rağmen işçilerin gösterdiği kararlılık, Özal'ın ve MESS'in uzlaşmaz tavırları karşısında grevi ve eylemlerini 137 gün sürdüren metal işçilerinde de görülmektedir.

1989-1995 yılları arasında gerçekleşen bir diğer önemli işçi hareketi Büyük Madenci Yürüyüşü olarak adlandırılan Genel Maden-İş sendikasına bağlı Zonguldak kömür işçilerinin toplu sözleşme görüşmelerindeki uyuşmazlık ve Cumhurbaşkanı Özal'ın uzlaşmaz tutumu nedeniyle başlattığı grev ve devamında Ankara'ya yaptığı yürüyüştür. 1990 yılının ikinci yarısında Türk-İş'e bağlı bazı sendikalar tarafından yapılacak toplu sözleşme görüşmelerini koordineli bir şekilde sürdürmek amacıyla bir komisyon kuruldu. Şevket Yılmaz yönetimine karşı 1989 yılının Aralık ayındaki kongrelerde ayrı bir liste çıkaran sendikalardan oluşan bu komisyonda Türk-İş yönetimiyle bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlığın taraflarından biri olan Genel Maden-İş sendikası başkanı Şemsi Denizer, "10 yılın telafisi olarak 2,5 milyon lira net ücret" talebinde bulunulmasını istedi ve kabul edilmemesi durumunda greve çıkma konusunda tavır gösterdi. Ancak Türk-İş yönetimi Denizer'in önerdiği ücreti makul bulmadı. Türk-İş'in hükümetle yaptığı görüşmede ücret talebini net olarak

²⁴⁴ "Karabük ve İskenderun Demir-Çelik Grev ve Eylemleri, 1989", **a.g.e.**, s. 232-233.

²⁴⁵ Tanıl Bora, "'İşçi sınıfının lokomotif'i' harekete geçerken", **Birikim**, Sayı: 6, 1989, s. 39.

bildirmemesi ve görüşmelerden umutlu olunmadığı yönünde açıklama yapılması üzerine sosyal demokrat sendikacılar, yönetime baskı yaparak bir günlük iş bırakma eylemi yapılmasını talep ettiler. Cumhurbaşkanı Özal'ın “yüzde 60 ücret zammının zarara yol açacağı ve KİT'lerin özelleştirilmesi gerektiği” çağrısının ardından görüşmelerden sonuç alınamayacağı ortaya çıktığında, daha önceden belirlenen 30 Kasım tarihinde grevin başlatılması kesinleşti. Hükümet greve karşı Zonguldak'a çevre illerden polis takviyesi yaparken, Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) memurların izinlerini iptal etti. Türk-İş Genel Başkanı Şevket Yılmaz ise grev tarihini kendisine bildirmeyen Denizer'e kızgındı. 30 Kasım'da TTK Gelik İşletmesi'ne asılan pankartla başlatılan greve Türk-İş'e bağlı sendika başkanları dâhil 36 sendikacı katıldı. Grevin ilk gününde maden işçileri ve Genel Maden-İş başkanı Denizer ANAP hükümetini ve Cumhurbaşkanı Özal'ı hedef aldı. Maden ocaklarına grev pankartı asan işçiler yanlarında aileleriyle birlikte güvenlik güçlerinin engelleme çabalarına rağmen kent merkezine doğru yürüyüşe geçti. Grevin ilk üç gününde işçiler toplu yürüyüşlerini sürdürdü. Devam eden günlerde Bülent Ecevit ve Erdal İnönü Zonguldak'a giderek maden işçilerine destek verdiler ve birer miting düzenlediler. Körfez Savaşı gündemiyle meşgul olan ANAP hükümeti, madenlerdeki grevin ülke çapına sıçrama eğilimini gözетerek uyuşmazlıkların çözümü için bakanları devreye sokuyor ve başlangıçtaki sert tavrını yumuşatıyordu. Sol eğilimli sendikacılar Türk-İş yönetimine genel grev niteliğinin vurgulandığı “bir günlük işe gitmeme” eylemi yapılması için baskı yaptı ve baskı karşısında işe gitmeme eylemi için 3 Ocak 1991 tarihi kararlaştırıldı. Türk-İş'e bağlı sendika başkanları, demokratik kitle örgütleri ve politik partiler tarafından desteklendi. ANAP hükümetinin yetkilileri ise eylemin suç olduğu yönünde açıklama yaptı.²⁴⁶

3 Ocak'ta yapılacak eyleme ilişkin bildiride, eylem gerekçeleri olarak; çalışma yaşamına ve temel hak ve özgürlüklere ilişkin anayasal kısıtlamaların düzeltilmemesi, piyasa düzeninin ve enflasyonun geniş halk kitlelerini ezmesi, büyüyen bütçe açıklarını kapatmak için işçi ve memur ücretlerine ağır vergiler konulması, memurlara yapılan zam oranlarının düşüklüğü, 120 milyar lirayı bulan işçi alacaklarının borçlu belediyeler tarafından ödenmemesi gibi maddeler öne sürülmüştür. 3 Ocak'ta yapılacak iş bırakma eylemini kitleleştıirmek amacıyla Türk-İş tarafından “Ulusal

²⁴⁶ Sevkuthan N. Karakaş, **Eylem günlüğü: Zonguldak maden grevi ve yürüyüşü, Kasım 90-Ocak 91: Araştırma-Röportaj**, İstanbul, Metis Yayınları, 1992, s. 21-52.

Dayanışmaya Çağrı” bildirisi yayımlandı. 3 Ocak günü yapılan genel uyarı eylemi nedeniyle şehir içi ulaşımında ve Türk Hava Yolları seferlerinde aksamalar meydana geldi ve çöpler toplanmadı. Eylemi desteklemek amacıyla çeşitli gösteriler düzenlendi ve gösterilerde yaklaşık 500 kişi gözaltına alındı. Öğrenciler eyleme destek vermek amacıyla dersleri boykot etti. Büyük kentlerde doktor, avukat ve memurların bir kısmı işçilerin eylemine destek verdi.²⁴⁷

Genel Maden-İş ise 3 Ocak eyleminden bir gün sonra, 4 Ocak’ta işçileri Zonguldak’tan Ankara’ya araçlarla götürme kararı almıştı. Hükümetin bazı bakanları işçilerin Ankara’ya sokulmaması gerektiğini düşünürken, Başbakan Yıldırım Akbulut daha ılımlı yaklaşıyordu. Türk-İş Genel Başkanı Yılmaz ise 3 Ocak eyleminin başarısına gölge düşüreceğini söyleyerek Denizer’den bu eylemi ertelemesini istedi. 3 Ocak’ta işçileri Ankara’ya taşıyacak olan otobüslerin Zonguldak’a girişi engellendi ve hükümet tarafından gazeteciler dışında Zonguldak’a giriş yasaklandı. İşçilerin tepkilerinden çekinen sendikacılar Ankara’ya yürüme kararı aldı. Yürüyüşe Petrol-İş sendikasının başkanı Münir Ceylan hariç Türk-İş yönetiminden ve sendika başkanlarından hiç kimse katılmadı. Yürüyüşe katılanlar arasında SHP, Halkın Emek Partisi ve Sosyalist Birlik Partisi milletvekilleri de vardı. Yürüyüşün ilerleyen günlerinde Şevket Yılmaz “şanlı grev” olarak nitelese de hükümetle uzlaşarak yürüyüşü sona erdirmenin yollarını arıyordu. Yürüyüş sırasında işçiler polis barikatlarıyla sık sık engellendi ve barikatlara karşı koyan yüzlerce işçi gözaltına alındı. Hava şartları da yürüyüşü etkiliyordu. Devlet Bakanı İmren Aykut’un Şemsi Denizer’i arayarak görüşme talebinde bulunması ve Ankara’ya davet etmesi üzerine yürüyüşü sona erdirme kararı alındı. 112 kilometre süren 100 bin kişilik yürüyüşün Mengen’de geçirilen beşinci gününde işçiler yürüyüşün devam etmesine yönelik sloganlar atmasına rağmen Denizer’in yaptığı konuşma işçilerin geri dönmeye ikna olmasında etkili oldu. Sendika yöneticileri Ankara’ya giderken, işçiler araçlarla Zonguldak’a götürüldü.²⁴⁸ Maden işçilerinin grev ve yürüyüş konusundaki kararlı tavırları, sendikanın karar alma süreçlerinde etkin biçimde yer aldıklarını göstermektedir. Maden işçilerinin sendika başkanı ve yöneticilerine olan sevgilerinin temelinde ise önceki sendika yöneticilerinin işçilere yönelik olumsuz tutumu etkili

²⁴⁷ "Genel Uyarı Eylemi, 3.1.1991", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 466–468.

²⁴⁸ Karakaş, **a.g.e.**, s. 65–116.

olmuştur.²⁴⁹ İlerleyen süreçte kamu işveren sendikası ve Genel Maden-İş arasında yapılan görüşmelerde, TTA ve Maden Tetkik ve Arama'da çalışan 48 bin işçiyi kapsayan toplu sözleşme 6 Şubat 1991'de imzalandı. Bu sözleşmeye göre çıplak brüt ücret ilk 6 ay için 1,470,000 liraya, ikinci 6 ay için 1,868,769 liraya yükseltildi. İkinci yıl ücret zamları içinse her iki 6 ay için yüzde 25 olarak belirlendi. Bunlarla birlikte sözleşmede bazı sosyal yardım kalemleri yer aldı.²⁵⁰ Denizer, daha sonra yaptığı açıklamada sözleşmede istediklerini alamadıklarını ve sözleşmeyi "istemeyerek" imzaladıklarını belirtmekteydi.²⁵¹

1989-1995 döneminde işçi hareketlerinin yoğun olduğu bir diğer alan ise belediyelerdir. 1990-1995 yılları arasında toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması, biriken işçi alacaklarının uzun süredir ödenmemesi ve RP'nin yerel seçimlerde kazandığı belediyelerde toplu işçi çıkarması gibi nedenlerle çeşitli grev ve eylemler düzenlendi. Bu eylemlerde siyah çelenk bırakma, toplu viziteye çıkma, toplu yürüyüş, açlık grevi, şikayet dilekçesi verme, belediye başkanları hakkında suç duyurusunda bulunma, sakal bırakma, oturma eylemi, geç işbaşı yapma ve iş bırakma gibi eylemler düzenlendi. Bu eylemlerde işçiler zaman zaman belediyede çalışan memurlardan da destek gördü. Memurlar işçilere destek amacıyla iş bırakma eylemlerine başvurdu.²⁵² Bu eylemler arasında oluşan çöp dağlarıyla halkın SHP'ye politik fatura çıkarması bakımından 1992 yılında gerçekleşen grev ve eylemler önemlidir. 1992 yılında, toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanmasını protesto etmek amacıyla İstanbul Büyükşehir ve ilçe belediyelerinde çalışan 30 bin işçi 2 saatlik iş bırakma, toplu vizite ve yürüyüş eylemleri yaptı. İşçilerin eylemleri sırasında belediye hizmetleri aksadı. Büyükşehirlerde Belediye-İş'e bağlı 65 bin işçiyi kapsayan toplu sözleşme görüşmelerinde uyuşmazlık ortaya çıktı. Belediye-İş Haziran ayında 75 bin işçi adına grev kararı aldı. Grev kapsamı dışındaki işçilerin toplu sözleşmeleri ise YHK'ya gönderildi. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Sözen ise halka dağıtılan bir milyon adet bildiride çöpleri açığa bırakmamalarını ve kendilerine destek vermelerini istedi. Toplanmayan çöplerin sağlık açısından tehlike oluşturması

²⁴⁹ "Zonguldak ateşi sönmeyecek", **İşçilerin Sesi**, 21 Ocak 1991, s. 2.

²⁵⁰ İ. Hakkı Yükselen, "Zonguldak Grevi ve Yürüyüşü, 1990-1991", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 3**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 553.

²⁵¹ Karakaş, **a.g.e.**, s. 133.

²⁵² "Belediyelerde İşçi Hareketi ve Sendikacılık", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 149-151.

üzerine ilçe belediyeler özel sektörden kamyon kiralayarak çöpleri toplatmaya çalıştı. Kentlerde oluşan çöp yığınları kamuoyunda tepkilere yol açtı. Grevin altıncı gününde İstanbul'da biriken çöpleri toplayanlarla grevdeki işçiler arasında tartışma çıktı. İşçiler çöpleri toplayanları grev kırıcılıkla suçladı. Kadıköy Belediyesi'nin çöplerin toplanması için taşeron firmalardan kamyon ve işçi sağlaması üzerine grevci işçiler müdahale ederek belediyenin uygulamayı durdurmasını sağladı. Biriken çöpler zaman zaman belediye ve grevdeki işçiler tarafından ilaçlandı. Grevin sekizinci gününde çöplerin yaydığı koku dayanılmaz hale gelmiş, ancak sendika ve belediye yönetimleri arasındaki görüşmelerden sonuç alınamamaktaydı. Grev, biriken çöplerin halk sağlığını tehdit edecek duruma gelmesi gerekçe gösterilerek Bakanlar Kurulu kararıyla 60 gün süreyle ertelendi. Erteleme kararı üzerine biriken çöpler toplandı ve caddeler yıkanarak ilaçlandı. Grevden sonra belediyelerde temizlik işlerini özelleştirme çalışmaları başlatıldı. Eylül ayında, YHK'ya gönderilen veya sözleşmeleri bağitlanan işçiler dışında kalan 28 bin belediye işçisi, imzalanan toplu sözleşmeyle yüzde 97,6 oranında ücret zammı elde etti.²⁵³ 1990'lı yıllar belediye işçileri açısından işten çıkarmalar, sendikalara yönelik baskılar ve özelleştirmelere karşı hareketlerin yükseldiği yıllardır. Ancak bu yıllarda belediye işçilerinin grev ve grev dışı eylemleri dikkate alındığında, 1980 öncesine göre Türkiye işçi hareketindeki ağırlığını kaybettiği görülmektedir. Türk-İş ve bağlı sendikalarda görülen "ücret sendikacılığı" sorunu, belediyelerde örgütlü sendikalarda da görülmektedir.²⁵⁴

12 Eylül'den sonra kapatılan ve yöneticileri yargılanan DİSK, sıkıyönetim mahkemesinin kararı henüz bir sonuca bağlanmamışken Askeri Yargıtay'ın 16 Temmuz 1991'de kapatma kararını kaldırması, yöneticilerini beraat ettirmesi ve mal varlıklarını iade etmesi sonrasında 7 Aralık 1991'de yeniden faaliyete başladı.²⁵⁵ 1990 yılından itibaren memurlar arasında da sendikalaşma başladı. Bu doğrultuda önce Eğitim-İş, ardından Kamu Çalışanları Sendikalaşma Platformu kuruldu. Belediye memurları ve sol görüşlü kamu çalışanları bu sendikalaşma hareketinin içinde oldukça aktif bir rol oynamaktaydı. 1989 yılında yükselen işçi hareketi ve başarılı toplu sözleşmeler memurların sendikalaşma çabalarına da katkı sağladı. Sağ görüşlü

²⁵³ İ. Hakkı Yükselen, "Belediye Temizlik İşçileri Grev ve Eylemleri, 1992", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 146-148.

²⁵⁴ Yüksel Akkaya, "Belediyelerde İşçi Hareketleri", **Praksis**, Sayı: 2, 2001, s. 284.

²⁵⁵ Yüksel Akkaya, **Yıkım Çağında Direniş**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011, s. 231.

memurlar ise 1992 yılında Türkiye Kamu-Sen'i kurdu. Sol eğilimli sendikaların tabanlarından gelen baskı sonucu ise 1995 yılında Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) kuruldu.²⁵⁶

1991 yılında işçi hareketinin daha fazla politikleştiği bir yıl olmuştur. Ancak sloganlarda ortaya çıkan bu politikleşme sistemden çok hükümetlere ve hükümet üyelerine yöneliktir. 1992 yılında ise kamu işçilerinin grev eğilimi artmasına rağmen özel sektördeki işçilerin grev eğilimi önemli düzeyde azalmıştır ve 1987'den önceki duruma dönmüştür. 1992 yılında grev dışı eylemler ve bu eylemlerdeki çeşitlilikte artış görülmüştür. 1993 yılında ise hem kamu hem de özel sektörde grev ve eylemler açısından durgun bir yıl olmuştur. Buna karşılık grevlerde geçen sürelerde artış olmuştur. Bu yıl özellikle belediye işçileri açısından hareketli geçmiştir. 1994 yılı bir önceki yıla benzer şekilde durgun başlamıştır. Ancak yılın ikinci yarısında işçi hareketleri yeniden yükselişe geçmiştir.²⁵⁷

1994 yılında 5 Nisan Kararları'nın ertesi günü başlayan ve Nisan ayı içerisinde kapatılması veya özelleştirilmesi öngörülen KİT'lerde çalışan işçilerin gerçekleştirdiği birçok eylem yapıldı. Eylemlerde Kırşehir, İzmit, İzmir, Zonguldak, Bakırköy, Gölcük, Yarımca, Aliaga, Cibali, Cevizli gibi birçok yerde, alınan kapatma ve özelleştirme kararları Petlas, Petkim, Tekel, Tariş, Bomonti Fabrikası, Sümerbank Fabrikası, Yunus Set Çimento Fabrikası, Arçelik, Haliç ve Camialtı Tersaneleri, Türk Hava Yolları, Karabük ve İskenderun Demir-Çelik gibi KİT'lerde ve bağlı işyerlerinde çalışan; Teksif, Genel Maden-İş, Tekgıda-İş, Türkiye Çimse-İş, Türk Metal, Dok Gemi-İş, TÜMTİS, Hava-İş, Özçelik-İş sendikalarına üye binlerce işçinin katıldığı mitingler ve yürüyüşlerle protesto edildi. İşçiler gerçekleştirdikleri protesto gösterilerinde geç işbaşı yapma, vatandaşlıktan çıkmak amacıyla dilekçe verme, başbakan ve başbakan yardımcısı hakkında toplu şekilde suç duyurusunda bulunma, yolu trafiğe kapatma, toplu yürüyüş, iş bırakma, parti il ve ilçe binalarına yürüme, siyah çelenk bırakma gibi eylem biçimlerine başvurdu. 24 Nisan'da DİSK, Türk-İş, Kamu Çalışanları Sendikaları Platformu, Hak-İş ve bazı kitle örgütleri tarafından kurulan Demokrasi Platformu'nun desteği ve 40 bin işçinin katılımıyla İşsizlik ve Pahalılığı Protesto Mitingi düzenlendi. Demokrasi Platformu altındaki örgütler, aynı

²⁵⁶ Doğan, "1980 Sonrası Sendikal Hareket: Türkiye'de Sendikacılığın Kuğu Şarkısı", s. 402-404.

²⁵⁷ Yüksel Akkaya, "1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 54, Sayı: 2, 1999, s. 6.

zamanda 1 Mayıs kutlamalarında 5 Nisan kararlarını protesto amacıyla yer aldı. Türkiye genelinde düzenlenen mitinglere 100 binden fazla kişi katıldı. Haziran ayında önlem paketinin uygulanması doğrultusunda işten çıkarmalar başlatıldı. İşten çıkarmaları protesto etmek amacıyla birçok işyerinde farklı sendikalara üye işçiler tarafından açlık grevleri, işyeri işgalleri, yürüyüşler, mitingler ve iş bırakma eylemleri düzenlendi.²⁵⁸

20 Temmuz'da ise Demokrasi Platformu, hükümetin kamu işçilerinin 1993 sözleşmesinden doğan zam farklarını ödemek istememesi ve 5 Nisan Kararları'nın çalışanlara getirdiği ağır yük nedeniyle bir günlük genel iş bırakma eylemi yaptı. Binlerce kamu işçisi ve memur eyleme Türkiye genelinde katılım gösterdi. Fabrikalarda üretim dururken, ulaşım, sağlık, haberleşme ve belediye hizmetleri gibi birçok işkolunda hizmet verilemedi. Katılım sayısal açıdan umulduğu kadar çok olmamasına karşın eyleme katılanlar sözleşme zamlarının ödenmemesinin dışında özelleştirmeler, işten çıkarmalar, zorunlu emeklilik ve Anti Terör Yasası gibi konuları da protesto ettiler. Türk-İş'in sözleşme zamlarının ödenmesi konusunda hükümetle anlaşması üzerine bağlı sendikaları Selülöz-İş ve Harb-İş yönetimin tutumuna karşı çıktı.²⁵⁹ 5 Nisan Kararları'na ve uygulamalarına yönelik eylemler Eylül, Ekim ve Kasım aylarında Bursa Plamat'ta, Bursa Sungipek'te, Mustafakemalpaşa'da, Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda, Sümerbank Fabrikası'nda, Karaca Deri, Cihangir Deri ve Burcum Deri'de, Anadolu Döküm'de ve Kayseri Hava İkmal'de işyeri kapatma, işten çıkarma ve 6 aylık zam farklarının ödenmemesine tepki olarak oturma eylemi, iş bırakma, bir hafta süreyle işyerinde kalma gibi eylemlerle devam etti.²⁶⁰

1995 yılında ise Türk-İş ve DYP-CHP koalisyon hükümeti arasında yapılan kamu kesimindeki toplu sözleşme görüşmelerinin tıkanması üzerine, Türk-İş tarafından bir dizi eylem kararı alındı. 25 Temmuz'da işçiler Türk-İş Genel Merkezi önünden DYP ve CHP Ankara il merkezlerine yürüyüş yaparak, bina önlerine siyah çelenk bıraktı ve hükümeti istifaya davet etti. 5 Ağustos günü Tandoğan Meydanı'nda ve 250 bin işçinin katılımıyla düzenlenen "Emeğe Saygı Yürüyüş ve Mitingi" ile hükümetten demokratik anayasa, asgari ücretin insanca bir yaşam için yeniden tespiti, zorunlu emekliliğin kaldırılması, kamu çalışanlarına grevli toplu pazarlık hakkı gibi

²⁵⁸ Nurcan Özkaplan, "5 Nisan Kararları'nı ve İşten Çıkarmaları Protesto Eylemleri, 1994", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 159-160.

²⁵⁹ "Genel İş Bırakma Eylemi, 20.7.1994", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 451-452.

²⁶⁰ Özkaplan, **a.g.e.**, s. 161.

taleplerde bulunuldu. Miting sonrasında ise iş bırakma ve işyerini terk etmeme eylemleri yapıldı. Anlaşma sağlanamaması üzerine 20 Eylül günü greve gitme kararı alındı.²⁶¹

Sonuç olarak, 1989 Bahar Eylemleri ile yükselişe geçen işçi hareketleri 9 yıllık ücret erimelerini giderecek düzeyde ücret artışları elde etmiştir. Yasal engeller nedeniyle yalnızca toplu sözleşme yıllarında grev kararları alınabilmektedir. Bu açıdan işçi hareketlerinin yoğunlaştığı yıllar çoğunlukla toplu sözleşme yılları olmuştur. Bunun yanı sıra, bu dönem boyunca gerçekleşen Bahar Eylemleri ve sonrasındaki birçok işçi hareketinde, sendikalardan çok sendika tabanını oluşturan işçiler etkili olmuştur. Grevlerin, yürüyüşlerin ve farklı protesto biçimlerinin işçinin istediği gibi sonuçlanamamasında, çoğunlukla sendika yönetimlerinin yeterince cesur tavır alamamasının etkisi bulunmaktadır. Ancak buna rağmen elde edilen bazı kazanımlar, hükümetlerin uzlaşmaz tutumlarını kırmaları ve sendika yönetimlerini dönüşmeye zorlamaları bakımından bu dönemin işçi hareketlerinin önemli etkilerde bulunduğu söylenmelidir. Bu dönüşüm, araştırmanın temel kavramı etrafında aşağıda incelenecektir.

V. GENEL BİR DEĞERLENDİRME: EKONOMİK KRİZ, POLİTİK İSTİKRARSIZLIK VE İŞÇİ HAREKETLERİ KISKACINDA FABRİKA REJİMİ

Araştırmanın üçüncü bölümünde incelendiği üzere, 1980 öncesinde sermaye sınıfının ve devletin müdahalelerine rağmen örgütlü işçilerin sınıfsal mücadeleyle koruduğu hegemonik fabrika rejimi, askeri darbe sonrasında toplumsal muhalefetin şiddetli biçimde bastırılması ile dönüşüme uğramıştır. Askeri rejimin güvenlik aygıtını toplumsal hareketlere karşı koyacak hale getirmesi, devlet otoritesinin kimi hedef aldığı bir göstergesidir. Darbe öncesinde gündeme gelen neoliberal ekonomik program çerçevesinde uygulanacak olan ihracata dayalı sermaye birikim modeli, emek gücünün sıkı denetimini gerektirmiştir. Sanayi sermayesinin 1970'lerin ortasından itibaren işçilerin kolektif haklarına müdahale etme çağrıları, ancak askeri rejim altında

²⁶¹ Adnan Mahiroğulları, **Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İşçi Sendikacılığı**, İstanbul, Kitabevi, 2005, s. 376–377.

karşılık bulabilmiştir. Sermaye sınıfının isteklerine ve yeni birikim modeline uygun bir fabrika rejimi sendikaların kapatılarak yasaklandığı, grev hakkının toplu sözleşme uyuşmazlıklarına bağlandığı ve toplu sözleşme bağtlama yetkisinin YHK'ya devredildiği despotik bir rejime dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle, 1980 öncesinde sendikalı işçilerin mücadeleleriyle sürdürdüğü hegemonik fabrika rejimi, askeri rejimin uygulamalarıyla birlikte örgütlenme, grev, ücretler ve sosyal haklar ile ilgili pazarlık yapma haklarının kısıtlandığı ya da ortadan kaldırıldığı despotik bir fabrika rejimine dönüşmüştür. Bu despotik yapı, askeri rejimden sonra kurulan ANAP hükümeti döneminde de sürdürülmüştür.

Despotik fabrika rejimi altında işçilerin reel ücretleri yıldan yıla erimiş, sosyal haklarında ilerleme sağlanmamış ve 1988 yılına kadar zaman zaman işçi hareketleri ortaya çıkmasına karşın bu hareketlerin sonucunda önemli kazanımlar elde edilememiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde yer alan Grafik-2'ye bakıldığında imalat sanayiinde yıllara göre işgücü maliyetinin 1980-1988 yılları arasında kamu ve –kamudaki kadar yüksek olmasa da– özel sektörde ciddi bir biçimde düşüş gösterdiği, ancak 1989 yılından sonra önemli düzeyde arttığı ve 1994'te yeniden düşme eğilimine girdiği görülmektedir. Merkez sağın eski aktörlerinin politik alana geri dönüşü nedeniyle Özal'ın meşruiyet arayışına girdiği ve yerel seçimleri erkene almak amacıyla düzenlenen referandumda yenilgi almasının devamında gerçekleşen Bahar Eylemleri, ANAP'ın yerel seçimlerde yenilgiye uğramasında önemli bir etken olmuştur. Türk-İş, hem referandumda hem de yerel seçimlerde ANAP aleyhine tavrı olarak üyelerine ANAP'a oy vermeme çağrısı yapmıştır. ANAP'ın yerel seçimde aldığı yenilgi, Başbakan Özal'ın işçilerin taleplerine karşı uzlaşmaz tutumunu değiştirmesine neden olmuştur. Bahar Eylemleri ve yerel seçim yenilgisi ANAP hükümetinin popülist politikalara kaymasını ve işçi ücretlerine yüksek oranda zam yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, imalat sanayiindeki işgücü maliyetlerinin 1989 sonrasında artışı, işçi hareketlerinin yükselişiyle ve politik aktörlerin meşruiyet kaybını önlemek için popülist ekonomik kararlar almasıyla doğrudan ilgilidir.

ANAP'ın yerel seçim yenilgisi sonrasında, 1991 yılında gerçekleşen genel seçimlerde üçüncü parti olması ve çok partili bir meclis yapısının ortaya çıkması üzerine DYP ve SHP arasında koalisyon hükümeti kurulmuştur. ANAP iktidarının sona ermesinde, neoliberal politikalar nedeniyle artan ekonomik sıkıntıların ve yüksek enflasyonun toplumun büyük bir kesiminin üzerinde ağır bir yük yaratmasının etkisi

vardır. Diğer bir taraftan ise Özal'ın kişisel otoritesini artırması, parti içi muhalefeti kontrol altına alamaması ve devlet kaynaklarının dağıtımında kayırmacı ilişkileri nedeniyle TUSİAD çevresindeki sermayenin DYP'ye kayması gibi nedenler ANAP'ın seçim yenilgisinde etkili olmuştur. ANAP'ın başına geçen Mesut Yılmaz'ın işçi ücretlerine zam yapması ve seçim barajını büyük partiler lehine yükseltmesi ise seçimleri kazanmak için yeterli olmamıştır. DYP-SHP koalisyon hükümeti ise demokratikleşme ve sosyal devleti gerçekleştirme amaçlarıyla çıktıkları yolda, ordu vesayetinin temsili haline gelen MGK "tavsiyeleri" nedeniyle bu iki hedefi de yeterince gerçekleştirememiştir. Bu dönemde işçi lehine olan gelişmelerden biri, işçi çıkarmada yargı denetimi getiren sözleşme haricindeki ILO sözleşmelerinin mecliste onaylanmasıdır. İkinci DYP-SHP koalisyon döneminde başbakan olan Tansu Çiller'in devlet içindeki milliyetçi muhafazakâr güç odakları ve ordu içerisindeki sağ kanatla ittifak yapması, birinci koalisyon hükümetinin amaçlarından tamamen uzaklaşmasına neden olmuştur. 1990'lı yıllarda artan politik istikrarsızlıklar, Kürt sorunu, İslamcılığın yükselişi ve Alevilere ve aydınlara yönelik şiddet eylemleri ordunun hükümet üzerindeki vesayetinin artmasında etkili olmuştur. 1994 finansal krizi nedeniyle toplumsal kesimlerin artan huzursuzluğu ve krize engel olamayan koalisyon hükümetinde yer alan merkez solun toplumdaki etkisini yitirmesi, İslamcı RP'nin kentlerdeki yoksullar içinde etkinliğini artırmasını sağlamış ve 1994'te gerçekleşen yerel seçimlerde önemli kentlerdeki belediyeleri kazanmasında etkili olmuştur.

1989'da neoliberal modelin ikinci aşaması olan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine karşın, küresel piyasalarda oluşan sermaye akışının ülkeye gireceği ve sağlanan dış kaynak sayesinde ekonomik büyümenin gerçekleşeceği düşüncesi sonuç vermemiştir. Koalisyon hükümetleri ise Türkiye kapitalizminin ANAP döneminden gelen ve üst üste biriken sorunlarını çözme becerisi gösterememiştir. Bu nedenle, 1994 yılında Türkiye ekonomisi finansal krize sürüklenmiştir. Neoliberal politikalardan kaynaklanan sorunların daha fazla neoliberalleşmeyle çözülmeye çalışılması, ANAP ve DYP-SHP koalisyon hükümeti dönemlerinin temel sorunu olmuştur. 1994'te gerçekleşen finansal krizin reçetesi olarak açıklanan ve 5 Nisan Kararları olarak adlandırılan önlem paketi ise devletin küçültülmesi stratejisine dayanarak neoliberal modeli sürdürme amacı taşımaktadır. Bu önlem paketinde, sendikalı işçilerin büyük bir kesiminin çalıştığı ve kamu

açıklarının sorumlusu olarak gösterilen KİT'lerin özelleştirilmesi krizden çıkış reçetesi olarak sunulmuştur. Bu doğrultuda, KİT'lerdeki istihdam oranı ve KİT yatırımları 1995 yılında büyük oranda gerilemiştir. Özelleştirilen KİT'lerde ise neoliberal politikalarından biri olan taşeronlaşma gündeme gelmiştir.

Ekonomik bunalım ve politik istikrarsızlıklar süregeldiği 1989-1995 dönemi boyunca, işçiler çeşitli grev ve grev-dışı eylemlerle, özellikle reel ücretlerinde önemli kazanımlar elde etmişlerdir. Bu dönemin işçi hareketlerinin temel niteliği, işçi tabanının sendikaları harekete geçmeye zorlamasıdır. Bu açıdan Bahar Eylemleri ve Büyük Madenci Yürüyüşü gibi eylemler “dipten gelen dalganın” etkisinde gerçekleşmiştir. Ancak Türkiye sendikacılığının ücret temelli mücadeleye odaklı olması, devlet ve sermaye sınıfıyla doğrudan çatışmaya girmek yerine hedefini politik aktörlerle sınırlı tutması ve üye sayısı bakımından sendikal alandaki tek güç durumunda olan Türk-İş'in uzlaşmacı geleneği nedeniyle bu dönemin işçi hareketleri pazarlık konusu edilen birçok konuda yeterli kazanımları elde edememiştir. İşçi tabanının yarattığı etki sonucunda, Türk-İş'in ve konfederasyona bağlı sendikaların yönetimlerinde bazı değişiklikler gerçekleşmesine karşın, bu değişim sağ kanat sendikacıların daha fazla demokratik görünmeye çalışması ve sosyal demokrat sendikacıların yönetime gelmesi ile sınırlı kalmıştır. 1980 öncesinde etkin olan devrimci sendikacılar ise Türk-İş yönetimine etki edecek kadar güçlü değildir.

Sendikacılıktaki sorunlara rağmen işçi hareketleri ücret ve ek ücretlerle ilgili önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu açıdan, 1989-1995 döneminde işçi hareketlerinin askeri rejimin oluşturduğu despotik fabrika rejimini aşındırdığı söylenmelidir. Dolayısıyla, özellikle sendikalı işçiler bağlamında fabrika rejiminin bu dönemde hegemonik despotizm karakteri gösterdiği görülmektedir. Ancak Türkiye işçi hareketleri bağlamında hegemonik despotizme dayalı fabrika rejimini ortaya çıkaran Burawoy'un ifade ettiği gibi “kapitalizmin ulusal ve uluslararası hareketliliği karşısında emeğin savunmasızlığı”²⁶² değil, işçilerin grev ve grev dışı araçlarla ortaya koyduğu sınıf mücadelesidir. Bu durum, işçi hareketleri karşısında politik aktörlerin, işveren sendikalarının ve doğrudan sermaye sınıfının uzlaşmaz tutumlarını işçi hareketlerinin artan direnciyle birlikte yumuşatmak durumunda kalmalarından anlaşılmaktadır. Ancak bu tutum, fabrika rejimini tam anlamıyla hegemonik kılacak

²⁶² Burawoy, *Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, s. 167.

kadar taviz verme düzeyine varmamıştır. Türkiye’de sendikacılığın doğrudan üye işçilerin ücretleri üzerinde pazarlık yapması ve işçi sınıfının genel durumu ile çalışma yaşamına ilişkin diğer haklara yeterince eğilmemesi nedeniyle bir taraftan yalnızca ücretler konusunda taviz verilirken, diğer taraftan taşeronlaşma ve özelleştirme gibi neoliberal politikalar sürdürülmüştür. Bu bağlamda verilen tavizler rızanın daha ağır bastığı hegemonik karakteri güçlendirir gibi görünürken, aslında neoliberalleşmeyle oluşan despotizmi gizlemektedir. Bu açıdan, 1989-1995 döneminde fabrika rejimi hegemonik despotizm olarak adlandırılan ikili bir karakter taşımaktadır.

Sonuç olarak, 1980-1989 arasındaki yıllar boyunca süregelen despotik fabrika rejimi, 1989-1995 döneminde hegemonik despotizme dönüşmüştür. Bu dönüşümün nedeni ise bu dönem boyunca işçi hareketlerinin yarattığı etkidir. Politik istikrarsızlıklar ve neoliberal ekonomik modelin içerisinde bulunduğu bunalımlar nedeniyle işçi hareketlerinin tavizler alması kolaylaşmıştır. Ancak Türkiye sendikacılığının yapısı nedeniyle işçi hareketlerinin etkinliği sınırlı kalmıştır. İşçi hareketlerinin bu sınırlı etkisine rağmen, alınan tavizler nedeniyle fabrika rejiminin karakteri hegemonik despotizme dönüşmüştür.

SONUÇ

Türkiye’de politik aktörler ve sermaye sınıfı 1960 darbesi sonrasında, ithal ikameci birikim modelinin bir gereği olarak iç talep yaratmak amacıyla yüksek ücret politikasına uygun olarak çalışma yaşamına ilişkin sendika, grev ve toplu iş sözleşme gibi hakları tanınmıştır. Ancak birkaç yıl içinde yoğun işçi hareketlerinin sağladığı mücadele birikimiyle Türk-İş’in uzlaşmacı tutumu sınıf mücadelesinin önünde bir engel olarak görülmüş ve sınıf mücadelesini taşıyabilecek bir örgütlenmeye gidilmiştir. Bu örgütlenme arayışının vardığı yer olan DİSK’in 1967’de kuruluşu ve üye sayısının hızla artışı karşısında politik aktörler ve sanayi sermayesi, işçilerin sendikal haklarını kısıtlama yoluna giderek gittikçe güçlenen ve sosyalist hareketlerle ilişki kuran işçi hareketini engellemek istemiştir. Sendikal haklarını korumak isteyen Türkiye işçi sınıfı, 1970 yılında gerçekleşen 15-16 Haziran Olayları’nda ortaya koyduğu mücadeleyle elindekileri korumayı bilmiştir. Dolayısıyla, 1960 sonrasında sermaye birikim modeline uygun olarak oluşturulan hegemonik fabrika rejimi, işçi hareketleri sayesinde korunmuştur.

Türkiye işçi sınıfı kolektif hak ve özgürlüklerini elde ettiği 1963’ten itibaren, 1971 Muhtırası sonrasında oluşturulan ara rejim dönemi haricinde, 1980 yılına kadar grev ve grev dışı eylem araçlarına başvurarak önemli kazanımlar etmiştir. Ancak 1970’lerin ortalarından itibaren devlete çağrı yapan sanayi burjuvazisi, “çalışma barışı”nın sağlanması talebinde bulunarak artan işgücü maliyetlerinin karşılanamaz düzeye geldiğinden yakınmıştır. 1977 sonrasında artan ekonomik bunalımlar ve koalisyon yönetimleriyle istikrarsızlık konjonktürüne giren hükümet, çözümü merkez ülkelerin fordist birikim modelinin krizinden çıkış reçetesi olarak uygulamaya koyduğu ve IMF ve Dünya Bankası’nın çevre ülkelere dayattığı neoliberal reçetede bulmuştur.

24 Ocak Kararları olarak adlandırılan neoliberal ekonomik program, 1960 sonrasında ithal ikameci birikim modeliyle büyüyen sanayi sermayesinin ihracata yönelmesinin vakti geldiğini ilan etmektedir. Ancak ihracata dayalı birikim modeli iç talebin kısılması ve dış talebin canlandırılması amacını taşımaktadır. Bu açıdan neoliberal ekonomik program işçi sınıfı aleyhine bir bölüşüm ilişkileri düzeninin üzerine kurulmak durumundadır. İşçi hareketlerinin artan yoğunluğu ve çok aktörlü

politik yapı bağlamında oluşan politik istikrarsızlık durumu nedeniyle uygulanamayan neoliberal programın, 12 Eylül 1980’de ordunun gerçekleştirdiği darbe ile toplumsal ve politik alanı sıkı biçimde denetimi altına almasıyla uygulanma imkânı bulunmuştur.

Askeri rejim, 1980 sonrasında Türk-İş ve bağlı sendikaları dışında bütün sendikaları kapatmış ve işçilerin sendikal haklarına yönelik yasal kısıtlamalar ve düzenlemeler getirmiştir. Bu kısıtlamalarla ve düzenlemelerle birlikte despotik bir fabrika rejimi oluşturulmuştur. Grev hakkının toplu iş sözleşmesi sürecinde uyuşmazlık çıkması durumunda kullanılması ve toplu iş sözleşmelerinin YHK’ya devredilmesi yöntemiyle işçilerin pazarlık gücünün ortadan kaldırılması gibi işçi sınıfı aleyhine düzenlemelerle oluşturulan bu despotik rejimde, diğer taraftan lokavt uygulaması işverenler için yasal bir hak olarak tanınmıştır. 1980 öncesi mücadelecî sendikacılığın simgesi haline gelen DİSK’in kapatılması ve yöneticilerinin yargılanması sonrasında Türk-İş’in devletle uyumlu ve uzlaşmacı sendikacılığının hâkim kılındığı bu despotik fabrika rejiminde, işçiler yeterince direnç gösterememiş ve reel ücretleri yıldan yıla önemli oranda gerilemiştir. Bu süreçte, 1986 yılında Netaş ve 1988 yılında SEKA grevleri gibi yerel düzeyde yapılan iki önemli grev ise işçilerin kazanımlarıyla sonuçlanmamıştır.

1989 yılında Bahar Eylemleri olarak adlandırılan ve 600 bin kamu işçisini kapsayan toplu sözleşme görüşmelerinde ortaya çıkan uyuşmazlık üzerine başlayan grev, üç ay boyunca kitlesel bir işçi hareketine dönüşerek politik süreçlere etki etmiş ve iktidardaki ANAP’ın yerel seçimlerde yenilgiye uğramasında etkili olmuştur. ANAP ise toplumsal alanda meşruiyetinin azalması nedeniyle işçi hareketi karşısında tavizkâr bir tutum takınmaya başlayarak işçi ücretlerinde önemli bir artışı kabul etmek durumunda kalmıştır. Kamu işçilerinin yanı sıra özel sektör işçilerinin de bu artıştan etkilendiği, döneme ilişkin verilerde görülmektedir. Neoliberal politikaların etkili olduğu bu dönemde, ekonomideki sıkıntıların giderek artması yüksek enflasyon ve yüksek devalüasyonun kalıcı bir hal almasını sağlamıştır. Ekonomik sıkıntılar, işçi ücretlerindeki artışın alım gücüne yansımaması sonucunu doğurmuştur. 1989-1995 yılları arasında gerçekleşen yerel ve kitlesel düzeydeki işçi hareketlerinin önemli bir kısmı kazanımlarla sonuçlanmasına karşın bu kazanımlar sendika üyesi işçilerin talep ettikleri kadar gerçekleşmemiştir. Bu durum ise Türk-İş’te vücut bulan Türkiye sendikacılığının sorunlarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

İşçi hareketlerinin 1989-1995 yılları arasındaki yoğunluğu, despotik fabrika rejiminin karakterine etki etmiş ve verilen tavizler itibariyle zaman zaman işçilerin rızasının arandığı ancak askeri rejimin oluşturduğu zora dayalı uygulamaların sürdürüldüğü bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu fabrika rejimi biçimi, hegemonik despotizm kavramında karşılık bulmaktadır. Bu çalışma boyunca, hegemonik ve despotik fabrika rejimlerinin oluşturulması ve sürdürülmesi süreci sermaye birikim rejimleri, ekonomi politikaları ve sınıf mücadeleleri bağlamında ele alınmıştır. Bu açıdan fabrika rejimi, yalnızca sermaye birikim rejimleri ve egemenlik aygıtları bağlamında dönüşen ve içerisinde sınıf mücadelelerinin gerçekleştiği bir yapı olarak değil, aynı zamanda işçi hareketlerinin müdahaleleriyle dönüşen bir yapı olarak ortaya konulmuştur. 1989-1995 yılları arasında yoğunlaşan Türkiye işçi hareketlerinin fabrika rejimi karakterini despotik bir yapıdan hegemonik despotizme dönüştürebilmesi bunu kanıtlamaktadır.

Bu çalışmada temel konuyu oluşturan 1989-1995 dönemi Türkiye işçi hareketleri, politik süreç yaklaşımı bağlamında politik bir olgu ve tarihsel sürecin bir ürünü olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, çalışma boyunca tarihsel süreç dönemleştirme yapılarak verilmesine karşın dönemler birbirinden kopuk olarak değil, birbirinin devamı olarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra, tarihsel süreç içerisinde kurumların, uygulamaların ve anlayışların birbirine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer bir taraftan ise işçi hareketlerinin merkezinde yer alan örgütlenmelerin içinde bulunduğu bunalımlar ve politik baskı gücünü işçi tabanının arzu ettiği biçimde kullanamamaları politik süreç yaklaşımına uygun olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan 1989-1995 dönemi, Türkiye işçi hareketinin neoliberalleşme karşısında direncini gösterdiği yıllar olmasının yanı sıra ekonomik kriz ortamı ve zorunlu emeklilik, özelleştirmeler ve taşeronlaşma gibi politikalarla direncinin kırılmaya çalışıldığı bir dönemdir. Türkiye’de sendikacılığın tasfiyesine ilişkin bir çalışma bu dönemi kapsamakla birlikte, daha uzun bir süreci ele almak durumundadır.

KAYNAKÇA

- Akça, İsmet: "1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri", içinde **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 27–67.
- Akça, İsmet: "Türkiye’de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", içinde **Cumhuriyet Tarihinin Tartışılabilir Konuları**, ed. Bülent Bilmez, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 49–71.
- Aker, Önder: "Netaş İşçilerinin İş Bırakma Eylemi, 9.3.1988", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.
- Akkaya, Yüksel: "1980’den günümüze Türkiye’de işçi sınıfı", **Birikim**, Sayı: 152/153, 2002, s. 90–99.
- Akkaya, Yüksel: "1990’lı Yıllarda Türkiye’de Grevler", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 54, Sayı: 2, 1999, s. 1–34.
- Akkaya, Yüksel: "Belediyelerde İşçi Hareketleri", **Praksis**, Sayı: 2, 2001, s. 270–287.
- Akkaya, Yüksel: **Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler**, İstanbul, Yordam Kitap, 2010.

- Akkaya, Yüksel: "SEKA Grev ve Eylemleri, 1988", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 3**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.
- Akkaya, Yüksel: "Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık - II", **Praksis**, Sayı: 6, 2002, s. 63–101.
- Akkaya, Yüksel: **Yıkım Çağında Direniş**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011.
- Akyüz, Ferhat: **Türkiye’de Kapitalizmin ve Sosyal Güvencesizliğin İnşası**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011.
- Altıok, Metin: "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", **Praksis**, Sayı: 5, 2002, s. 77–130.
- Appleby, Joyce: **Amansız Devrim Kapitalizm Tarihi**, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Alfa Yayınları, 2012.
- Arrighi, Giovanni: "Marksizm yüzyılı, Amerika yüzyılı: dünya işçi hareketinin oluşumu ve dönüşümü", içinde **Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi**, ed. Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank, ve Immanuel Wallerstein, çev. Erden Akbulut, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1993, s. 54–101.
- Arslan, Hakan: "Politik ekonomi temelli bir işçi hareketi tarihine doğru", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 83–99.

- Ateş, Toktamış: "Türk-İş Kongresi ve Ötesi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Aralık 1989, s. 2.
- Aydın, Suavi,
ve Yüksel Taşkın: **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Aydın, Zafer: **İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020.
- Aydın, Zafer: **"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963**, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2010.
- Bekmen, Ahmet: "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", içinde **"Yeni Türkiye"ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 69–102.
- Berksoy, Biriz: "Neo-liberalizm ve toplumsalın yeniden kurgulanması: 1980 sonrası Batı'da ve Türkiye'de polis teşkilatları ve geçirdikleri yapısal dönüşüm", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 109, 2007, s. 35–65.
- Beşeli, Mehmet: "İşçi sınıfı ve sendikal hareketin güncel sorunları", **Birikim**, Sayı: 53, 1993, s. 46–51.
- Bora, Tanıl: "'İşçi sınıfının lokomotif'i" harekete geçerken", **Birikim**, Sayı: 6, 1989, s. 39–45.
- Boratav, Korkut: **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Ankara, İmge Kitabevi, 2016.

Boratav, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2015.

Boratav, Korkut,
Yakup Kepenek, Erol Taymaz,
Taylan Bali, M. Ali Candan,
ve N. İlter Ertuğrul: "Kamu işletmeleri ve özelleştirme deneyimi: Sorunlar ve politika seçenekleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 100–134.

Braverman, Harry: **Emek ve Tekelci Sermaye**, çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008.

Buğra, Ayşe: **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

Buğra, Ayşe, ve
Osman Savaşkan: **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset Din ve İş Dünyası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Burawoy, Michael: "Between the Labor Process and the State: The Changing Face of Factory Regimes Under Advanced Capitalism", **American Sociological Review**, Cilt: 48, Sayı: 5, 1983, s. 587-605.

Burawoy, Michael: **Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, çev. Çağdaş Gümüşoluk, Ankara, NotaBene Yayınları, 2015.

Çelik, Aziz: "Bahar Eylemleri, 1989", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 103–104.

Çelik, Aziz: "Milli Güvenlik Gerekçeli Grev Ertelemeleri: 1963-2005", içinde **Sınıf Sendika Siyaset Türkiye Emek Tarihinden Kesitler**, ed. Ahmet

Makal, Aziz Çelik, ve M. Hakan Koçak, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 337–395.

Çelik, Aziz: **Vesayetten Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Diani, Mario: "The Concept of Social Movement", **The Sociological Review**, Cilt: 40, Sayı: 1, 1992, s. 1–25.

Doğan, M. Görkem: "1980 Sonrası Sendikal Hareket: Türkiye’de Sendikacılığın Kuğu Şarkısı", içinde **Tanzimattan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 386–406.

Doğan, M. Görkem: "Örgütlü İşçi Hareketinin Sindirilmesi", içinde **Yeni Türkiye’ye Varan Yol**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, ve Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 257–274.

Dumenil, Gerard, ve Dominique Levy: "Neoliberal (Karşı) Devrim", içinde **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 25–41.

Ekinci, Nazım Kadri: "Türkiye’de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizması", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 7–28.

- Faulkner, Neil: **Marksist Dünya Tarihi Neandarthallerden Neoliberallere**, çev. Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.
- Fülberth, Georg: **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, İstanbul, Yordam Kitap, 2011.
- Gülalp, Haldun: **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Gülalp, Haldun: **Kimlikler Siyaseti Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.
- Güzel, M. Şehmus: "1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler", **11. Tez**, Sayı: 5, 1987, s. 76–91.
- Harman, Chris: **Halkların Dünya Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Harvey, David: **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. Aylin Onacak, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2015.
- Harvey, David: **Postmoderliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
- Holloway, John: "Gayya Kuyusu Açılıyor: Keynesçiliğin Yükselişi ve Düşüşü", içinde **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi**, ed. Werner Bonefeld ve John Holloway, çev. A. Rıza Güngen, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2007, s. 35–67.
- Hyman, Richard: "Trade unions and interest representation in the context of globalisation", **Transfer: European**

Review of Labour and Research, Cilt: 3, Sayı: 3, 1997, 515–533.

Işık, Yüksel:

Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994), Ankara, Öteki Yayınevi, 1995.

Jonas, Andrew E. G.:

"Local Labour Control Regimes: Uneven Development and the Social Regulation of Production", **Regional Studies**, Cilt: 30, Sayı: 4, 1996, s. 323–338.

Karakaş, Sevkuthan N.:

Eylem günlüğü: Zonguldak maden grevi ve yürüyüşü, Kasım 90-Ocak 91: Araştırma-Röportaj, İstanbul, Metis Yayınları, 1992.

Kazgan, Gülten:

Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Kepenek, Yakup,
ve Nurhan Yentürk:

Türkiye Ekonomisi, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001.

Ketenci, Şükran:

"Değişime ters ittifak", **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Aralık 1989, s. 12.

Keyder, Çağlar:

"İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", içinde **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu**, ed. Korkut Boratav, Çağlar Keyder, ve Şevket Pamuk, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1987, s. 13–36.

Keyder, Çağlar:

Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul, İletişim

Yayınları, 2014.

Koçak, M. Hakan:

"Paşabahçe Şişe-Cam'ın İlk Yılları: "Milli Fabrika Rejimi"", **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 33, 2012, s. 15-48.

Koçak, M. Hakan,
ve Aziz Çelik:

"Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", içinde **Sınıf Sendika Siyaset Türkiye Emek Tarihinden Kesitler**, ed. Ahmet Makal, Aziz Çelik, ve M. Hakan Koçak, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 263-303.

Köse, Ahmet Haşim,
ve Erinç Yeldan:

"Dışa açılma sürecinde Türkiye ekonomisinin dinamikleri: 1980-1997", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, 1998, s. 45-68.

Lee, Ching Kwan:

"From Organized Dependence to Disorganized Despotism: Changing Labour Regimes in Chinese Factories", **The China Quarterly**, Sayı: 157, 1999, s. 44-71.

Maden-İş Tarihi Çalışma
Grubu:

Derinden Gelen Kökler 1, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2017.

Mahiroğulları, Adnan:

Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İşçi Sendikacılığı, İstanbul, Kitabevi, 2005.

Makal, Ahmet:

Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

Makal, Ahmet:

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:

1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi,
Ankara, İmge Kitabevi, 1997.

Makal, Ahmet:

Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.

Marx, Karl:

Kapital 1. Cilt, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.

McAdam, Doug:

Political Process and The Development of Black Insurgency 1930-1970, Chicago and London, University of Chicago Press, 1982.

McAdam, Doug,
John D. McCarthy,
ve Mayer N. Zald:

Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

McCarthy, John D.,
ve Mayer N. Zald:

"The Enduring Vitality of the Resource Mobilization Theory of Social Movements", içinde **Handbook of Sociological Theory**, ed. Jonathan H. Turner, Boston, Springer, 2001.

Munck, Ronaldo:

Emeğin Yeni Dünyası, çev. Mahmut Tekçe, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.

Nichols, Theo, Surhan Cam,
Wen-chi Grace Chou,
Soonok Chun, Wei Zhao,
ve Tongqing Feng:

"Factory regimes and the dismantling of established labour in Asia: a review of cases from large manufacturing plants in China, South Korea and Taiwan", **Work, Employment and Society**, Cilt: 18, Sayı: 4, 2004, s. 663–685.

- Offe, Claus: "Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması", içinde **Yeni Toplumsal Hareketler**, ed. Kenan Çayır, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016, s. 47–73.
- Oğuz, Hasan: **1980 Sonrası İşçi Hareketinde Durum**, İstanbul, Scala Yayıncılık, 1995.
- Öke, M. Kemal, ve Senem Kurt: "Yeni Süreç ve Sendikaların Temsil Sorunu", içinde **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, ed. Ahmet Haşım Köse, Fikret Şenses, ve Erinç Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 399–425.
- Orhangazi, Özgür: **Türkiye Ekonomisinin Yapısı**, Ankara, İmge Kitabevi, 2020.
- Ozan, Ebru Deniz: **Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet**, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
- Özkaplan, Nurcan: "5 Nisan Kararları'nı ve İşten Çıkarmaları Protesto Eylemleri, 1994", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 159–161.
- Özsever, Atilla: "15-16 Haziran Olayları", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.
- Palley, Thomas I.: "Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması", içinde **Neoliberalizm**:

Muhelif Bir Seçki, ed. Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel, İstanbul, Yordam Kitap, 2014, s. 42–58.

Pamuk, Şevket:

Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Parasız, M. İlker:

Kriz Ekonomisi Hiperenflasyon ve Yüksek Enflasyonla Mücadelede Ünlü İstikrar Politikaları ve 5 Nisan 1994 Kararları, Bursa, Özge Kitabevi Yayınları, 1995.

Pekin, Faruk:

"'89 Baharı işçi eylemleri üzerine", **Birikim**, Sayı: 2, 1989, s. 19–24.

Petrol-İş:

'89 Petrol-İş Yıllığı, İstanbul, 1989.

Pichardo, Nelson A.:

"New Social Movements: A Critical Review", **Annual Review of Sociology**, Sayı: 23, 1997, s. 411–430.

Pollert, Anna:

"Dismantling Flexibility", **Capital & Class**, Sayı: 12, 1988, s. 42–75.

Şafak, Can:

"MESS Grevleri (1977-1980)", **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 13, 2007/2, s. 11–63.

Saybaşı, Kemâli:

DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç Yılı, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1995.

Sönmez, Mustafa:

Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları, İstanbul, Belge Yayınları, 1984.

Sönmez, Sinan: "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", içinde **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, ed. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Sülker, Kemal: **Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996.

Sülker, Kemal: **Türkiye’yi Sarsan İki Uzun Gün**, İstanbul, Ağaoğlu Yayınevi, 1980.

Sülker, Kemal: **Türkiye Sendikacılık Tarihi**, TÜSTAV, 2004.

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü: "Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984-2015", s. 1–6. (Çevrimiçi) ailevecalisma.gov.tr/media/31747/grev_lokavt.pdf, 11 Eylül 2020.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)**, 1997.

Talas, Cahit: ""Taft-Hartley Kanunu ve “Çalışma Hakkı”", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Sayı: 14, 1959, s. 1–20 (Çevrimiçi) dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3184/44301.

Tanör, Bülent: **İki Anayasa 1961-1982**, İstanbul, Onikilevha, 2019.

Tilly, Charles: "Historical Analysis of Political Processes", içinde **Handbook of Sociological Theory**, ed. Jonathan

D. Turner, Boston, Springer, 2001.

Tilly, Charles: **Toplumsal Hareketler 1768-2004**, çev. Orhan Düz, İstanbul, Babil Yayınları, 2008.

Toprak, Zafer: **Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Touraine, Alain: "Social Movements: Participation and Protest", **Scandinavian Political Studies**, Sayı: 10, 1987, s. 207–222.

Touraine, Alain: "Toplumdan Toplumsal Harekete", içinde **Yeni Toplumsal Hareketler**, ed. Kenan Çayır, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016, s. 31–46.

Tüm İktisatçılar Birliği: **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976.

Türk-İş: **Türk-İş 5 Nisan Ekonomik İstikrar Tedbirleri ve Sonuçları Sempozyumu**, Ankara, Türk-İş Yayınları, 1995.

Warde, Alan: "Industrial Discipline: Factory Regime and Politics in Lancaster", **Work, Employment and Society**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1989, s. 49–63.

Wood, Ellen Meiksins: **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, çev. Şahin Artan, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.

Yalman, Galip L.: "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", **Praksis**, Sayı: 5,

2002, s. 7–23.

Yeldan, Erinç:

Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Yenal, Oktay:

Cumhuriyet'in İktisat Tarihi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Yıldırım, Kadir:

Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Yücesan-Özdemir, Gamze:

"Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, s. 27, 2010, s. 35–50.

Yücesan-Özdemir, Gamze:

"Hidden Forms of Resistance among Turkish Workers: Hegemonic Incorporation Or Building Blocks for Working Class Struggle?", **Capital & Class**, Cilt: 27, Sayı: 3, 2003, s. 31–59.

Yükselen, İ. Hakkı:

"Belediye Temizlik İşçileri Grev ve Eylemleri, 1992", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 146–148.

Yükselen, İ. Hakkı:

"Büyük Grev, 1977", içinde **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.

Yükselen, İ. Hakkı:

"Zonguldak Grevi ve Yürüyüşü, 1990-1991", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 3**, Türkiye

Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 550–553.

Zürcher, Erik Jan:

Modern Türkiye'nin Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

"Belediyelerde İşçi Hareketi ve Sendikacılık", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 149–151.

"Bu sözleşmelere “evet” denilemez", **İşçilerin Sesi**, 4 Haziran 1989, s. 1–10.

"Esnaftan işçiye destek", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Mart 1989, s. 1.

"Eyleme devam, işçiden Türk-İş'e uyarı", **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Nisan 1989.

"Gebze'li İşçiler Dayanışma İçin Yürüdü", **İşçilerin Sesi**, 19 Mayıs 1989, s. 1–8.

"Genel İş Bırakma Eylemi, 20.7.1994", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 451–452.

"Genel Uyarı Eylemi, 3.1.1991", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 466–468.

"İşçinin satın alınacak oyu yok", **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Şubat 1989, s. 8.

"Karabük ve İskenderun Demir-Çelik Grev ve Eylemleri, 1989", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 2**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 231–233.

"Sonucu baştan belli", **İşçilerin Sesi**, 7 Aralık 1989, s. 1–12.

"Zonguldak ateşi sönmeyecek", **İşçilerin Sesi**, 21 Ocak 1991, s. 1–10.

